

वैशेषिकदर्शनम् ।

कणादमुनिप्रणीतम् ।

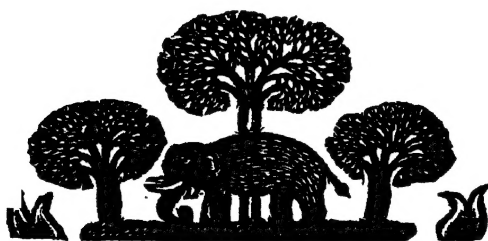
श्रीशङ्करमिश्रकृतवैशेषिकसूत्रोपस्कार-
समलङ्कृतम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्यां

सरस्वती यन्त्रे मुद्रितम् ।

व० १८८६ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট। কলিকাতা
প্রিন্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
আমহাষ্ট্র ষ্ট্রীট ৫৬ সংখ্যকভবন।

वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
मङ्गलचरणधर्मनिरूपणप्रतिज्ञादि ...	१	४
धर्मलक्षणम् ...	३	७
वेदप्रमाणकथनम् ...	३	२४
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रदर्शनम् पदार्थोद्देशश्च	४	२८
द्रव्यविभागसूत्रम् ...	८	२३
गुणविभागसूत्रम् ...	९	१२
कर्मविभागसूत्रम् ...	१०	१९
द्रव्यादितयसाधर्म्यकथनम् ...	१२	९
कर्मणोद्रव्यगुणवैधर्म्यकथनम् ...	१३	७
द्रव्यस्य गुणकर्मवैधर्म्यकथनम् ...	१४	२
द्रव्यलक्षणम् ...	१४	१९
गुणलक्षणम् ...	१५	१५
कर्मलक्षणम् ...	१६	५
द्रव्यगुणकर्मणां कारणमुखेन साधर्म्यकथनम्	१६	१९
एकस्मिन् कार्ये बहूनामारम्भकत्वम् ...	१८	४

प्रथमाध्यायस्य प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

तार्थ्यकारणभावव्यवस्थापनम् ...	२१	११
तानान्यपदार्थस्य लक्षणादिकथनम् ...	२२	१२
ज्ञातासामान्यव्यवस्थापनादिकम् ...	२७	७
द्रव्यत्वसामान्यव्यवस्थापनादि ...	२८	१०

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्याङ्काः ।

गुणत्वसामान्यव्यवस्थापनादि	...	२८	२५
कर्मत्वजाजिव्यवस्थापनादि	...	२९	८
सत्ताद्यः नानात्वनिराकरणम्	...	२९	१८

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

पृथिव्या लक्षणम्	...	३०	८
जललक्षणम्	...	३३	७
तेजोलक्षणम्	...	३४	२८
वायुलक्षणादि	...	३५	१६
वायुसाधनप्रकरणम्	...	३७	२०
देवराहुमानप्रकरणम्	...	४४	५
आकाशनिरूपणम्	...	४५	१२

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

गन्धस्य स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वादिकथनम्	...	४९	९
उष्णस्पर्शस्य तेजोमात्रनिष्ठत्वकथनम्	...	५०	९
शीतस्पर्शस्य जलमात्रवृत्तिताप्रतिपादनम्	...	५०	१७
कालनिरूपणम्	...	५१	२
दिगोलक्षणादिकम्	...	५३	१०
शब्दपरीक्षार्थसंशयव्युत्पादनम्	...	५५	२५
शब्दव्यवस्थापनादि	...	५८	१५

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

आत्मपरीक्षाप्रकरणम्	...	६४	२२
व्याप्तिज्ञानस्य न्यायोपयोगित्वादि	...	६८	२४
प्रसक्तोद्देत्वाभासनिरूपणम्	...	७२	७
आत्मसाधने ज्ञानहोतोरनाभासत्वकथनम्	...	७४	२४
परमात्मसाधनप्रकारः	...	७६	२

तृतीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

पेशेषिकदर्शनस्य निघण्टुपत्रम् ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
सनो निरूपणम् ...	७६	३३
आत्मसाधकविज्ञानरक्षणनादि ...	७८	२४
नित्यज्ञानस्यात्मतानिराकरणम् ...	८६	३७
आत्मनानात्वप्रकरणम् ...	८७	१६

तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।

परमाण्वोर्मूलकारणताव्यवस्थापनादि ...	८८	१६
परमाणोरनित्यतानिराकरणादि ...	९०	४
परमाणोरतोन्द्रियत्वोपपादनादि ...	९१	२
गुणप्रत्यक्षताप्रकरणम् ...	९२	६
परमाणुरसंज्ञानामप्रत्यक्षता ...	९२	२७
गुणत्वादेरप्रत्यक्षताप्रतिपादनम् ...	९३	२२
द्वीन्द्रियस्याह्यगुणकथनम् ...	९४	५
अयोग्यवृत्तीनां तेषामप्रत्यक्षत्वप्रतिपादनम्	९४	२२
सत्तागुणत्वयोः सर्वेन्द्रियस्याह्यताप्रतिपादनम्	९५	२

चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

अनित्यद्रव्यविभागः ...	९५	१३
शरीरस्य चातुर्भौतिकत्वपाञ्चभौतिकत्वयोर्निराकरणम्	९६	६
शरीरस्य भूतत्वधारणतानिराकरणम् ...	९६	२०
शरीरविभागः ...	९७	१०
अयोनिजशरीरविशेषोत्पत्तिप्रकारः ...	९८	७
अयोनिजशरीरविशेषसत्त्वे भानादिकथनम्	९८	२५

चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।

कर्मपरीक्षारम्भः प्रयत्ननिष्पाद्यकर्मप्रतिपादनम्	१००	१०
चेष्टाधीनकर्मप्रतिपादनम् ...	१००	२४
चेष्टाव्यतिरेकेण जायमानकर्मप्रतिपादनम्	१०१	४

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

सूत्रेण सहोत्पत्तौ हस्तस्य कर्माणि कारणाभि-

धानम् ... १०१ ५

प्रतिबुद्धकाभावसहकृतस्य शुद्धस्य पतनकारण-

त्वाभिधानम् ... १०२ १३

जोटादिक्रियाविशेषे हेतुविशेषकथनम् ... १०२ २२

आततायिवधजनककर्माणि पुण्यपापाहेतुत्वकथनम् १०३ १७

यत्नानधीनकर्मकथनम् ... १०३ २७

अभिमन्त्रितकांक्षादेस्तस्कराभिसुख-

गमनस्य सूच्यादीनामयस्नानाभिसुख-

गमनस्य तृणादेः कृष्णकान्ताभिसुख-

गमनस्य चाट्टाधीनत्वकथनम्

१०४ ८

वाण्यजपादस्य च उपरमपयन कमथा नानात्वम् १०४ १९

वेगजनककर्मकथनम् ... १०५ ५

वेगनाशानन्तरशरादिपतने हेतुकथनम्... १०५ २१

पञ्चमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

नोदनादेः कर्महेतुताकथनम् ... १०६ १२

भूकम्पादौ हेतुविशेषकथनम् ... १०६ १३

द्रवद्रव्यकर्मपरीक्षा ... १०६ २२

जलादीनां स्यन्दने हेतुविशेषकथनम् ... १०७ ५

भूस्थजलस्योर्ध्वगमने हेतुकथनम् ... १०७ १०

वृक्षमूले विज्ञजलस्य वृक्षाभ्यन्तरेणोर्ध्वगमने हेतु-

विशेषकथनम् ... १०७ २४

हिमकरकादेरत्यन्तिप्रकारः ... १०८ ६

वज्रनिर्घोषे हेतुकथनम्... १०८ ४

दिग्दाहभज्ज्नादौ हेतुविशेषकथनम् ... १०८ १४

जर्ज्वज्वलनादौ हेतुविशेषकथनम् ... १०८ २१

वैशेषिकदर्शनस्य निर्वण्टपत्रम् ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
इन्द्रियसंयोगजनकमेतत्कर्मणि हेतुविशेषकथनम्	११०	४
मनःकर्मणि मानकथनम्	११०	१२
मनसः स्वैर्यसम्पादने हेतुविशेषकथनम्	११०	१
मरणावस्थायां मनसो देहादुत्क्रमणं देहान्तर-		
प्रवेशे च हेतुविशेषकथनम्	१११	१४
तमसोऽभावस्वरूपत्वकथनम्	११२	१६
व्याक्रीडादीनां निष्क्रियत्वकथनम्	११२	७
गुणादिसम्बन्धस्य समवायस्याजन्यत्वकथनम्	११२	१७
गुणादीनामसमवायिकारणताकथनम्	११२	२२

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।

वेदप्रामाण्योपपादनम्...	११५	२
धर्मादीनां स्वाधिकरणे स्वर्गादिजननम्	११६	११
आद्यादौ दुष्टब्राह्मणभोजनायां फलाभावः	११७	१४
दुष्टब्राह्मणलक्षणम्	११७	२१
दुष्टसंसर्गादपि दोषोत्पत्तिः	११७	२५
दुष्टब्राह्मणद्वारा कर्मसम्पादने पुनस्तत्कर्मणः		
अदुष्टद्वारा कर्तव्यताकथनम्	११८	८
उत्तमालाभे हीनसमादुष्टब्राह्मणग्रहणम्	११८	१५
हीनसमविशिष्टेभ्यः प्रतिग्रहे फलतारतम्यम्	११८	२०
प्राणसंशये परस्वग्रहणे न दोषः एवं तदुपग्रहणप्रति-		
कूलस्य वधे न धर्महानिर्न वाऽधर्मोत्पत्तिः	११९	७
तत्र हीनसमविशिष्टेषु विशेषः	११९	१५

षष्ठाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

वैधकर्मफलविवेचनम्	१२०	८
अदुष्टफलकतिप्रयकर्मप्रदर्शनम्	१२१	६
अधर्मबाधनकथनम्	१२१	२४

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
शुच्यशुचिभिरूपणम् ...	१२२	१०
संयमस्य कर्मसहकारिताकथनम् ...	१२३	२
दोषनिदानकथनम् ...	१२३	१६
दोषाणां प्रवृत्तिद्वारेण धर्मादिहेतुत्वम्...	१२४	२५
धर्मादीनां प्रेत्यभावनिदानत्वकथनम् ...	१२५	१०
मोक्षोपायकथनम् ...	१२५	१७

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

नित्यानित्यरूपादिकथनम् ...	१२६	१६
केषाञ्चित् कारणगुणपूर्वकत्वं केषाञ्चित्पाकजत्वञ्च	१२८	७
पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वसाधनम्	१२८	२०
परिमाणपरीक्षा ...	१२९	४
परिमायानित्यत्वादि ...	१२६	२७
आकाशादौ परिमाणविशेषकथनम् ...	१२८	५
मनसो सङ्गत्त्वाभावः ...	१२८	२२
दिगादीनां परमसङ्गत्वकथनम् ...	१२८	८

सप्तमाध्यायप्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

साङ्ख्यपरीक्षा ...	१४०	७
पृथक्त्वपरीक्षा ...	१४१	४
गुणादीनां निःसंख्यत्वम् ...	१४२	५
गुणादिवेकत्वादिवृद्धेर्भेदत्वम् ...	१४२	१५
अवयवावयविनोरभेदनिराकरणम् ...	१४३	२
संयोगपरीक्षारम्भः ...	१४७	२१
विभागे तदतिदेशः ...	१४८	११
अवयवावयविनोः संयोगविभागाभावः	१५३	२
पदपदार्थयोः साङ्केतिकसम्बन्धसाधनप्रकरणम्	१५३	७
परत्वापरत्वपरीक्षा ...	१५५	२१

वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रकरणम् । पृष्ठाङ्काः । पङ्क्त्याङ्काः ।

समवायपरीक्षा ... १५८ २२

सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।

बुद्धिपरीक्षारम्भः ... १६१ १७

प्रत्यक्षहेतुसामञ्जिकर्षविशेषकथनम् ... १६४ १४

विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुविशेषादिकथनम् ... १६६ ७

अष्टमाध्याय प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

अर्थपदपरिभाषा ... १६८ ६

इन्द्रियविशेषाणां सुपादानविशेषस्य व्याख्याविशेषस्य

च कथनम् ... १६८ १८

अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।

अभावप्रत्यक्षकथने भूमिका ... १६८ १२

ध्वंसप्रत्यक्षसामञ्जिकथनम् ... १७१ २२

प्रागभावे तदतिदेशः ... १७२ १०

अन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रकारः ... १७२ १८

अत्यन्ताभावप्रत्यक्षप्रकारः ... १७३ १०

योगजसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षकथनम् ... १७४ २०

नवमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

लौकिकज्ञाननिरूपणम् ... १७७ २

शब्दबोधस्यानुमितावन्तर्भावः ... १८० ४

उपमित्वादीनामनुमितावन्तर्भावः ... १८३ २

सूत्रानिरूपणम् ... १८४ २५

स्वप्नहेतुनिरूपणम् ... १८५ १५

स्वप्नान्तिकज्ञानहेतुकथनम् ... १८६ ८

ध्वंसज्ञाने हेतुकथनम् ... १८६ २२

अविद्यालक्षणम् ... १८७ ४

विद्यालक्षणम् ... १८७ ११

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्याङ्काः ।

आर्षज्ञानविशेषहेतुकथनम्

...

१८७

१५

नवमाध्यायसमाप्तिः ।

सुखदुःखयोर्भेदप्रतिपादनम्

...

१८८

८

तयोर्ज्ञानानन्तर्भावकथनम्

...

१८९

६

शरीरावयवाणां परस्परभेदसंस्थापनम्

१९१

७

दशमाध्यायप्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

त्रिविधानां कारणानां विशेषविवेचनम्

१९२

२

आम्नायप्रामाण्यस्य दार्ढ्यसम्पादनम्

...

१९४

२

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्राणां निर्घण्टपत्रं समाप्तम् ।

वशाप्रकसूत्रापस्कारस्य निव र्णपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्ताङ्काः
मङ्गलाचरणादि ...	...	१ ५
धर्मव्याख्यानप्रतिष्ठावतरणिका ...	...	१ ११
मङ्गलाविचारः ...	...	२ ८
श्रुतेरप्रामाण्यसाधिकानां बोद्धोक्तानां युक्तानां कथनम् ...	...	३ २५
तत्त्वखण्डनम् ...	...	४ १८
सुद्धिर्विचारः ...	...	५ १४
एवकारार्थविचारः ...	...	८ १०
कर्मविचारः ...	...	१० २५
एकतन्तुकपटनिराकरणम् ...	...	१८ ८

प्रथमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

कार्यकारणभावसिद्धिप्रकारः ...	...	२१ १५
सांख्यानं सत्कार्यवादस्य निराकरणप्रकारः ...	...	२२ ७
जातिविचारः ...	...	२३ २६
द्रव्यत्वादजातिसिद्धिः ...	...	२६ २
आदित्यगत्यनुमान प्रकारः ...	...	२६ २२

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

पृथिवीलक्षणानि ...	...	२० ११
व्यतिरेकिहेतुस्य दोषाः ...	...	२१ ७
तत्परीक्षाः ...	...	२१ २४

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्याङ्काः ।

जले शुक्लरूपमधुररसगीतकस्यैव्यवस्थापनम्	२२	१०
तजस सङ्गतकपस्ययादभदन चातावध्यकथनम्	३५	११
वायुसक्त्यानि	३५	१८
आकाशे शुक्लनीलरूपभ्रान्तौ बीजकथनम्	३५	२७
सुवर्णादीनां तेजस्वसिद्धिप्रकारः ...	३६	२५
वायोरनुमानप्रकारः	३८	२०
वायोरतीन्द्रियत्वव्यवस्थापनम् ...	३८	१२
परमाणुसिद्धिप्रकारः	४१	१०
ईश्वरानुमानप्रकारः '	४४	१३
चित्त्वादिगुणकथनम्	४८	२४

द्वितीयाध्याय-प्रत्यगाङ्किकसमाप्तिः ।

महाकालसिद्धिप्रकारः	५१	७
तदेकत्वव्यवस्थापनम्	५२	१२
टिक्सिद्धिप्रकारः	५३	१७
शब्दे विप्रतिपत्तयः पञ्च	५६	४
न्यायभाष्योक्तसंशयपञ्च विधत्ववार्तिकोक्तत्वैविध्ययोः		

खण्डनम् एकविधत्वव्यवस्थापनञ्च ...	५६	२१
संशयकक्षणकथनम्	५७	४
स्फोटवादनिराकरणम्	५८	२२
शब्दस्यैव विचारः	६३	२३

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

प्रसङ्गाद्याग्निनिरूपणम्	६८	५
उपाधिविचारः	७०	२८
वस्तुवृत्तताभावादेरसिद्धिमध्ये प्रवेशः ...	७३	८
हेतोः केवचान्वयौद्भिदेन त्वैविध्यकथनम्	७३	१२
हेत्वाभासस्य त्वैविध्यकथनम्	७४	१८

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

क्षयिकविज्ञानात्मवादस्य योगाचारोक्तस्य निरा-

करणम् ... ७५ २

तृतीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

सनोऽणुत्वावचारः ... ७६ २२

देहात्मवादविचारः ... ७८ २७

तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।

परमाणौ विप्रतिपत्तिनिरासः ... ८८ १२

परमाणोरनित्यतायां हेतवः पराभिमतताः ८० १७

अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रत्यक्षोपयोगिताव्यवस्थापनम् ८१ ११

उद्भूतत्वादिनिर्वचनम् ... ८२ १८

सङ्करस्य गुणगतजातिबाधकत्वाभाववादितम् ८३ २

अभिभवस्वरूपकथनम् ... ८३ १४

मतविशेषे गुरुत्वस्य स्मार्शनप्रत्यक्षकथनम् ८४ ८

चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

शरीरत्वस्वरूपनिर्वचनम् ... ८५ १७

इन्द्रियत्वनिर्वचनम् ... ८५ १८

विषयत्वनिर्वचनम् ... ८६ २

इन्द्रियाणां विशेषधर्मकथनम् ... ८८ १५

ब्राह्मादीनां पार्थिवत्वसाधनप्रकारः ... ८८ १८

पृथिव्यादीनां विषयाभिधानम् ... ८८ २३

विषयरूपतेजश्चातुर्विध्यकथनम् ... ८८ २८

चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।

चेष्टास्वरूपकथनम् ... १०० १७

पतनप्रतिबन्धककथनम् ... १०२ १७

आततायिककथनम् ... १०३ २०

कर्मनाशप्रकारः ... १०४ २२

पञ्चमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
हिमकरकादौ द्रवत्वाभावकथनम् ...	१०८	११
जलमध्ये दिव्यतेजोऽनुप्रवेशे प्रमाणम्...	१०९	२
अपवर्गीत्यन्तिप्रकारः ...	११२	२

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।

वेदस्य लक्षणाभिधानम्...	...	११४	१३
पुत्रकृतश्राद्धादेः पितृस्वर्गादिजनकनाविचारः	११६	१७	
क्षुधापीडितात्माटिरिक्तार्थं सप्तमदिवसादौ श्रुत्वादि- धनापहारे दोषाभावः ...	११८	२	
आत्मरक्तार्थं परद्रव्यापहारसमये तत्प्रतिकूलस्य बधादौ दोषाभावे प्रमाणम् ...	११८	१३	

षष्ठाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

प्रवृत्तिविशेष प्रतिपादनम् ...	१२५	५	
आत्मकर्मस्वरूपकथनम् ...	१२५	२०	

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

गुणलक्षणाणि ...	...	१२६	१३
नीलादेरेकतास्वरूपनम्...	...	१२८	२०
नीलादेर्द्रव्यभिन्नत्वप्रतिपादनम् ...	...	१२८	२७
चित्स्वरूपकथनम् ...	...	१२८	१४
वर्क्यादौ माधुर्यव्यवस्थापनम् ...	...	१२८	२२
पाकजप्रक्रियाभिधानम्...	...	१३०	११
पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वसिद्धिप्रकारः	१३२	२३	
परिमाणचातुर्विध्यादिकथनम् ...	१३३	२४	
दीर्घत्वादपरिमाणानङ्गीकृतं मतम् ...	१३३	२८	
जन्मपरिमाणानां हेतुविशेषकथनम्...	१३४	७	
परिमाणनाशकादिकथनम् ...	१३७	४	

सप्तमाध्यायप्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

एकत्वसंख्यायाः सामान्यत्वस्वरूपनम् ...	१४०	१४	
--	-----	----	--

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
भक्षणमतखण्डनम्	१४०	२२
पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपताखण्डनम्...	१४१	८
पृथक्त्वस्य वैधर्म्यरूपतादिखण्डनम् ...	१४१	१६
द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमाभिधानम् ...	१४४	५
संयोगे प्रमाणाभिधानम् ...	१४७	२३
संयोगजसंयोगोत्पत्तौ विशेषाभिधानम्	१४८	३
विभूद्वयसंयोगनिराकरणम् ...	१४८	१७
संयोगनाशकहेतुकथनम्... ..	१४८	२४
संयोगस्य द्व्यारम्भे निरपेक्षत्वं गुणाद्वारम्भे साधे-		
क्षत्वमव्याप्यवृत्तित्वञ्च ...	१४९	२
विभागजविभागविभागादि ...	१४९	१९
विभागस्य संयोगाभावादिनाऽन्यथासिद्धत्वखण्डनम्	१४९	२४
विभागनाशककथनम्	१५०	८
विभागस्य कार्यविशेषकथनम् ...	१५०	२०
विभागनाशे विशेषाभिधानम् ...	१५१	२५
सङ्केतप्राप्तकहेतुगुणाभिधानम् ...	१५४	२४
जातिशक्तिवादिभट्टमतविधानम् ...	१५५	१५
प्राभाकरमतविधानम् ...	१५५	१६
नैयायिकमतविधानम्	१५५	१८
परत्वापरत्वयोः सप्रधाविनाशप्रकारः...	१५६	२१
कालिकपरत्वापरत्वनाशे विशेषः ...	१५८	७
अयुतसिद्धेर्लक्षणम्	१५९	४
समवायस्यैकत्वमित्यवस्थापनम् ...	१५९	११
समवायस्य नानात्वमित्यवस्थापनेति प्राभाकरमत-		
खण्डनम्	१६१	८
समवायस्यातोन्द्रियत्वव्यवस्थापनम् ...	१६१	१०

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

सांख्यमते वृक्षादिनिरूपणम्	१००	१६२	४
तन्मतस्य खण्डनम्	...	१६२	१८
विद्यादिभेदेन ज्ञानद्वैविध्यम् प्रत्य-	}	१६३	३
क्षादिभेदेन विद्यायाश्चाक्षरविध्यम्,			
वैश्वानरादिभेदेनाविद्यायाश्चाक्षरविध्यञ्च			
सर्वज्ञीयादिभेदेन प्रत्यक्षद्वैविध्यम्	...	१६३	६
सवित्पकनिर्वित्पकभेदेनासर्वज्ञीयप्रत्यक्षद्वैविध्यम्	...	१६३	१६

अष्टमाध्याय प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

प्राणादीनां गत्यादिमत्त्वे प्रमाणकथनम्	१६८	२१
--	-----	----

अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।

प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वादि	...	१७०	८
अन्योन्याभावप्रत्यक्षे विशेषः	...	१७२	२४
अत्यन्ताभायप्रत्यक्षे विशेषः	...	१७३	१५
नास्तिघटोगेहे द्वाते प्रतीतिविवेचनम्...	...	१७४	४
युक्तवियुक्तयोः स्वरूपकथनम्	...	१७४	२३
असमाहितानलःकरणस्य प्रत्यक्षप्रकारः...	...	१७५	१६
योगजधर्मस्य प्रभावविशेषकथनम्	...	१७६	८

नवमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

पक्षतानिर्वचनम्	...	१७७	८
ज्ञायमाननिष्कस्यानुमितिकरणत्वव्यवस्थापनम्	...	१७७	२०
अनौपाधिकत्वनिश्चयप्रकारः	...	१७८	६
स्वार्थपराधर्मेन अनुमानद्वैविध्यादिकथनम्	...	१७८	१३
न्यायतदयथादिप्रत्यक्षणाभिधानम्	...	१७८	१८
शब्दजन्यबोधस्थले आनुमानिकबोधप्रकारः	...	१८०	८
चेष्टायाः प्रमाणान्तरत्वखण्डनम्	...	१८१	२१
करणगतद्वैविध्याभिधानम्	...	१८२	१८

उपस्कारस्य निर्घण्टपत्रम् ।

१५

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
उपमानस्यानुमानान्तर्भावप्रकारः • ...	१८३	८
अर्थार्थपत्तेरनुमानान्तर्भावप्रकारः ...	१८४	२४
सम्भवस्यानुमानान्तर्भावप्रकारः ...	१८४	१०
अभावस्य मानान्तरत्वखण्डनम् ...	१८४	१५
अनुपलब्धेः प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावः ...	१८४	१७
ऐतिह्यस्य प्रमाणांतरत्वखण्डनम् ...	१८४	२०
आर्षज्ञानविशेषकथनम् ...	१८५	३
स्वप्नज्ञानस्य तैश्चिध्यादिकथनम् ...	१८५	२०
सिद्धदर्शनस्य विशेषाभिधानम् ...	१८७	२७

नवमाध्यायसमाप्तिः ।

सुखस्य चातुर्निध्यकथनम् ...	१८६	१६
सुखदुःखयोरनुभयभेदादनुमानप्रकारः...	१८९	५

दशमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

असमवायिकारणत लक्षणविभागौ ...	१८२	१५
अवयवभावव्यवसंयोगस्यावयविकारणतामतम् ...	१८३	१३
वेदानामाप्नोक्तत्वसाधनप्रकारः ...	१८५	४
अन्यकर्तृमातापितृनामातृकीर्तनम् अन्यकर्तृनाम- कीर्तनञ्च ...	१८५	१५
अन्यस्य समत्वरानादरणीयत्वेऽपि निजशिष्यपर- स्मरानादरणीयत्वाभिधानम् ...	१८५	१७

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य निर्घण्टपत्रं सम्पूर्णम् ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

..००..

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारः ।

प्रथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ *

अर्जुं बह्वजटाजूटक्रोडक्रीडत्यु रापगम् ।

नभामि यासिबोकान्तकान्तभालस्वचं हरम् ॥ १ ॥

याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सस्यन् व्युत्पादितोऽस्म्यहम् ।

कण्ठादभवनायाभ्यां ताभ्यां सम नमः सदा ॥ २ ॥

स्वतन्त्रात्वाकस्वत्वेन निराकस्वोऽपि नश्यतः ।

खे खेलात्ममाप्यल साहसं सिद्धिमेष्यति ॥ ३ ॥

तापतत्रपराहता विवेकिनस्तापतत्रनिवृत्तिनिदानमनुसन्धाना-
नानाश्रुतिस्ततोतिहासपुराणेष्वालम्बितत्त्वसाक्षात्कारमेव तदुपायमाकलय-
याम्यमूढः । तत्प्राप्तिहेतुमपि पन्थानं जिज्ञासमानाः परमकारुणिकं
कण्ठादं सुनिष्ठपसेदुरथ कण्ठादो सुनिष्ठतत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः
वस्तुं पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कार-
प्राप्तये परमः पन्था इति मनसि कृत्वा तच्च निवृत्तिवस्तुसाक्षात्प्राप्तेऽपि-
मनायासेन शीत्यतीति वक्ष्यतः स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिष्टा-
स्यनन्तरं यद्यपि पदार्थानुद्देश्यलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्ष्यामीति इति
निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते ।

अथेति शिष्याकाङ्क्षानन्तरमाह । अत इति । यतः अव-
स्थादिषट्कोऽनष्टयकाशान्तेवाचिन उपसेदुरित्यर्थः । यद्वा अथयच्छो-
भङ्गकार्यः । तदुक्तम्,

“ओङ्कारवाच्यत्वं जायेतो नङ्गणः पुरा ।

कण्डं भिक्षा विनिर्वातो तेन साङ्गविकारुभौ” ॥ इति ।

युक्तञ्चेतत् कथमन्यथा सदाचारपरम्परापरिप्राप्तकर्मव्यताकस्य
मङ्गलस्य वैशेषिकशास्त्रं प्रणयतो महासुनेरनाचरणं सम्भाव्यते । न
च कृतमङ्गलस्यापि फलार्थनादकृतमङ्गलस्यापि फलार्थनादननुष्ठानं
न हि निष्फले प्रेषावान् प्रवर्त्तत इति वाच्यम्, अकरणस्थले जन्मा-
न्तरीयस्य करणस्थले चाङ्गवैगुण्यस्य कथनया सफलत्वनिश्चयात् । न
हि शिष्टाचारात्मितश्रुतिबोधितकर्मव्यताकस्यापाततः फलार्थना-
भावेणाकारणत्वशङ्कापि न चेद्दिकृत्मात्रफलकत्वात् जन्मान्तरीयानु-
ष्ठानं पुनरित्येदं दिकृत्मात्रफलकत्वानुपपत्तेः । कारीत्यादौ तु तथा
कामनयैवानुष्ठानादेदिकृत्मात्रफलकत्वम् । अत्र च समाप्तिकामोऽधि-
कारी स्वर्गकाम इव यागे तत्पूर्वं हारमिह तु विघ्नध्वंस इति
विशेषः निर्विघ्नसारथ्यं समाप्यतामिति कामनया प्रवृत्तेः । न च
विघ्नध्वंसमात्रं फलं समाप्तिस्तु अकारणादेवेति वाच्यम्, तस्य स्वतो-
ऽप्युद्गार्यत्वात् समाप्तेस्तु सुखसाधनतया पुद्गलार्थत्वात् उपस्थितत्वाच्च,
किञ्च दुरितध्वंसमात्रं न फलं तस्य प्रायश्चित्तकीर्तनकर्म्मनाशपार-
गमनादिबाध्यतया व्यभिचारात् प्रारब्धपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरित-
ध्वंसत्वेन फलत्वे समाप्तेरेव फलत्वोचितत्वात् तत्रापि च हिरण्यदान-
प्रदानस्नानादिजन्यत्वेन व्यभिचारात् तेषामपि मङ्गलत्वाभिधानं
साहचर्यम् । किञ्च मङ्गले सति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवं मङ्गलस्य
कारणता तदुक्तम् “त्रोतात् साङ्गात् कर्मणः फलवश्यमावनिव-
भात्” इति । अतएव पिकल्पितमपि कारणं कारणमेव फलवान्नर्थ-
निवन्धस्यैव वैदिककारणत्वात् विवक्ष्यते तु वैजात्यकथनं वैजात्यमेव ।
अत्रान्वयव्यतिरेकगत्या कारणता तत्र फलपूर्वभावनिवन्धो याज्ञी न
तु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभागस्य शुद्धत्वेनानुपस्थितेः तथा च साङ्गे
मङ्गले समाप्तिरावश्यकीति न व्यभिचारः समाप्तिस्तु ब्रह्मिन् अहविते
सम्पूर्णमिदं कर्मेति प्रमा सा च पन्थादौ चरनवाक्यविश्वमे वाग्रादौ
चरमाहुतो पटादावन्त्यतन्तुसंयोगे धामगमनादौ धामचरणचरन-

संयोगे एवं तत्र तत्त्वोद्गीयमिति मङ्गलजन्मसमाप्ती वैजात्यकस्येऽपि
नोभयथा व्यभिचारः । मङ्गलञ्च विमलध्वंसद्वारकत्वसमाप्तिपक्षं कर्म
तच्च देवज्ञानमस्तारादिरूपमेव स्वतःसिद्धविज्ञाभावस्येऽपि सामान्यतो
गृहीतस्य विमलध्वंसद्वारकत्वस्यानपायात् नमस्तारादीनां तादृशेष्वेव
विमलध्वंसद्वारकत्वप्रतिपक्षेनाप्याप्तिरिति दिक् ॥ १ ॥

* यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥ *

अथ प्रतिज्ञातार्थमाह ।

अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्यनिकी दुःखनिवृत्तिः तदुभयं
यतः स धर्मः अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति मध्यपदबोधी समासः
पञ्चमीतत्पुरुषो वा स च धर्मो निवृत्तिवत्त्वयो वक्ष्यते, यदि तु
निदिध्यायनादियोगसाध्यो धर्मोऽदृष्टमेव तदा विधिरूपः । इति-
कृतस्य अभ्युदयः सुखं निःश्रेयसमेककाशीनसकलात्मविशेषगुणध्वंसः
प्रमाणञ्च धर्मो देवदत्तशरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणमेदिनभूतपूर्वकं
कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात्तन्निर्मितसम्बन्धित्वात् । तदेतद्या-
ख्यानं प्रत्येकसमुदायाभ्यां न व्यापकम् इत्यर्वाचीनैरुपेक्षितं वस्तुतस्तु
को धर्मः किञ्चल्यर्थेति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्यु-
दयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं प्रतिष्ठते तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्वतच
निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्मं
इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थ-
मभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्वेष्यान्धीनेष्वावि-
षयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थ-
त्वम् ॥ २ ॥

* तद्वचनादाग्रायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥ *

ननु निवृत्तिवत्त्वयो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र
श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अन्तर्व्यापात-
दुर्बलदोषेभ्यः इत्येही कदाचानपि इत्याहुत्यादादन्तत्त्वम् "उदिते

जुहोति अहुति जुहोति समवाधुपिते जुहोति" इति विशेषः
 प्राप्त एवोदितादिकां ह्येव व्याहृत्य "स्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति
 रति च अहुति जुहोति यववोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽहुति
 जुहोति स्यावयववावस्याहुतिमभ्यवहरति यः समवाधुपिते
 जुहोति" इत्यादिना । तथा "त्रिः प्रथमामभ्याह त्रिरुक्तमामभ्याह"
 इत्यनेन प्रथमोक्तमसामिधेयोरिदं द्वारणाभिधानात् पौनरुक्तमेव ।
 न चान्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्य-
 निर्दोषत्वमपि सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु धर्मप्रमादविप्रतिपत्तिकरणा-
 पादयादिवश्यावनया आप्नोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःशेषं न
 वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति सर्वमेतदाहुतमत आह ।

तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतत्त्वैश्वरं परामृश्यति यथा
 "तदप्रामाण्यमन्तव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" इति गौतमीयसूत्रे
 तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते । तथा च तद्वचनात्ते-
 नैश्वरेण प्रथयनादान्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा तदिति सङ्घटितं
 धर्ममेव परामृश्यति तथाच धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् चान्नायस्य
 वेदस्य प्रामाण्यं सङ्घि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाण-
 मेव यत इत्यर्थः । ईश्वरस्तदाप्तवज्र साधयिष्यते यज्ञोक्तम् "यन्त-
 व्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" इति तत्त्वान्तत्वे ज्ञानान्तरीयफलकल्पनं कर्म-
 कर्तृसाधनवैशुल्यकल्पनं वा श्रौतात् साङ्गत् कर्मणः फलवश्याभा-
 निचयात् नच कारीरीरदैहिकमात्रफलकत्वं तत्र हि शुष्यच्छस्यसङ्गी-
 वनकामस्याधिकारः पुत्रेहो पुत्रमात्रकामस्येतिविशेषात् नच व्याघातो-
 ऽपि अहितादिहोमं विशेषतः प्रतिज्ञाय तदन्वकाळे होमानुष्ठाने
 "स्यावोऽस्याहुतिमभ्याहरति" इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् नच पुन-
 रुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेयीनां प्रकृतौ पाठात् "पञ्चदश्यावरेण
 वाग्वज्रेषावभाधे तमिसं आहव्यम्" इत्यत्र सामिधेयीनां पञ्चदशत्वस्य
 प्रथमोक्तमसामिधेयोरिदं द्वारमभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात् ॥१॥

* धर्मविशेषप्रस्ताद इत्यनुवचकस्य सामान्यविशेषस-

प्रथमाधिकारम् ।

**नवायानां पदा र्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाभिः-
त्रेयसम् ॥ ४ ॥ ***

शिक्षाकाङ्क्षाद्वरोधेन स्वरूपतो वक्ष्यतश्च धर्मं व्याख्यायामि-
धेयसम्बन्धप्रतिपादनाय स्तत्तम् ।

एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेय-
सहेतुत्वं दृष्ट्वापूपायितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्र-
परत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनानन्वयापत्तेः । सर्वपदार्थप्रधानो
दन्वन्तात् समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदस्य
शास्त्रनिःश्रेयसबोहेतुहेतुमङ्गावः शास्त्रतत्त्वज्ञानबोध्योपाधिभावः निः-
श्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः इत्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानाभिः-
श्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः मोक्षमायाश्च सुनेष्टं जीताप्तभावा
एव शास्त्रे प्रवर्तन्ते । निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःख-
निवृत्तेश्चात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं युग-
पदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा । अश्रे-
यविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा सक्तिः नचासाध्यत्वाच्चायं
पुरुषार्थः कारणविघटनसुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य
प्रागभावत्वश्रुतिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात् जनकत्वञ्च स्वरू-
पयोग्यतामात्मम्, नहि प्रागभावश्चरमसामग्री येन तस्मिन् सति
कार्यंभवश्यन्भवेत् तथा सति कार्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा
सहकारिविरहादियन्तं कालं नाजीजनत् तथाप्येऽपि तद्विरहाच्च
जनयिष्यति हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपाक्षः
एव तात्पर्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिच्छाज्ञानानासुप्तरोक्षरापाये तदनन्तरापावादपरमः” इत्यत्र कार-
णाभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपमेव सक्तिं ब्रूयति
नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये
दुःखापाय इत्यत्रादौ ध्वंसः कित्सुखमिति वा च प्रागभाव एव नच

प्रतियोग्यप्रसिद्धिः साध्यान्वयो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिकप्रसिद्धेः प्राक-
 र्शित्यत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखानुत्पत्तेरुपापेक्षितत्वात् कोक्ते-
 र्गण्यहिकण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृ-
 त्त्यर्थमेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः । केचित्तु दुःखात्मन्ताभाव एव शक्तिः
 स च यद्यपि नात्मनिवृत्तथापि लोटादिनिवृत्त एवात्मनि साध्यते सिद्धिश्च
 तस्य दुःखप्रागभावावसङ्गवर्त्तिदुःखध्वंस एव तस्य तत्त्वसम्बन्धतयोपगमात्
 तस्मिन् सति तत्र दुःखात्मन्ताभावप्रतीतेः एकश्च सति “दुःखेनात्मन्तं
 विमुक्तश्चरति” इत्यादिश्रुतिरप्युपपादिता भवतीत्याहुः । तच्च दुःखा-
 त्मन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वं
 परिभाषापत्तेः “दुःखेनात्मन्तं विमुक्तश्चरति” इति श्रुतेर्दुःखप्रागभाव-
 स्यैव कारणाविघटनमुत्वेनात्मन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् नन्वयं
 न पुरुषार्थः निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नो-
 त्पद्यते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावाच्च प्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्य-
 स्यापि सुवचत्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावोपाधिकोत्येव किं न स्यात्
 शोकाकुलानां सुखविसुखानामपि दुःखाभावमात्मनभिसन्धाय विप्रभञ्ज-
 नोद्धत्यनादौ प्रवृत्तिर्धर्मात् ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान इव
 मुक्तेस्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानत्वेन नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्था-
 र्थमपि प्रवर्त्ततेति चेन्न श्रुत्यनुमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावेद्यत्वानुपपत्तेः ।
 अस्ति हि श्रुतिः “दुःखेनात्मन्तं विमुक्तश्चरति” “तमेव विदित्वाऽति-
 मृत्युमेति” इत्यादिका । अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छि-
 द्यते सन्ततित्वात् प्रदीपमन्ततिवदित्यादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षा-
 त्कारेण क्षणं विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनां योग-
 जधर्मबलेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च । तथापि तुल्या-
 यव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि हनेः द्वयोरपि समा-
 नसाधन्योक्तत्वादिति चेत् उल्लङ्घनं वीतरामाणां दुःखदुर्दिनभीकृणां
 सुखखद्योतिकाभावेऽवस्यत्यवतां तत्र प्रवृत्तेः । ननु तथापि दुःख-
 निवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनानतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतदुःखसाक्षी-
 तत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेरिति चेन्न । केचन

प्रथमोऽध्यायः ।

अत्रेष्टे पुरुषस्यापातात् प्रायश्चित्तवत् तथाहि संसारं निवृत्त्याप्तं
संसारहेतुतदुच्छेदसात्तत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानञ्च योगविधिसाध्यमिति
तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः । ननु नित्यसुखाभिव्यक्तिरेव सुक्तिर्नतु दुःखाभाव
इति चेन्न । नित्यसुखे प्रमाणाभावात् भावेवानित्यं तदभिव्यक्तेर्लक्षण-
सारिणोरविशेषापातात् अभिव्यक्तेरुत्पाद्यत्वेन तच्चिष्टतौ पुनः संसारा-
पत्तेश्च । ब्रह्मात्मनि जीवात्मन्यो सुक्तिरिति चेन्न । लयो यद्येकी-
भावस्तदा बाधात् नहि द्वयमेकं भवति विष्णुशरीरापगमो लयो
विष्णुश्चैकादशेन्द्रियाणि तेषां शरीरस्य च विगमो लय इति चेन्न ।
एतावता दुःखसामग्रीविरहस्योक्तत्वात् तथाच दुःखाभाव एव सुक्ति-
रिति पर्यवसानात् । एतेनाविद्यानिवृत्तौ केवलात्मस्थितिर्सुक्तिरात्मा
च विज्ञानसुखात्मक इत्येकदण्डमतमपास्तम् आत्मनो ज्ञानत्वे सुखत्वे
च प्रमाणाभावात् । न च “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुति-
मानं तस्या ज्ञानवत्त्वानन्दवत्त्वप्रतिपादकत्वात् भवति हि अहं जाने
अहं सुखीतिप्रतीतिः नत्वहं ज्ञानम् अहं सुखमिति किञ्च ब्रह्मण इदा-
नीमपि सत्त्वात् सुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तिः अविद्यानिवृत्तेश्चापुष्पा-
र्थत्वात् ब्रह्मणश्च नित्यत्वेनासाध्यत्वात् तत्साक्षात्कारस्य तदात्मकत्वेना-
साध्यत्वात् एवमानन्दस्यापि तदात्मकत्वेनासाध्यत्वमेवेति तदर्थं प्रवृत्त्य-
नुपपत्तिरेव । निरुपप्लवा चित्तसन्ततिर्सुक्तिरिति चेन्न । दुःखादिरूपस्य
उपप्लवस्य विगमो यदि निरुपप्लवत्वं तदा तस्मात्तस्यैव पुरुषार्थत्वेन
चित्तसन्ततेरनुवृत्तौ प्रमाणाभावः तदनुवृत्तेरपि शरीरादिसाध्यत्वेन
संसारानुवृत्तेरावश्यकत्वादिति सिद्धं दुःखनिवृत्तिरेयोक्तरूपा निःश्रेयस-
मिति । तत्त्वस्य ज्ञानमिति कर्मणि षष्ठी साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति प्रकारे
तृतीया । तत्र साधर्म्यमनुगतो धर्मः, वैधर्म्यञ्च व्यावृत्तो धर्मः यद्यपि
कश्चित् साधर्म्यमपि कुतश्चिद्वैधर्म्यं कुतश्चिद्वैधर्म्यमपि केषाञ्चित् साधर्म्यं
तथापि तादृक्ष्येण ज्ञानं विवक्षितम् । अत्र च ब्रह्मादिपदार्थानामुद्देश
एव विभागः पर्यवसन्नः स च न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकत्वेन
षडेव पदार्था इति निवमः पर्यवस्यति स बाहुपपन्नः व्यवच्छेदस्य
पदार्थान्तरस्य प्रतिपत्तौ निवमानुपपत्तिः अप्रतीतो व्यवच्छेदाहुप-

पत्तिः । ननु नायकन्यायोगव्यवच्छेदः कितलवोनव्यवच्छेदः । वदार्थेण
 षड्वक्तव्यायोगो व्यवच्छिद्यत इति चेन्न । पदार्थपदेन प्रविष्टपदार्थका-
 लोपसङ्गहे सिद्धसाधनात् अन्यस्य चाप्रतीतेरेव । किञ्च यच्चानां
 मिश्रितानामयोगो व्यवच्छेदः प्रत्येकं वा व्याधे मिश्रितायोगः सर्व-
 लोति व्यवच्छेदात्तुपपत्तिः । अन्येऽपि प्रत्येकायोगः परस्परं सर्वलोति
 व्यवच्छेदात्तुपपत्तिरेवेति चेन्न । शक्तिसङ्गप्रसादस्यादिषु पदार्थेषु पराभिन्न-
 तेषु षड्वक्तव्यायोगः परैरुच्यते तद्व्यवच्छेदो नियमार्थः तथाच षडेव
 पदार्था इत्यस्य प्रतीयमानेषु प्रस्थां कृतवानां मध्ये अन्यतमवक्तव्ययो-
 गोऽस्यैव नत्वयोग इत्यर्थः । तत्र विशेष्यसङ्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेदो
 विशेष्यसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदः क्रियासङ्गतस्य चात्यन्तायोगव्यवच्छेद-
 स्तावत् प्रतीयते तत्र शक्तित्वमेवकारणेत्येके व्यवच्छेदभावे शक्ति-
 रयोगान्ययोगादयस्तु व्यवच्छेद्याः समभिव्याहारलभ्या इत्यपरे ।
 धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो
 निवृत्तिसिद्धयौ धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्र-
 सुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो यत्तव्यः श्रूयते हीश्वर-
 नियोगप्रसादावधिगम्य कथादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्व-
 ज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमिध्यासानो-
 ऽभूतनक्षमत्वात् “तमेव विदित्वाऽतिशुद्धमेति नान्यः पन्था विद्यते-
 ऽवनाय” इत्यत्र “हे ब्रह्मणी वेदितव्य” इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्-
 कारपरत्वात् “पश्यत्यवबुधः” इत्यत्रापि तथा च च शास्त्रात्मनननि-
 दिध्यासनादिपरस्मरयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात् ॥ ४ ॥

* पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कासो दिगात्मा मन
 इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥ *

इदानीमपवर्गभानितया सर्वपदार्थान्वयतया च प्रयत्नोद्दिष्टस्य
 द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देश्यं कुर्वन्माह ।

इतिकारोऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न
 कूमानि वेत्तव्यः । ननु विभागवशादेव नूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेद-

विही किमिति कारेण चेत् उद्देशमात्रपरतयाऽपि सूत्रसम्बन्धे विभी-
नतात्यर्थं स्फोरणार्थमेवेति काराभिधानात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चार्त्त-
वान्तर्भावात् सत्त्वकारस्य चाधिकत्वेनाप्यज्ञमानस्याभावत्वव्युत्पादनादेत-
दध्यवसेयम् । असमासकरणान्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय कृत्तव्यमेते-
षान्तु वैधर्म्यावसरे सूत्रकदेव दर्शयिष्यति । ननु सुवर्णं न तावत्
पृथिवी निर्गम्यत्वात् न जलं स्नेहसंमिश्रितद्रवत्वान्मन्यत्वात् न तेजो
गुरुत्वत्वात् स्यात् एव न यायुर्नवा कालादि ततो नवम्यो भिद्यत
इति चेत् । आद्यद्वितीययोरनाभासत्वं तृतीयस्य स्वरूपासिद्धत्वं ततः
परं सिद्धसाधनं हेतोः स्वरूपासिद्धिः । साधयिष्यते च सुवर्णस्य
तैजसत्वमिति ॥ ५ ॥

* रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोगविभागी परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छा-
द्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥ *

गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्यान्वितत्वं द्रव्याभिव्यङ्ग्यत्वं
द्रव्याभिव्यङ्गकत्वञ्चेति द्रव्यान्तरं गुणानासुद्देशं विभागश्चाह ।

प्रकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान् समुच्चिनोति
ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कथ्यतो नोक्ताः । गुणत्वज्ञानीषां
यथास्थानं लक्षणतः स्वरूपतश्च वक्ष्यति रूपरसगन्धस्पर्शानां समान-
कालीनरूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं समासः ।
सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकालीनसङ्ख्यापरिमाणसामानाधिकरण्य-
सूचनायासमाप्तौ बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वसमानाधिकरण्यं नैक-
त्वान्तरं न वा सङ्घट्यदीर्घत्वसमानाधिकरण्यं सङ्घट्यदीर्घत्वान्तरं तथापि
द्वित्वादीनामन्वयोऽन्वयं सामानाधिकरण्यं सङ्घट्यदीर्घत्वादीनाञ्च विजा-
तीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमसम्भवेत् । पृथक्त्वञ्च यद्यपि
द्विपृथक्त्वादिसमानाधिकरण्यं तेन सङ्ख्यावद् बहुत्वमेव निर्देष्टुमर्हति
तथाप्ययमिव्यङ्ग्यत्वलक्षणं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्देशः ।
संयोगविभागयोर्द्वयोरेककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयो-

रन्धोन्यात्रनिरुद्धतया दिक्कालविकल्पाविरोधसूचनाय च द्विवचनं बुद्धीनां विख्यादिभेदेन साङ्ग्याभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहुवचनं सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेदककार्यजनकत्वम् अविशेषेण चादृष्टोद्गायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च स्थापयितुं द्विवचनम् रन्धाद्वेययोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं प्रयत्नानां विहितनिमित्तगोचराणां दशविधानां पुण्यहेतुत्वं दशविधानाञ्च पापहेतुत्वमभिसम्भाव बहुवचनमित्युच्येयम् ।

यद्वा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वज्ञापनार्थं प्राकज-
प्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः सङ्ख्यायां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रति-
पत्तिरिति तद्विराकरणसूचनायं बहुत्वेनाभिधानं पृथक्त्ये त्वं सङ्ख्या-
बहुत्वेनैवास्यापि बहुत्वमिति सूचनायावधिज्ञानव्यञ्जनीयत्वं सङ्ख्यातो
वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानं परिभाष्ये त्वं दीर्घत्वबहुत्वत्वा-
द्विवप्रतिपत्तिनिरासाय बहुवचनं संयोगविभागयोरन्धोन्यविरोधज्ञा-
पनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयोर्द्वैयिककालिकभेदेन भिन्नजातीयत्वसम्भवेन
चतुष्ठापत्तौ गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि द्विवचनमित्या-
द्युच्येयम् । एतेषाञ्च उच्यन्त्ये वक्ष्यते ॥ ६ ॥

* उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति
कर्माणि ॥ ७ ॥ *

कर्मणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवदुद्रव्यसमवायाञ्च
प्रत्यक्षतेति द्रव्यगुणाभिधानानन्तरं कर्मोद्देशविभागावाङ् ।

उत्क्षेपणम् अवक्षेपणम् आकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि
इतिरवधारणार्थः भ्रमणादेरपि गमनान्तर्गतत्वात् अत्र च उत्क्षेप-
णत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वसाक्षात्प्राप्ताः प्र-
जातवः । नन्वेतदनुपपन्नं गमनस्य कर्मपर्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति
बुद्धेर्दृष्ट्यादुत्क्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातीनां परस्परान्तराभाव-
समानाधिकरणानां सामानाधिकरण्याननुभवात् चतस्र एव कर्मस-
म्प्राप्ता जातव इति चेत् सत्त्वं कर्मपर्याय एव गमनं पृथगभिधानम्

भ्रमणरेचनस्य नोक्तं नमनमनोन्नमनादीनां भिन्नभिन्नवृत्तिष्वपदेयभा-
 जामेकेन यत्नेन सकृद्दर्शनं यद्वा गमनत्वमपि कर्मत्वव्याप्या पश्यमी क्वातिः
 रेव तेन भ्रमणरेचनादिष्वेव गमनप्रयोगो मुख्यः उत्क्षेपणावक्षेपणा-
 दिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा भाक्तः स्नात्रवसंयोगविभागासमयाविका-
 रणत्वमेव गोचरमुख्यसाधारणो धर्मः गमनत्वजातेस्वनियतदिग्देश-
 संयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तच्च भ्रमणादिषु सर्वत्रेति
 गमनपक्षेणेव तेषां पक्षमिति । निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादिका तु
 न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मणि गृह्याद् गृह्यान्तरं गच्छति पुरुषे कस्य-
 चित् द्रष्टुः प्रविशतीति प्रत्ययः कस्यचित्तु निष्क्रामतीति तत्र जाति-
 सकुरः स्यात् तथा भ्रमणादेरेकस्या जलप्रवासाद्या निष्क्रामत्यापरां प्रवि-
 शति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधिसामान्यमेवैतद-
 ध्यवसिषम् । उत्क्षेपणादौ तु सुषलसृक्षिपामीतीप्साजनितेन
 प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवायिकारणादस्ते तावदुत्क्षेपणं
 तत उत्क्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् सुषलेष्युत्क्षेप-
 णाख्यं कर्म युगपद्वा तत ऊर्ध्वं सृक्षिप्रबोर्हस्तसुषलवोरवक्षेपयेच्छा-
 जनितप्रयत्नवदात्मसंयोगादस्तेनोदनाच्च युगपदेव हस्ते सुषले चाव-
 क्षेपणम् उलूखलपातादुलूखं संजायते ततो दृढतरद्रव्यसंयोगाद्
 बद्धकक्षान्मुपलस्योर्ध्वं गमनं भवति तत्र नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं
 किन्तु संस्कारमात्रादेव सुषलस्योत्पत्तनं तच्च गमनमात्रं नतत्क्षेपणं
 भाक्तस्योत्क्षेपणव्यवहारः एवमनुलोमपतिलोमवायुद्वयसङ्कुट्टवशा-
 द्वाज्योत्तमेरिरद्वयतलकादौ चोत्क्षेपणव्यवहारो भाक्तः । एवं
 क्षीतोद्वयसङ्कुट्टवशाज्योत्तमोर्ध्वं गमनेऽपि । एवमुत्क्षेपणावक्षेपणव्यवहारः
 शरीरतद्वयवतस्य युक्तसुषलतोमरादिष्वेव मुख्यः भवति हि हस्त-
 सृक्षिपति सुषलसृक्षिपति तोमरसृक्षिपतीति एवमवक्षिपतीत्यपि ।
 आनुष्मन्तु सस्ते वायव्यवामाभारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामना-
 रम्भकसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्ययविकौटिल्योत्पादकं कर्म यतो भवति
 सङ्कुचति प्रक्षं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति कर्मेतिप्रत्ययः एवमवयवानां
 पूर्वोत्पन्नानारम्भकसंयोगविनायकं कर्म प्रसारणं यतो भवति प्रवदति

यत्नं प्रसरति चर्तं प्रविकसति प्रक्षमितादि प्रत्ययः, एतच्चतुष्टयभिर्य-
वत् कर्मजातं तत्त्वं गमनविशेषः । तत्र भ्रमणं प्रव्रजवदात्मसंयो-
गाद्वर्तते कर्मवता हस्तेन नोदनाख्यसंयोगादप्यकुनाच्च चक्रादौ तिर्य-
क्षसंयोगात्तुल्यं कर्म एवं रेचनाद्यापि व्याख्येयं स्फुटीकरिष्यति च ये
तदेतेषां कर्मणां विहितयागज्ञानदानादिषु धर्मात्तुल्यप्रव्रजवदात्मसंयो-
गजन्यत्वं निषिद्धदेशगमनहिंसाकलझभक्षणादिषु चाधर्मात्तुल्यप्रव्रज-
वदात्मसंयोगजन्यत्वमध्यवसेयमिति ॥ ७ ॥

* सद्वनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषव-
दिति द्रव्यगुणकमणामविशेषः ॥ ८ ॥ *

द्रव्यादीनामुद्देशानन्तरं त्रयाणां साधर्म्यप्रकरणमारभते । तत्र
द्रव्यादीनां त्रयाणां साधर्म्यं च तत्त्वज्ञानात्तुल्यतया प्रथमं शिष्या-
काङ्क्षितत्वात् सामान्यादिपदार्थत्रयस्य उद्देशात् प्रागेव त्रयाणां
साधर्म्यमाह ।

विशेषे सत्यपि व्ययमविशेषशब्दः साधर्म्यपरः । सदिति सदा-
कारप्रत्ययव्यपदेशविषयत्वं त्रयाणामेव सत्तायोगित्वात् अनित्यमिति
ध्वंसप्रतियोगित्वं यद्यपि न परमाण्वादिसाधारणं तथापि ध्वंसप्रति-
योगिष्टत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । द्रव्यवदिति द्रव्यं
समवायिकारणतयाऽस्मात्सोति द्रव्यवत् एतदपि परमाण्वादौ नास्तीति
द्रव्यसमवायिकारणकष्टत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् ।
कार्यमिति प्रागभावप्रतियोगिष्टत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विव-
क्षितम् । कारणमिति ज्ञानेतरकार्यनियतपूर्ववर्त्तिजातीयवृत्तिपदार्थ-
विभाजकोपाधिमत्त्वं तेन स्रसाष्ठात्कारे विषयतयाकारणे गोत्वादौ
जातिप्रसक्तिर्नवा पारिमाण्यल्ल्यादावजनकेऽव्याप्तिः सामान्यविशेषवदिति
सामान्यसद्विशेषोऽन्योन्यव्यावर्त्तकतया द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि तद्वत्त्व-
मित्यर्थः । ननु “गां दद्यात्” “गौः पदा न स्रष्टव्या” इति श्रुते-
र्धर्माधर्मजनकत्वं जातेरपीति कारणत्वमतित्यपीति चेन्न स्वच्छेद-
कतामात्रेण जातेर्विनियोगात् । उपरुचयश्चैतत् असमवायार्थ-

शब्दाभिधेयत्वमपि त्रयाणां साधर्म्यं द्रष्टव्यम्, यदि तु कार्यत्वानित्य-
त्वे कारणवतामेव “कारणत्वञ्चान्यत्र पारिभाषण्डल्यादिभ्यः” इति
प्रशस्तदेवाचार्यव्ययस्थितं साधर्म्यं सृच्यते तदा पदार्थविभाजकोपाधि-
मत्तया न विशेष्यं सूत्रोक्तरीत्या त्रयाणां गुणजनकत्वं गुणजन्यत्व-
ञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ॥ ८ ॥

* द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥

इदानीं द्रव्यगुणयोरेव साधर्म्यमाह ।

एतदेव सूत्रान्तरेण स्पष्टयति ॥ ९ ॥

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥

एतन्वावयविविभुद्रव्याणि तथान्त्वावयवविगुणान् द्वित्वद्विष्टकृपर-
त्वापरत्वादीन् गुणांश्च विज्ञाय सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं द्रष्टव्यं
सजातीयारम्भकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं वा विवक्षितं तेना-
जनकद्रव्यव्यक्तीनामप्युपगच्छः ॥ १० ॥

* कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥ *

नह कर्माणि कुतो न कर्मान्तरमारभन्त इत्यत आह ।

विदिरयं ज्ञानार्थो नह सताभिधायी । सजातीयारम्भद्रव्यगुण-
योरिय कर्मसाध्ये कर्मेणि प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । इदमत्माकृतम् ।
कर्म यदि कर्म जनयेत् स्तोत्यन्त्यन्तरमेव जनयेत् शब्दवत् । तथाच
पूर्वकर्मणैव यावत् संयोगद्रव्येभ्यो विभागे जनिते द्वितीयं कर्म केन
सह विभागं जनयेत् विभागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च
तत्साधिकरणेऽनुत्पन्नत्वात् विभागाजनने तु कर्मलक्षणक्षतेः नच
क्षणान्तरे कर्मान्तरं जनयिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य ज्ञेयायोगात् अने-
क्षणान्तराभावात् पूर्वसंयोगनाशक्षणेऽपि जनने विभागजनकत्वानु-
पपत्तिरेव उत्तरसंयोगोत्पत्तिकालेऽपि जनने तथैव । उत्तरसंयोगो-
त्पत्त्यन्तरकालान्तु कर्मनाथ एव तत्राच सुष्ठूक्तं कर्म कर्मसाध्यं न
विद्यत इति ॥ ११ ॥

न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च बधति ॥ १२ ॥

गुणकर्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्यमाह ।

द्रव्यं न स्वकार्यं हन्ति न वा स्वकारणं हन्ति कार्यकारण-
भावापक्षयोर्द्रव्ययोर्बध्यघातकभावो नास्तीत्यर्थः । आश्रयनाशारम्भ-
कसंयोगनाशाभ्यामेव द्रव्यनाशादित भावः । बधतीति सौत्वो नि-
र्देशः ॥ १२ ॥

* उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥ *

गुणस्य कार्यकारणबध्यत्वमाह ।

कार्यं बध्याः कारणबध्याश्चेत्यर्थः, आद्यशब्दादीनां कार्यबध्यत्वं
शरमस्य तु कारणबध्यत्वम् उपान्त्येन शब्देन अन्त्यस्य नाशात् ॥ १३ ॥

कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥ *

गुणानां कार्यकारणोभयविरोधित्वसङ्गा कर्मणः कार्यविरोधि-
त्वमाह ।

कार्यं विरोधि यस्येति बहुव्रीहिः स्वजन्योत्तरसंयोगनाश्यत्वात्
कर्मणः द्रव्याणां कार्यकारणाविरोधित्वं नियतमेव गुणकर्मणोस्त्वनि-
यमः आश्रयनाशासमवायिकारणनाशनिमित्तनाशविरोधिगुणानां
नाशकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

* क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्ष-
णम् ॥ १५ ॥ *

शिष्याकाङ्क्षानुरोधेन त्रयाणां साधर्म्यमभिधायेदानीं त्रयाणां
लक्षणमारभमाण आह ।

क्रियाश्च गुणाश्च विद्यन्ते ऽस्मिन्निति क्रियागुणवत् धात्व लक्षण-
शब्दश्चिह्नवचनः समानासमानजातीयव्यवच्छेदकव्यतिरेकलिङ्गविशे-
षवचनश्च लक्ष्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्तिवशात् तत्र क्रियया कर्मणा द्रव्यभिद-
मिति लक्ष्यते गुणवत्त्वेन च समानासमानजातीयेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यं

लक्ष्यते तत्र समानजातीया भावत्वेन गुणादयः पञ्च असमानजाती-
यत्त्वभावः तेन द्रव्यं गुणादिभ्यो भिन्नं गुणवत्त्वात् यच्च गुणादिभ्यो
भिद्यते तच्च गुणवत् यथा गुणादीति । गुणवत्त्वं यद्यप्याद्यक्षणे-
ऽवयविनि नास्ति तथापि गुणालम्बनाभावविरोधित्वं विवक्षितं
गुणप्रागभावप्रध्वंसयोरपि गुणालम्बनाभावविरोधित्वात् एवं समवायि-
कारणत्वमपि पट्पदार्थभेदकमेव द्रव्यपदार्थस्य लक्षणं नच साध्याप्र-
विद्धिगुणादिभेदस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् नचाल सिद्धसाधनं
घटात्वावच्छेदेनेतरभेदस्य सिद्धत्वेऽपि द्रव्यत्वावच्छेदेन साध्यत्वात् पक्षता-
वच्छेदकभेदे न सिद्धसाधनं यथा नित्ये वाङ्मसे इत्यत्र इति
केचित्तच्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने कविदपि साध्यसिद्धौ पक्षताक्षते-
स्तथाप्यावश्यत्वात् इति शब्दश्च इत्यादिपरस्तेन सङ्ख्यावत्त्वपरिमाण-
वत्त्वपृथक्त्ववत्त्वसंयोगवत्त्वविभागवत्त्वान्यपि द्रव्यलक्षणत्वेन सङ्गृ-
ह्यन्ते ॥ १५ ॥

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष
इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥ *

द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशात् तल्लक्षणमाह ।

द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयो एतच्च द्रव्येऽपि गतमत्
आह अगुणवानिति तथापि कर्मण्यतिव्याप्तिरित्यत आह संयोग-
विभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभागधर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनामसङ्ग्रहः
स्यादत उक्तमनपेक्ष इति अत्वानपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं
संयोगविभागेष्वनपेक्षः सन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः ।
संयोगविभागादीनां संयोगविभागौ प्रति सापेक्षत्वात् । नित्यवृत्ति-
नित्यवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागौ मिलितौ प्रति
समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं
तद्गुणत्वाभिव्यक्तं संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभाग-
कारणकत्वं न मिलितयोः धर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्तकारण-
त्वमात्रं न समवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिकारणत्वमिति तेषां सङ्ग्रहः,

यदा संयोगविभागसमवायित्वासमवायिकारणत्वस्युक्तत्वं सामान्यसमा-
नाधिकरणं गुणत्वव्यञ्जकं सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सत्यगुणवत्त्व-
मेव वा गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

* एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति
कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥ *

गुणानन्तरसिद्धस्य कर्मणो लक्षणमाह ।

एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नि-
त्यगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्तोत्रत्यनन्तरोत्पत्तिकभाव-
भूतानपेक्षमित्यर्थः । तेन समवायिकारणापेक्षायां पूर्वसंयोगाभावा-
पेक्षायास्तु नाविवक्षितं स्तोत्रत्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं
परेसंयोगध्वंसस्यापि स्तोत्रत्यनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् व्यभावत्वेन तस्याद्य-
क्षणसम्बन्धाभावात् नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं कर्मत्वं च ल-
तातिप्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुण-
भावावृत्तिजातिमत्त्वं वा स्तोत्रत्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकार-
णतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा स चायं चतुर्तोतिप्रत्ययसाक्षिकः प्रदार्ढ्ये
नाविरुद्धदेशोत्पादनादिनोपपादः क्षणभङ्गस्याग्रे निराकरिष्यमाण-
त्वात् । लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः पूर्वोक्त एव ॥ १७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥ *

इदानीं कारणसुखेन त्रयाणामेव साधर्म्यप्रकरणसुप्रक्रमते ।

समानमेव सामान्यम् एकमित्यर्थः अनयोः समाना मातेतियत् ।
एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्मणि वर्तन्ते इत्यर्थः
द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्यम् । ॥ १८ ॥

* तथा गुणः ॥ १९ ॥

गुणसमवायिकारणकत्वं त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

गुणसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रितयसाधर्म्यं द्रव्याणां
संयोगोऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाण-

द्रव्यस्वादीनां सजातीयकारणगुणसमवायिकारणकत्वं सुखादीना-
मात्मगुणानां मनःसंयोगसमवायिकारणकत्वं पार्थिवपरमाणुगुणाना-
मग्निःसंयोगसमवायिकारणकत्वं कर्मणान्तु वज्रादिनोदनाभिजात-
गुरुत्वद्रवत्वसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्यसमवायिकारण-
कत्वं यथायथं स्वयमूहनीयम् । कचिदेकस्यापि गुणस्य त्वयाणां द्रव्य-
गुणकर्मणामारम्भकत्वं तदुच्यते वेगवत्तूलपिण्डसंयोगस्तूलपिण्डान्तरे
कर्म करोति द्विदलकञ्च द्रव्यभारभते तत्परिमाणञ्च । कचिदेको गुणो
द्रव्यगुणावारभते यथा तूलपिण्डसंयोग एव वेगानपेक्षप्रचयाख्यो
द्विदलकं द्रव्यं तत्परिमाणञ्चारभते ॥ १६ ॥

* संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥ *

कचिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह ।

कारणमित्यनुपपन्नः । यत् द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन समं यावद्द्रव्यं
संयुक्तमासीत् तावत्सङ्ख्यकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगा-
नपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव स्तम्भये करोति वेगपदं
स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति ॥ २० ॥

* न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥ *

ननु क्रियायता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यभारश्च
यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्त्तित्वादत आह ।

कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

* व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥ *

कुत एवमत आह ।

व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः । उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते
द्रव्यसुत्यद्यते इति न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थञ्च कर्म न
द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायिकारणं वा भवेद्विभक्त-
कारणं वा न तावदाद्यः द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्वत्वेन अवय-
वकर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः न द्वितीयः महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेऽप्य

यः खण्डपटोत्पत्तौ निष्कर्षः सैव सत्त्वानां द्रव्यारम्भदर्शनाद्यभि-
चारात् ॥ २१ ॥

* द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २१ ॥ *

बह्वर्णानेकसारम्भकत्वसङ्गा इदानीमेकस्मिन् कार्ये बह्वर्णसार-
म्भकत्वमाह ।

द्रव्ये च द्रव्याणि चेति द्रव्याणि तेषां द्रव्याणाम् । तत्र
द्रव्याणां तन्तुभ्यां द्वित्युक्तः पटो बहुभिरपि तन्तुभिरेकः पट आर-
भ्यते । नन्वेकतन्तुकोऽपि पटो दृश्यते यत्नैकेनैव तन्तुना तानप्रति-
तन्तौ भवत इति चेन्न तत्रैकस्य संयोगाभावेनासम्भावयिकारणाभावात्
पटानुत्पत्तेः । नचांशुकतन्तुसंयोगोऽसम्भावयिकारणम् अवयववय-
विनोरयुतसिद्धत्वेन संयोगाभावात् आरम्भारम्भकभासान्भ्युपगमात्
सूत्राणां समानदेयताविरोधात् । दृश्यते तावदेवमिति चेन्न तत्र
वेमाद्यभिघातेन महावयविनस्तलोन्निपात् खण्डावयविनानातल्लूत्यत्तौ
तेषामन्योन्यसंयोगात् पटोत्पत्तेः वस्तुगत्या तत्र नानाभूतेषु तन्तुषु
एकत्वाभिमानात् ॥ २१ ॥

* गुणवैधर्म्याच्च कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ *

ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानाञ्च गुणजया किं कर्मः
स्यामपि कर्म कार्यमित्यत आह ।

कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं सत्तं
तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इति सूत्रेण कर्मणां कर्मजनकत्वं
प्रतिषिद्धमेव तद्विहानूद्यते इति भावः ॥ २४ ॥

द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥ *

इदानीं व्यासज्यष्टीनां गुणानाम् अनेकद्रव्यारम्भत्वं दर्शयन्नाह ।
अनेकद्रव्यारम्भा इति शेषः द्वित्वादिसकृदभिव्याहृतं पृथक्त्वपद-
मपि द्विपृथक्त्वादिपरम् एवञ्च द्वित्वादिकाः परार्हपर्यन्ताः सङ्ख्या
द्विपृथक्त्वादीनि च संयोगा विभागाश्च द्वाभ्यां बहुभिर्नैव द्रव्यारम्भ-

अने इत्यनेन दृष्टितत्त्वमीषां तच्च समवायिनोन्माभावसामानाधिकर-
णम् ॥ २५ ॥

* असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ २६ ॥ *

नन्वायविद्रव्याणां गुणानुस्यूक्तानां यथा व्यासज्यटित्त्वं तथा
कर्मणामपि किं न स्यादत आह ।

असमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्येति योज्यं तथाच न द्रव्ययोरेकं
कर्म समवेति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म समवेति तेन सामान्यस्य समुदायस्य
कार्यं कर्म न विद्यते अत्रापि विदिष्टानार्थो न सत्तावचनः यदि कर्म
व्यासज्यटित्त्वं स्यात् एकस्मिन् द्रव्ये चलति द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च
द्रव्येषु चलतीति-प्रत्ययः स्यात् नचैतत् तस्माच्च कर्म व्यासज्यटित्वर्थः ।
नतु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथम-
न्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति-प्रत्ययः एवमन्यत्वा-
वयवविनीति चेन्न अत्रयविकर्मसामग्र्या अवयवकर्मसामग्र्ये व्याप्तत्वात्
तथोपलब्धेः नतु यैपरीत्यं नक्षत्रयवे चलति सर्वत्वावयवविनि चलीति-
प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि न
स्यात् कारणकर्मैव कार्यं स्यापि संयोगोपपत्तेः ॥ २६ ॥

* संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ *

पुनर्ब्रह्मनामेकं कार्यमाह ।

ब्रह्मनां संयोगानां द्रव्यमेकं कार्यमित्यर्थः निःसर्गाणां द्रव्या-
णाम् अन्त्यावयवविनां विजातीयद्रव्याणाञ्च ये संयोगास्तान् विहा-
येति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥ *

इदानीं ब्रह्मनां गुणानामेकं गुणकार्यमाह ।

रूपमेकं कार्यमित्यन्वयः रूपप्रदसुभयमपि लक्षणिकम् अज-
हत्स्वार्था चेयं लक्षणा कारणैकार्यसमवायप्रत्यासत्या जन्मजनकभावा-
न्वयतश्च प्रकाशव्यसाधारणो धर्मस्तेन रूपरसगन्धस्पर्शज्ञेयैर्विद्वि-

कद्रवत्वेकत्वेकद्रवत्वानि छन्दश्चान्ते एते हि कारणे वर्तमानाः कार्येभ्यः
समानजातीयमेकमेव गुणभारभन्ते द्विधास्तु समवायिकारणानाङ्गत्विः
केचित् कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या जनयन्ति, कारणमिह समवायिकारणं
तच्च जन्यस्य रूपादिलक्षणस्य कार्यस्य तेन रूपादिलक्षणकार्यस्य
यत् समवायिकारणं घटादि तेन सह कपाले वर्तमानं रूपं कारणैका-
र्थसमवायेन घटरूपभारभते एवं रसाद्यपि क्वचित् कार्यैकार्थप्रत्या-
सत्त्याऽसमवायिकारणत्वं यथा कारणमपि शब्दो न भवति कार्यमपि
शब्दान्तरभारभते न भवेव रूपाद्यपि पार्थिवपरमाण्वावग्निसंयोगेन
कार्यैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यते ॥ २८ ॥

* गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥ *

एकस्य कर्मणोऽनेककार्यत्वमाह ।

उत्क्षेपणमेकं कार्यमपीपामित्यर्थः । अत्र गुरुत्वस्य हस्तलो-
टादिवर्त्तिनो निमित्तकारणत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं
हस्तनिष्ठोत्क्षेपणस्य, लोष्टनिष्ठोत्क्षेपणस्य तु हस्तनोदनमसमवायि-
कारणम्, अत्राप्युत्क्षेपणपदमवक्षेपणादावपि लाक्षणीकम् ॥ २९ ॥

* संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥ *

ननु भूतगुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं स्वाश्रयगुणपूर्व-
कत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न कर्म कारणमित्युक्तं तथाच कर्मणः
किमपि न कार्यमित्यायातं तथाचातीन्द्रियाणां सूच्यादिगतीनाम्
अहुमानमपि दुर्लभं लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्मेति
सूत्रोक्तमेव आरयन्नाह ।

जन्या इति शेषः व्यक्ताभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युपलक्ष-
णीयः ॥ ३० ॥

कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥ *

ननु द्रव्यकर्मणो न कर्मकार्ये इति पूर्वसूक्तम्, संयोगविभागौ तु

संयोगविभागकाव्यादेव तच्चाचेदानीं कर्मणः कारणाभाभिधानं विद्व-
मित्यत आह ।

कारणसामान्यप्रदेन तत्प्रकरणमुपपद्यते तेन कारणसामान्या-
भिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणी प्रति कर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु सर्वथाप्य-
कारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन संयोगविभागाच्च कर्मणामिति सूत्रं
व्याकृत्य तेति भावः ॥ २१ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे प्रथमाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ॥

द्वितीयाह्निकम् ।

* कारणाभावात्काव्याभावः ॥ १ ॥ *

नन्वेतेन प्रघट्टकेन द्रव्यादीनां त्रयाणां पदार्थानां कार्यैकत्वव-
टितं कारणैकत्वघटितञ्च साधर्म्यमुक्तं तच्चानुपपन्नं कार्यकारणभाव-
स्यैवासिद्धेरित्यत आह ।

दृश्यते हि सृजकसलिलकुलालसूत्रादौ समवहितेऽपि दण्डा-
भावाद् घटाभावः भूमलिखादौ समयहितेऽपि बीजाभावादङ्कुराभावः
स च दण्डघटयोर्बीजाङ्कुरयोर्वा कार्यकारणभावमन्तरेणानुपपन्नः ।
अन्यथा वेसाद्यभावेऽपि घटाभावः शिलाशकलाद्यभावेऽप्यङ्कुराभावः
स्यात् किञ्च घटपटादीनां कादाचित्कत्वमनुभूयते तदपि हेतुफलभाव-
मन्तरेणानुपपन्नं नहि किञ्चित्कालावस्थे सति किञ्चित्कालवत्त्वरूपं
कादाचित्कत्वं भावानां कारणोपपन्नमन्तरेण सम्भवति तदा हि
स्यादेव न स्यादेव वा नतु कदाचित् स्यात् नहि भावो न भवत्येव
नाप्यहेतोर्भवति नाप्यकलादेव भवति न वा निरुपाख्यादेव शशयिषा-

आदेर्भवति किन्तु दण्डवेमादेः कोपाख्यस्यावधेर्घटपटादौ कार्यो^१ दण्ड-
नादयधिसु कारणमेव एवं कार्यकारणभावाभावे प्रयत्तिनिवृत्तौ न
स्यातां तथाच निरीक्षं जगज्जायेत नहीष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण प्रयु-
क्तिरनिष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण निवृत्तिः ॥ १ ॥

* न तु कार्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥ *

ननु सदेवोत्पद्यते नासत् “सदेव सौम्येदमप्य आसीत्” इत्या-
दिश्रुतिप्रामाण्यात् अन्यथाऽसत्त्वाविशेषे तन्नुभ्य एव पटो न कपालेभ्य
इति नियमो न स्यादिति चेत् परिणामवादिभिरपि स्वीकृतकारण-
कैरयं नियमोऽभ्युपगन्तव्य एव अन्यथा घटाभिव्यक्तिः कपालेष्वेव न
तन्नुष्विति कथं स्यात् किञ्च यद्यभिव्यक्तिरपि पूर्वमासीदेव तदा तस्या
अपि नित्यत्वे आविर्भावतिरोभावावेवोत्पादविनाशाविति रिक्तं यच्चः
अथाविर्भावतिरोभावौ कारणमेवौ तदा घटपटादीनामपि कारणा-
मेवेवासतामभ्युत्पत्तिरित्यायातं यत्तु कारणं प्रति नियमानुपपत्तिरि-
व्युक्तं तत्तु स्वभावनियमेनेवोत्तरं स च स्वभावनियमोऽन्वयव्यतिरेकव-
गम्यो भवति, भवति हि दण्डमन्तरेण न घटो दण्डे सति घट इति
सर्वात्मिकोऽनुभवः एवञ्चानन्यथासिद्ध्यनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं सह-
कारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा कारणत्वम् । यद्यपि “यवैयंजेत
ब्रीहिभिर्वा” इत्यादौ नियतपूर्ववर्त्तित्वं नास्ति नहि यवकरणकयाग-
निष्पाद्ये फले ब्रीहिकरणकयागस्य पूर्ववर्त्तित्वं तथापि विकल्पितं
विहितकारणं कारणमेव फलैकजात्येऽपि द्वयोः कारणत्वोपपत्तेः
तथाच सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं लोकवेदसाधारण्यो कार-
णता नियतपूर्ववर्त्तित्वन्तु अन्वयव्यतिरेकगम्यो कारणता लौकिकी,
नहि “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ व्यतिरेकभागोऽपि विषयः प्रयत्नेर-
न्वयमात्रज्ञानादोपपत्तेः, अतएव “विकल्पेऽभयमशास्त्रार्थः” इत्यपि
घटते तज्जातीयस्य फलस्य एकेनैवोपपत्तेरपरानुष्ठानवैयर्थ्यात् । अत-
एव “श्रीमान् साक्षात् कर्मणः फलावश्यम्भावनियमः” इत्यप्युचितम्
“आगममूलत्वाच्चाख्येभ्य व्यभिचारो न दोषाय” इत्याद्याख्याभिधान-

कृत्त्वर्थतात्पर्यकमेव तद्व्याख्यानमपि स्यात् तत् कार्यवैजात्यभावश्चक-
तत्वात्प्राप्त्यतिरेकस्यत्वात् कारणताया व्यतिरेकाद्व्यतिरेकस्यावश्यक-
त्वात् विकल्पस्थले तु फलवैजात्यकल्पने राजसूयवाजपेयादावपि वैक-
ल्पिकी कारणता स्यादिति कार्यकारणभावनियमनोपपादयन्नाह ।

यदि कार्यकारणभावनियमो न भवति तदा कार्याभावादपि
कारणाभावः स्यात् कार्याभावः कारणाभावं प्रत्यतन्त्रं कारणाभावस्तु
कार्याभावं प्रति तन्त्रं तेन दुःखाभावार्थं जन्माभावे, जन्माभावार्थं
मृष्ट्यभावे, तदर्थश्च दोषाभावे, तदर्थं मिथ्याज्ञाननिवृत्तये, तदर्थश्चा-
त्मसाक्षात्काराय सुसुकूष्मां प्रवृत्तिः प्रयोजनमौपोद्घातिकस्याप्यस्य
द्विचलकप्रकरणस्य ॥ २ ॥

* सामान्यं विशेष इति बुद्धरपेक्षम् ॥ ३ ॥ *

पदार्थत्वयोद्देशलक्षणानन्तरभिदानीस्तद्दिष्टस्य सामान्यपदार्थस्य
लक्षणमाह ।

सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च तत्र परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्यं
द्रव्यत्वादि तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिर्ये । अनुवृत्त-
बुद्धिः सामान्यस्य व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य । इतिना द्वयमवच्छिद्य परा-
मृश्यते तेन बुद्धरपेक्षमिति नपुंसकनिर्देशः । वृत्तिकारस्तु विशेषान्वय-
माह परन्तु, “नपुंसकमनुपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्” इत्यनेनैकवच्चावो
नपुंसकता चेत्याह । बुद्धरपेक्षा लिङ्गं लक्षणं वा यस्य तद्बुद्धरपेक्षं
तत्र नित्यमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नित्यत्वे सति स्वाम्रयान्योन्याभाव-
समानाधिकरणं वा परमपि सामान्यमपरमपि तथा परन्तु सामान्यं
विशेषसंज्ञामपि लभते यथा द्रव्यमिदं द्रव्यमिदमित्यनुवृत्तप्रत्यये सत्त्वेव
नायं शुषो नेदं कर्मेति विशेषप्रत्ययः तथाच द्रव्यत्वादीनां सामान्या-
नामेव विशेषत्वम् ।

ननु विधिरूपं सामान्यं नास्तीति ननु गतमतेरतद्वाद्यर्थवोपपत्तेः
भवति हि गौरवमिति-प्रतीतेरगोव्यावृत्तोऽयमिति विषयः जाति-
वादिनाऽपि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयत्वाभ्युपगमात् नहि वैशि-

अथतद्वाट्टत्तेरेव्यत्, गवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तमप्यगोव्यवृत्त्यादिरेव ।
किञ्च गोत्वं कुत वर्तते न तावद्गवि गोत्ववृत्तेः पूर्वं तस्याभावात् नाप्य-
नवि विरोधात् यत् गोपिण्ड उल्लङ्घ्यते तत् कुत आगत्य गोत्वं वर्तते
न तावत्तत्वासीत् देशस्यापि तस्य गोत्वापत्तेः नापि गोत्वमपि तदा-
नीमेवोत्पन्नं नित्यत्वाभ्युपगमात् नाप्यन्यत आगतं निष्क्रियत्वाभ्युपगमात्
न च एकस्यैव नित्यस्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कार्त्तृत्वेकदेशविकल्पानुपपत्तेः ।
न हि कृत्स्नमेकत्वं वर्तते अन्यत्वं तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् ।
नाप्येकदेशेन, जातेरेकदेशस्याभावात् । तदुक्तं “न याति न च तत्वासीत्-
चोत्पन्नं न चाश्वत् । जहाति पूर्वं नाधारमहोव्यसनसन्निधिः” इति ।
सामान्यमस्ति तच्च संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं गोत्वघटत्वादिवत् न तु गुणकर्म-
गतमपीति सगोत्वकवृद्धः । अतोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च व्याप-
कत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बद्धत्वं न देशानां गोव्यवहारापत्तिः सम-
वायेन तद्व्यवहारस्याभ्युपगमात् काले रूपादिमत्त्वेऽपि काशो रूपवा-
नित्यप्रतीतिव्यवहारवत् न च कालो नास्त्येव पञ्चस्कन्धसंज्ञाभेदमात्रमित्य-
भ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य साधयिष्यमाणत्वात् । तथाच यत्
पिण्ड उल्लङ्घ्यते तत्सममेव गोत्वं तेन सम्बध्यते जातः सम्बद्धत्वेकः
काल इत्यभ्युपगमात् एतेन कीदृशान्त्रवे वर्तते इत्यत्र यत् प्रतीयते
इत्युत्तरम्, कुत प्रतीयते इत्यत्र यत् वर्तते इत्युत्तरम्, गोत्ववृत्तेः
पूर्वं च पिण्डः कीदृगासीदित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम्, एवञ्च “न याति
न च तत्वासीत्” इत्यादिकं परिदेवनमात्रम्, अतद्वाट्टत्तिरेव गोत्वमि-
त्यत्र गौरयमिति विधिसुखः प्रत्यय एव बाधकः । ननुतुमयोऽपि
व्याख्यायते तदुक्तं “विधिलः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासम्पर्कः” इति
न हि गौरयमिति प्रत्ययोऽगोव्यावृत्तिरपि भासते कार्त्तृत्वेकदेशविकल्प-
स्तदा भवेत् यद्येकस्य सामान्यस्य कार्त्तृत्वं भवेदेकदेशो वा कृत्स्नता
द्वनेकाग्रप्रता सा चैकस्मिन्नोपपन्ना गौरयमित्याद्यनुभव एवासद्विषयो
न वस्तुव्यवस्थापनञ्चम इत्यतोत्तरं वक्ष्यते । प्राभाकरास्तु संस्थानमात्र-
व्यङ्ग्यं सामान्यमावच्छते तदुदयदुगतप्रतीतिसाक्षिकं तथा किमपराङ्गं
गुणकर्मगतैः सामान्यैः, भवति हि रूपरसादावदुगतधीः सा च

जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादजातिषु न तावद्व्यक्तर-
भेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपरसादिव्यक्तीनामनेकत्वात्
नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वकलसत्वादिवद्वा द्रव्यत्वं बाधकं
तन्मान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं गुणत्वापेक्षया न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीचत्वा-
पेक्षया बाधकव्यक्तिकत्वात् अतएव न सङ्करः भूतत्वमूर्तत्ववत्, पर-
स्परान्वयानाभावसामानाधिकरण्ये सति जात्यन्तरेण सामानाधिकरण्य-
भावात् नाप्यनवस्था रूपत्वादिमतसामान्यान्तरानभ्युपगमात् नापि
रूपहानिविशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्यान्वितत्वे सति जातिमन्तः स्युः
गुणाः कर्माणि वा स्युः विभुष्टत्वे सति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः
स्युरिति अथा विशेषपदार्थस्वरूपहानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि
समवायत्ववदसम्बन्धः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभयात्तथास्तु,
प्रकृति तु समवायस्यैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । अद्यपि समवायत्वजाति-
बाधको व्यक्तरभेद एव तथापि यन्मते उत्पादविनाशशीलाः बहवः
समवायास्तन्यते द्रष्टव्यम्, अभावत्वादिकास्तभ्युपगमे वा बाधकमेतत्,
विवादपदमनुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तसाध्या अबाधितानुगतमतित्वात्
दासकुलमबुद्धिवत् इति जातो मानमिति दृष्टिकारास्तद्विन्ध्यम् ॥ १ ॥

* भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥ *

सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं यदुक्तं तदुपपादयन्नाह ।

भावः सत्ता अनुवृत्तेरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः तथाच
विशेषसंज्ञां न लभते ॥ ४ ॥

* द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ५ ॥ *

त्रेषां सामान्यानां विशेषसंज्ञेऽपेक्षायां नाह ।

चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगत-
जातीः उत्क्षेपणत्वादीनि कर्मगतजातीः ससृजिनोति, द्रव्यत्वमित्या-
दावसमाहः परस्परं व्याप्यव्यापकभावाभावस्वरूपनार्थः सामान्यानि
विशेषाद्येत्यत्रासमाहः सामान्यत्वे सत्त्वेव विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तद-
र्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इति पक्षोऽसमासश्च सः स्यात् तथाच

सामान्यत्वे इति विशेषत्वं न प्रतीयते । ननु द्रव्याकाराद्वृत्तमतिशय-
 चिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कथञ्चित् तत्सत्त्वेऽपि वाय्वाकाशादौ
 तदवस्थावात् न च गुणत्वावच्छिन्नकार्यं समवायिकारणतावच्छेदकतया
 तत्त्वद्विः नित्यानित्यवृत्तितया गुणत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुण-
 त्वाद्येनपि पर्यनुयोगस्य तादवस्थ्यात्, मैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्य-
 समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वादव-
 च्छेद्या न्यूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्याऽधिकवृत्तित्वात् अवश्यं ह्यव-
 च्छेदेन भवितव्यम्, अन्यथाकालिकतापत्तेः तत्र परमाणुषु ह्यणुका-
 समवायिकारणवत्तया ह्यणुकेषु त्यणुकासमवायिकारणवत्तया विभु-
 चतुष्टयस्य सर्वभूतसंयोगितयैव सिद्धेः मनसि इन्द्रियमनःसंयोगाधार-
 तया बाहौ दृष्ट्यादिनोदनाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगा-
 भ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अजस्तु संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि
 कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसम-
 वायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रतिपदत्वात् । गुणत्वन्तु
 संयोगविभागसमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वसूत्रे सामान्यवति य-
 त्कारणत्वं तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु
 चक्षतीति प्रत्यक्षसाक्षिकम्, अन्यत्र तु संयोगविभागानुमेयं संयोगवि-
 भागोभयसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि कर्मत्वसिद्धेरावश्यकत्वात्
 अतएवादित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानम्, तत्र च देशान्तरस्थाकाशा-
 देरतीन्द्रियत्वेऽपि तत्कारणसंयोगविभागयोस्तन्माण्डलेन प्रत्यक्षत्वात्
 तत एव गत्यनुमानं, देशान्तरप्राप्तिमान् आदित्यः अविनाशित्वे द्रव्यत्वे
 च इति प्राक्षुब्धोपलब्धस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनैवोपलभ्यतया प्रत्यभिज्ञाव-
 मानत्वादिति देशान्तरप्राप्त्या अनुमितया आदित्यगत्यनुमानमित्युद्योत-
 कताचार्याः ॥ ५ ॥

* अन्यत्रान्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥ *

ननु य एव विशेषपदार्थ उद्दिष्टः स एव किं सामान्यविशेषत्व-
 नाभिधीयते इति शिष्याकाङ्क्षामपनयन्नाह ।

अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो वेऽभिहिताः तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्याः उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्ती-
त्यन्त्या नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषा इति वृत्तिकृतः । ते हि विशेषा एव व्यावृत्तिबुद्धिहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति ॥ ६ ॥

* सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥ *

सत्तासामान्यमित्यत्र बहूनां विप्रतिपत्तिरतस्तत्र प्रमाणमाह ।
इतिकारेण प्रत्ययव्यवहारयोः प्रकारस्तुप्रदिशति । तथाच द्रव्या-
दिषु त्रिषु सत्त्वदिति-प्रकारको यतः प्रत्ययः सद्विदं सद्विदमित्याकारकः
शब्दप्रयोगो वा यदधीनः सा सत्ता ॥ ७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥ *

ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः पृथग्भावेन सत्ता नाहुमूयतेऽतो द्रव्याद्य-
न्यतममेव सत्ता यतो हि बहु भिन्नं भवति तत्ततो भेदेनाहुमूयते
यथा घटः पटात् न च सत्ता तेभ्यो भेदेनाहुमूयते इति तदात्मिकै-
वेत्यत आह ।

द्रव्याद्योऽननुगताः सत्ता चानुगता । तथाच अनुगतत्वाननु-
गतत्वञ्चणविरुद्धधर्माध्यासेन तेभ्यो भेदस्य सिद्धत्वात् यत्तु तेभ्योऽन्यत्र
नोपलभ्यते तदयुतसिद्धिबलात् घटपटयोस्तु युतसिद्धिः न च व्यक्ति-
स्वरूपमेव सत्ता, व्यक्तीनामननुगतात् स्वरूपत्वं यद्यनुगतं तदा सैव
सत्ता अननुगतैरपि स्वरूपैरनुगतव्यवहारश्चेत्तदा गोत्वादिभिरपि
गतम् । अतएव ब्रह्म सत्ता समवेति तादृशैराधारैरेव तद्व्यवहारो-
पपत्तौ किं सत्तयेत्वपास्तम् । अतएवार्थक्रियाकारित्वं प्राप्ताधिक्यत्वं
वा सत्त्वमित्युक्तं तदननुगत्वानेऽपि सन् इति प्रत्ययात् ॥ ८ ॥

* गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः ॥ ९ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

न गुणो न कर्मेति वक्तव्ये व्यत्ययेनाभिधानं न द्रव्यमित्यपि स्वरू-

यति न हि कर्म कर्मसु वर्तते न वा गुणो गुणेषु न वा द्रव्यं गुणे
कर्मणि वा, सत्ता तु गुणे कर्मणि च वर्तते तेन द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्या-
त्तेभ्यो भिन्नैव सत्ता ॥ ८ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

यदि सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वा स्यात् तदा सामान्यविशेषगती
स्यात् न च सत्तायां सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादय उपलभ्यन्ते न हि
भवति सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वेति केषाञ्चिदनुभवः ॥ १० ॥

* अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ *

एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरत्वमभिधाय द्रव्यत्वस्य तेभ्यो-
ऽर्थान्तरत्वमाह ।

अनेकं द्रव्यं समवायितया वस्यसि तदनेकद्रव्यवत् अनेकपद-
मिह सर्वघटं तेन पृथिवीत्वादिभ्यो भेदः, नित्यत्वन्तु सामान्यलक्षण-
प्राप्तमेव तेनावयविभ्यो भेदः, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं
तेन सत्ताया भेदः । तेन नित्यमनेकद्रव्यमात्रसमवेतं द्रव्यत्वम्, अतः
संबन्धो ज्ञेयत इत्युक्तं द्रव्यत्वञ्च साधितमेव । द्रव्यत्वमुक्तमिति
द्रव्यत्वमपि सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥ *

ननु द्रव्यत्वमपि जातिः आश्रयादभिन्नमेव स्यात् को दोष इत्यत
आह ।

यदि द्रव्यत्वं जातिर्द्रव्याद्यात्मिकैव स्यात् तदा तस्यां पृथिवी-
त्वजलत्वतेजस्वादयः सामान्यविशेषाः स्युरित्यर्थः । न हि भवति
द्रव्यत्वं पृथिवी जलं तेजो वेति केषाञ्चित् प्रत्यय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

* तथा गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ *

गुणत्वमाह ।

गुणेष्वेव भावात् समवायात् गुणत्वं द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नं
सत्तावदेवोक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

यदि द्रव्यगुणकर्मभ्यो गुणत्वमतिरिक्तं न भवेत्तदा द्रव्यत्वगुणत्व-
कर्मत्वं तद्वान्तरजातिमत्तया उपलभ्येतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

* कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ *

द्रव्यगुणकर्मभ्यो भेदकं कर्मत्वमाह ।

कर्मस्वेव भावात् समवायात् कर्मत्वमपि जात्यन्तरं द्रव्यगुणकर्मभ्यो
भिन्नमुक्तं सत्तावदित्यर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

कर्मत्वं यदि द्रव्याद्यात्मकं भवेत्तदा द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषस्त्वत्र
समवेयादित्यर्थः । सेयमेकाकारा चतुःसूत्री सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानां
चतसृषां जातीनां द्रव्यगुणकर्मभेदप्रतिपादनाय एकप्रकरणेनोक्तेत्वव-
धेयम् ॥ १६ ॥

* सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चेको
भावः ॥ १७ ॥ *

ननु सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु वर्तमाना द्रव्यत्वाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नैव
कथं न स्यादत आह ।

सदित्वाकारकं ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा सत्ताया लिङ्गं तच्च द्रव्य-
गुणकर्मसु समानमविशिष्टं तेन भावः सत्ता एकैव तेषु वर्तते अन्यथा
द्रव्यत्वादभिस्तुत्यव्यक्तिकतया सत्ता वा न स्यात् तानि वा न स्युः
विशेषलिङ्गाभावाच्चेति विशेषो भेदस्तत्र यत्किमनुमानं तदभावाच्च

न भेद इत्यर्थः । भवति हि स एवायं दीप इत्यनुगमस्तत्र यथा विशेषलङ्कं दीर्घस्तत्वादिरिमांशभेदस्तथात्र विशेषलङ्कं नास्तीति भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीभगवत्कथादस्त्रलोपकारे शाङ्करे प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

—•••—

* रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥ *

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकस्य नवानां द्रव्याणां लक्षणमर्थः, तत्र पृथिव्यप्तेजसं लक्षणप्रकरणम् ईश्वरसिद्धिप्रकरणम् आकाशाशु-
भानप्रकरणम्, तत्र प्रथमोद्दिष्टायाः पृथिव्या लक्षणमाह ।

रूपं नीलपीताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या एव । तथाच नीलरूप-
समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् एवं रसः कटुकषाया-
द्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामेव तथाच कटुरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं लक्षणम् एवं कषायादिप्रदप्रक्षेपेण लक्षणान्यूहनीयानि ।
गन्धो द्विविधः सुरभिस्तुरभिश्च तथाच गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं लक्षणं तथा गन्धसमानाधिकरण-गन्धासमानाधिकरण-
गुणासमानाधिकरण-जात्यधिकरणद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम् । न च पाषाणादौ
गन्धरसयोरननुभवात् तत्राव्यापकमिदमुभयमपीति वाच्यं तत्रापि-
ततो गन्धरसयोरननुभवेऽपि तदीयभक्षस्तदुपलब्धात् य एवावयवाः
पाषाणारम्भकास्त एव तद्भक्षारम्भका अपीति नाव्याप्तिः कथं तर्हि
सुरभिः समीरणः तिक्तं कारवेक्षजलमिति-प्रतीतिरिति चेन्न पार्थिवो-
न्नाधिकत्वात् तयोर्गन्धरसयोः, स्पर्शाऽप्यनुष्णाशीतः पाकजः पृथिव्या-

मेव तथाच पाकजस्यशेषमानाधिकरणव्यव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्,
पाकजत्वञ्च विशेषान्तरव्यक्तां पृथिवीस्यै एव, विशेषान्तरञ्च
शिरीषलवङ्गीकुसुमादौ स्यैर्विशेषे स्फुटतरम्, न त्वेवं जलादि-
स्यै । यद्यप्यवयविनि पाकादाग्निसंयोगात् स्यैर्द्यायो न जायन्ते
तथापि तत्प्रत्यक्षप्राप्तमयतया तत्रापि वैजात्यविशेषोऽनुसरणीयः ।
ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकलिङ्गमितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा
तत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवन्त्वात् यच्चेतरभिन्नं तन्न गन्धवत्
यथा जलादि इतरभेदाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती चेयं
तस्यादितरभिन्ना तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो हेतोर्व्यतिरेको
सपक्षविपक्षव्यावृत्ततयाऽसाधारण्यम् अत्र व्यतिरेको चान्वयित्वम् अप्रसिद्धौ
च अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः तथाच तत्र न सन्देहो न वा सिद्धाध्यापना
न वा तद्विशिष्टज्ञानरूपाऽनुमितिः किञ्च व्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्तथाच न
व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्तत्वमिति वैषम्यम्, अत एवोपन-
यवैयर्थ्यमपि व्याख्यायते न त्वगृहीतव्याप्तिरूपमपि तदुक्तम्,

“साध्याप्रसिद्धिवैषम्यं व्यर्थतोपनयस्य च ।

अन्वयेनेव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम्” ॥ इति ।

एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवीपदवाच्यत्वं
तच्च पृथिवीत्वजातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्वं हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं
तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासा-
धारण्यं यद्वा पृथिवीत्वं क्वचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्व-
वदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्
इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यच्चैवं तच्चैव-
मिति साध्यम् । तथाचात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् मैवम्, इत-
रेषां जलादीनाम् भेदस्य घट एव प्रसिद्धेः । वाक्यादेरतीन्द्रियस्यापि
भेदस्य अन्योन्याभावस्य घटादौ प्रवृत्तत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभाव-
पक्षे अधिकरणयोग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् सन्धः पिशाचो न भवती-
त्यादौ यथा दर्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यति-
रेकिणा

“अनुमार्गेण सिद्धान्तं को हि वक्त्रेण साधयेत्”

इति वाच्यम् अव्यतिरेकलिङ्गं वेदनाभासं, तदाऽयमपि मार्गे वक्त्र-
रुचिं प्रत्यप्रतिष्ठत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे तन्मूलकदोषाणां निरस्त-
त्वात् । व्यतिरेकसङ्गारेण अन्यव्याप्तेरेव यद्वात् व्यतिरेकव्याप्ता-
ऽन्यव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैषम्यम् । नचोपनयवैयर्थ्यम्, गृहीत-
व्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्,

“नियम्यत्वनिवन्तृत्वे भावयोर्बाह्यी मते ।

त एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावयोः” ॥ इति ।

व्यवहारस्तु गन्धवतो पृथिवीत्युपदेशादेव यथा कम्बुचीवादिमान्
घटपदवाच्य इति । तथा कुलचिदेव घटादौ भूदादौ च गन्धवत्त्वे-
नोपलक्षणेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं वेनोपदेशाद् गृही-
तम्, गन्धयत् सर्वं पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं
गन्धवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी तस्याप्यवतरत्येव । ननु
भेदसाधकव्यतिरेकिणि भेदो वैषम्यं स्वरूपभेदो वा अन्योन्याभावो
वा न तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तदवगमात् न तृतीयः व्यभावभेदस्यापि
साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्ताभावात् तेन सह स्वरूपभेदे साध्ये
साध्याननुगमादिति चेन्न व्यभावप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्य-
त्वात् स यद्यतिरिक्तस्तदाऽस्त्येव न चेत् स्वरूपमादाय तत्पर्यवसानात्
वस्तुतो भिन्न एव तद्वैषम्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात्, नवानवस्था
यावत्त्वेवानुभवस्तावत्त्वेवाविश्रामात् अन्यत्र त्वननुभवेनैव विश्रामात्
यत्तु तद्योदनान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः भिन्नताः पृथिव्यां
साध्यन्ते इति तत्तुच्छं प्रत्येकं प्रसिद्धेरतन्त्रत्वात् भिन्नितप्रसिद्धेरभा-
वात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावः साध्येत
प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात् स च घटादावेव
प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात् । आकाशादौ का गतिरिति वेत् आकाश-
मितरभिन्नं शब्दाश्रयत्वात् यन्नैवं तन्नैवमित्तादौ पक्षैकदेशे यद्यपि
न साध्यं प्रसिद्धं तथापि यत् यद्वैषम्यं यत् तत् तत्प्रतियोगिकान्यो-
न्याभाववदिति सामान्यप्रवृत्तव्याप्तिवशेन शब्दाश्रयत्वात्तन्नाभाववत्-

प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य पूर्वमेव सिद्धौ केवलं प्रत्यभिहितत्वा इदानीं बोध्यते वज्रिरिव पर्वतनिष्ठतया इत्यन्योऽप्यतिष्ठान्तः तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात् । शब्दाश्रयत्वात्तन्नाभाववत्त्वमेव विपक्षे न गृहीतमिति चेत् तर्हि शब्दाश्रयत्वस्य न लक्षणत्वं न वा लिङ्गत्वं विपक्षगामित्वशङ्कापक्षत्वादिति ॥ १ ॥

* रूपरसस्पर्शवत्य भाषो द्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥ *

पृथिव्यनन्तरसृष्टिदानामपां लक्षणमाह ।

शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः द्रवत्वञ्च सांसिद्धिकं स्नेहस्तु स्वरूपतः । ननु शुक्लमेव रूपमपामित्युक्तं कालिन्दीजलादौ नैल्यस्योपलम्भात् । मधुर एव रस इत्यप्युक्तं जम्बीरकरवीररसादौ आम्ब्रतैक्त्वादेरुपलम्भात् शीत एव स्पर्श इत्यप्युपपन्नं मध्यन्दिने शोष्णप्रस्यैवोपलम्भात् सांसिद्धिकञ्च द्रवत्वमव्यापकं हिमकरंकादायभावात् स्नेहस्तु स्वरूपासिद्धोऽतिव्यापकश्च जलेऽननुभवात् घनादौ पार्थिवेऽनुभवाच्च न च जलत्वं जातिरेव जललक्षणं व्यवस्थापकाभावेन तदनुपपत्तेः न च स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन तत्सिद्धिः स्नेहत्वस्य कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् तस्याङ्घ्रेटकाभावाद् जलं न भिद्यत इति चेन्नैवम् अभासरशुक्लमात्ररूपस्यैव तङ्घ्रेटकत्वात् कालिन्दीजलादौ नैल्यस्याश्रयोपाधिकत्वात् त्रियङ्गिकीर्णकालिन्दीजले धावत्यस्योपलम्भात् तेनाभासरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्भृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वम् अपां लक्षणम् । रसोऽपि मधुर एव जम्बीरकरवीररसाम्ब्रतैक्त्वादेः पार्थिवोपाधिकत्वात् । जले माधुर्यं नानुभूयत एवेति चेन्न कषायद्रव्यमक्षयानन्तरं तदभिव्यक्तेः । न च जरीतक्या एव तन्माधुर्यं जलाभिव्यङ्ग्यं तत्र कषायरसस्यैवोपलम्भात् जरीतक्याश्चामलक्याभिव कषाय एव रसः तस्यैवानुभवात् न च शुण्विरोधेन तत्र रसानारम्भः स्ववयवानामपि तत्र कषायरसवत्त्वात् षड्रसत्वप्रवादस्तु तत्तद्रसकार्यकारित्वनिबन्धनः चित्तरसस्तु प्रमाणाभावादेव निरसः चित्तरूपे तु पटोपलम्भ एव

प्रमाणं सुरभ्यसुरभ्यवयवारम्भस्तु गुणविरोधनिरस्त एव चित्तगन्धे
 प्रमाणाभावात् तस्माद्दूरीतकीभक्ष्यानन्तरं यन्माधुर्यं उपलभ्यते तत्
 जलस्यैव उत्पन्नता तु द्रव्यविशेषसन्निधानाधीना श्रीखण्डसन्निधौगा-
 ष्जले शैत्योत्पन्नतेव कर्कटीभक्ष्यानन्तरं तु तिक्तता याऽनुभूयते सा
 कर्कट्या एव तदवयवे जलपानमन्तरेणापि तिक्ततोपलभ्यात् रसनाप-
 वर्त्तिपित्तद्रव्यतिक्तताया वा तत्प्राप्तुमवात् तथाच मधुरेतदरसासमा-
 नाधिकरणरससमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वमपि लक्ष-
 णम् । एवं शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमपि लक्षणं
 मध्यन्दिने तु यदौष्ण्यं तत्तेजस एव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्
 एवं सांसिद्धिकद्रवत्वं स्वरूपत एव लक्षणं सांसिद्धिकद्रवत्ववदृष्टिद्रव्यत्व-
 व्याप्यजातिमत्त्वं वा जलत्वम् । स्नेहस्तु गुणविशेषो न तु दुग्धत्व-
 दधित्ववत् सामान्यविशेषः स्निग्धस्निग्धतरस्निग्धतमेति तारतम्यप्रतीतिः
 न च जातौ तारतम्यं सम्भवात् । ननु भवतु स्नेहो गुणः स तु
 जले वर्त्तत इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेन्न सक्तुसिकतादौ जलेन
 संपृष्टे तदनुमानात् संपृष्टो हि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोगविशेषः
 न हि न द्रवत्वमात्राधीनः काचकाञ्चनद्रवत्वेन संपृष्टानुपपत्तेः
 नापि स्नेहमात्रकारितः स्थानैर्हतादिभिः संपृष्टानुपपत्तेः तस्मा-
 दन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्नेहद्रवत्वकारितः स च जलेनापि सक्तुसिकतादौ
 दृश्यमानः स्नेहं जले दृढयति इत्यञ्च प्रत्यक्षोपपत्तिकैव युक्तिः
 स्नेहस्य प्रत्यक्षत्वात् हतादौ तु स्नेह उपपत्त्यकजलनिष्ठः संयुक्तसम-
 वायेन तद्गततया भानात् एवं तैलरसादिवपि । उपपत्त्यकजाति-
 शयितस्नेहमेव जलम्, स्नेहाधिक्यादेव तस्य जलस्य नानलविरो-
 धित्वम् । यदि पृथिवीविशेषगुणः स्नेहः स्यात् सर्वपार्थिववृत्तिः
 स्यात् गन्धवत् । जलत्वञ्च द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिः स्नेहवन्मात्रवृत्ति-
 संयोगसमवायिकारणतावच्छेदिकाया जातेः परमाणुसाधारण्येन
 सिद्धत्वात् ॥ २ ॥

उद्देशक्रमानुरोधेन तेजोलक्षणमाह ।

रूपं भास्वरं सूर्यचोष्णस्तप्तोज इत्यर्थः । ननु भास्वरत्वं पर-
प्रकाशकत्वं तादृशञ्च रूपं नोद्गच्छति न वा चामीकरस्ये भर्जनकपालस्ये
वारिस्ये वा तेजसि । शुक्लञ्च रूपसक्तौ न कापि, उष्णञ्च सूर्यो
न चान्द्रे न वा चामीकरे तत् कथमेतदिति चेन्न उद्ग्रादौ तेजस्वेन
भास्वररूपानुमानात् । तेजस्त्वमेव तत्र स्वरूपासिद्धिमिति चेन्न उष्ण-
सूर्यवत्त्वेन तदनुमानात्, चामीकरे कथमिति चेत् तत्र भास्वररूपा-
भावेऽपि स्वत्यन्तानलसंयोगेनानुच्छिद्यमानजगन्मृदवत्वाधिकरणत्वेन व्यति-
रेकिणा तेजस्त्वानुमानादिति वक्ष्यमाणत्वात् भर्जनकपालादिनिष्ठे
चोष्णसूर्यवत्त्वेन तेजस्त्वानुमानात् । चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदु-
द्भूतरूपस्यं यथा सौरादि, किञ्चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्यं यथा चान्द्रम्,
किञ्चिदनुद्भूतरूपस्यं यथा नायनम्, किञ्चिदनुद्भूतरूपमनुद्भूतस्यं
यथा नैदाघं वारिभर्जनकपालादिगतञ्च तेजः । नायनमध्ये साधारि-
ष्यते ॥ १ ॥

* सूर्यवान् वायुः ॥ ४ ॥ *

क्रमप्राप्तं वायुलक्षणमाह ।

रूपासमानाधिकरणसूर्यसमानाधिकरणजातिमत्त्वं रसासमाना-
धिकरणानुष्णाशीतसूर्यसमानाधिकरणजातिमत्त्वं गन्धासमानाधिकर-
णानुष्णाशीतसूर्यसमानाधिकरणजातिमत्त्वं सूर्येतरविशेषगुणासमाना-
धिकरणविशेषगुणसमानाधिकरणजातिमत्त्वं वा वायुलक्षणम् ॥ ४ ॥

* त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥ *

नन्वाकाशकालदिगात्मनामपि रूपादिमत्त्वं कथं न लक्षणमत-
स्याह ।

अत्र विदिरूपलब्धिवचनः नोपलभ्यन्ते यतोऽतो न ते रूपादयो
नियोगतः सत्तुल्यतो विकल्पतो वा वर्तन्ते नमःप्रभृतिषु द्रव्येष्वि-
त्यर्थः । ननु दधिधवलमाकाशमिति कथं प्रतीतिरिति चेन्न मिहिर-

नह्यसं विषदरूपाणां पञ्चान्ततयाभिमानात् कथं तर्हि नीलं नभ इति प्रतीतिरिति चेन्न सुमेरोर्दक्षिणदिग्भाक्तस्य स्थितस्येन्द्रनीलमय-
शिरस्य प्रभाभाशोकयतां तथाभिमानात् यत्तु सुदूरं गच्छन्नुक्तुः
परावर्त्तमानं स्वचक्षुःकनीनिहामाकलयत्तथाभिमानं जनयतीति मतं
तदयुक्तं पिक्वकसारनवनानामपि तथाभिमानात् । इहेदानीं रूपा-
दिकमिति-प्रत्ययात् दिक्काञ्चयोरपि रूपादिषुष्कमिति चेन्न समवा-
येन पृथिव्यादीनां तल्लक्षणस्योक्तत्वात् न तु सम्बन्धान्तरेणापि इहेदानीं
रूपाद्यन्ताभाव इत्यपि प्रतीतेः सर्वाधारतैव दिक्काञ्चयोः ॥ ५ ॥

* सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद्भवत्वमग्निः सा-
मान्यम् ॥ ६ ॥ *

ननुपां द्रवत्वं लक्ष्यचक्षुः तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवत्वोपलब्धा-
दित्यत आह ।

सर्पिरादीनां बहुवत्वमस्ति तदग्निसंयोगाद्विनिष्ठात् न तु सांशि-
द्विकं तादृशज्ञापां लक्ष्यं द्रवत्वमात्रन्तु पृथिव्या अग्निः सामान्यं न तु
सांशद्विकं द्रवत्वमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

* त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्भवत्वमग्निः
सामान्यम् ॥ ७ ॥ *

ननु तथापि त्रपुसीसलोहरादौ तेजसि गतत्वेन तदवस्थैवाति-
व्याप्तिरित्यत आह ।

उपलक्ष्यणञ्चैतत् कांक्ष्यताकारकूटपारदादीनामप्युपसंदहः । श-
क्यलक्ष्यसाधारणञ्च अत्यन्ताग्निसंयोगादुच्छिद्यमानजलद्रवत्वाधिकर-
णत्वमेव तथाच सुवर्णादीनामपि द्रवत्वं नैमित्तिकमेव निमित्तस्याग्नि-
संयोगस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्, परन्तु पूर्वसूत्रेऽग्निपदमौष्ण्यप्रकर्ष-
यत्तेजःपरम्, इह तु वज्रिपरमिति विशेषः । ननु सुवर्णादीना-
मपि पार्थिवत्वमेव द्रव्यान्तरत्वं वा प्रीतिमयुक्त्वादेः पार्थिवत्वव्यवस्था-
पकत्वाद् द्रवत्वानुच्छेदस्य पृथिवीवैधर्म्यस्याप्यनुभवात् द्रव्यान्तरत्वव्यव-

स्वाप्रकृतादिति चेन्न सुवर्णं तैजसम् अत्यन्तान्नसंयोगेऽप्यनुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाधिकरणत्वात् अक्षयं तज्जैवं यथा पृथिवीति व्यतिरेकिणा
तैजसत्वसिद्धेः । न च जलपरमाणो विद्वता द्रवत्वस्यानित्यत्वेन
विशेषणीयत्वात् न च प्रदीपादेः सपक्षाङ्गेतोर्व्याहृतेरसाधारण्यं सुवर्णं
न पार्थिवमिति साध्यावेत्वात् नचात्र गुरुत्वाधारस्य पक्षत्वे बाधः
तदतिरिक्तस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः, द्रवत्वाधिकरणत्वेन पक्षत्वात्,
नचात्रनित्यत्वं दुर्वचं, प्रहरपर्यन्तमग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानानित्य-
द्रवत्वाधिकरणत्वादिति विवक्षितत्वात् न च तरतमादिप्रत्यवादाश्रय-
जाशाच्च द्रवत्वनाशेऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं समानाधिकरणद्रवत्व-
सामान्यसमवृत्तिताग्निसंयोगजन्यध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्वसामान्यवद्द्र-
वत्ववत्त्वादित्यस्य हेतुत्वत्वात् यदा पीतमगुरुत्वान्नवः पीतरूपभिन्न-
रूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः प्रहरपर्यन्तमग्निसंयोगेऽपि पीतरूपभिन्न-
रूपानाश्रयत्वात् अनलसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत् । ननु चान्न-
कारे सुवर्णरूपपहापत्तिस्तदानीं तद्रूपस्याभिभवाभावात् बलवत्त्वजाती-
यप्रहणकतस्याप्रहणस्याभिभवपदार्थत्वात् इति चेत् तत्र फलबलेन
बलवत्त्वजातीयसम्बन्धमात्रस्याभिभवपदार्थत्वात् तदुक्तम्,

“भूसंसर्गवशाच्चान्यरूपं नैव प्रकाशते” ।

इति दिक् ॥ ७ ॥

* विषाणी ककुडाम् प्राप्ते बालधिः साक्षावान्
इति गोत्रे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥ *

एवं अक्षयवद्द्रव्यवतुष्कलक्षणप्रकरणं समाप्तं वायोर्लक्षणमाश्रया-
सिद्धमिति तत्परिजिहीर्षया वा आदावतुलानं प्रमाणसुपन्यस्यानु-
मानस्यैव प्रथमं दृष्टानुसारेण प्रामाण्यसुपपाद्यं वायुसाधनप्रकरणमा-
रभते ।

यथा गोत्रं प्रति विषाणादीनि लिङ्गानि गृहीतव्याप्तिकानि
तथाऽतीन्द्रियव्याप्तादिद्रव्यपञ्चकलिङ्गान्यपि सामान्यतो दृष्टानि प्रमा-
ण्यभावात्साक्षाद्वन्तीति भावः । अत्र यद्यपि विषाणित्वमात्रं न

गोले चिह्नं महिषादौ व्यभिचारात् । न च शास्त्रादिभ्यश्च विशेषण-
विशेषस्य व्यर्थत्वापत्तेः तथापि गोविषाण्ये महिषमेवादिविषाण्य-
येषवा वैलक्षण्यमावहयतां धूम इव ते ते विशेषा चिह्नभावमासादय-
न्त्येव विषाण्येषां अलुक्त्ववक्रत्वकर्तृत्वानवसृज्यमात्रत्वं सत्यदीर्घत्वादयः ।
ने च विशेषाः निपुणतरवेद्याः सन्त्येव तथाच व्यवहितविप्रकृष्टगोपिण्ड-
व्ययं गोविषाण्यविशेषवत्त्वात् पूर्वाह्नभूतगोपिण्डवदित्यनुमानमप्रत्यूह-
मेव । एवं कज्जलतापि चिह्नं गोले, प्रान्ते बालधिमत्त्वमपि सतन्त्र-
मेव चिह्नं गोले, प्रान्ते बाह्या आधीयन्तेऽस्मिन्निति प्रान्ते बालधिः
पुच्छविशेषः अलुक्त्वमासात् गोपुच्छ एवान्ते बालधियद्धेनोच्छते न हि
तथा गोपुच्छेषु प्रान्ते बालधित्वं तथाऽश्वमेवादपुच्छेषु, तेषां साम-
न्येन बालमयत्वात् महिषादिपुच्छे तादृशी प्रलम्बता नास्तीति वैल-
क्षण्यत्वात् अन्ते बालधिमत्त्वमपि गोले चिह्नं मत्तुकोपात् गोपिण्ड-
उच्छते तथाचाद्यं गौः प्रान्ते बालधिमत्त्वात् पूर्वाह्नभूतगोपिण्डवत्,
शास्त्रावत्ता तु प्रविद्धेव गोले चिह्नम् ॥ ८ ॥

* अर्थस्य वायोः ॥ ८ ॥ *

एवं सकललोकयात्रावाहिनोऽनुमानस्य दृष्टानुसारेण प्रामाण्य-
समिधाद्य वायुसाधनप्रकरणमारिष्टमान आह ।

चिह्नमिति शेषः चकारात् शब्दवृत्तिकम्पाः वृत्तधीयन्ते । ननु-
वृत्तध्यानस्यार्थः पृथिव्या एवांनुद्धूतरूपायाः स्थादिति चेन्न उद्धूतस्य
पृथिवीस्यार्थोद्धूतरूपनान्तरीयकत्वात् । तथाच योऽयं अर्थोऽनु-
भूयते स क्वचिदाश्रितः अर्थत्वात् पृथिव्यादिस्यार्थवदिति शास्त्रान्यतो-
दृष्टेन अर्थान्नवसिद्धौ अर्थान्नयो न पृथिव्यादिलयात्मकः नीरूपत्वात्
नाकाशादिपञ्चात्मकः अर्थवत्त्वादित्येतराधसङ्गतेनाप्युद्धूत्यातिरिक्त-
इत्यसिद्धिः, एवं शब्दविशेषोऽपि वायो चिह्नम्, तथाहि अस्मति
रूपवद्दृष्ट्याभिघाते योऽयं पर्णादिशब्दसन्तानः स अर्थवद्देनवद्दृष्ट्या-
भिघातनिमित्तकः अविभक्तमानावयवद्वयव्यवस्थितशब्दसन्तानत्वात्
दृष्ट्याभिघातजभेरीशब्दसन्तानवत् रूपवद्दृष्ट्याभिघातव्यतिरेकस्य

धोम्याहुपञ्चविंशत्यः तच्च स्यर्गवद्देगवद्द्रव्यसदृश्यातिरिक्तमेव परि-
 शेयात् । एवं धृतिविशेषोऽपि वायोर्लङ्घनं तथाहि हृत्पञ्चविंशत्य-
 त्पुविमानानां नभसि धृतिः स्यर्गवद्देगवद्द्रव्यसंयोगजा चेतनानधि-
 ष्ठितद्रव्यधृतित्वात् प्रवाहे हृत्पञ्चविंशत्यौकादिधृतित्वत् अभिधानकत-
 विषादिधृतौ च व्यक्तादावधिष्ठानमेव एवं पञ्चिकासङ्ख्यादिधृतावपि,
 न चेश्वराधिष्ठितत्वेन हेतुविशेषणासिद्धिः चेतनपदेन तदितरस्य विव-
 क्षितत्वात् । एवं कम्पोऽपि वायुसत्त्वे लिङ्गं तथाहि इदं रूपवद्-
 द्रव्याभिधातमन्तरेण हृत्पादौ कर्म स्यर्गवद्देगवद्द्रव्याभिधातजं गुरुत्व-
 प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यकर्मत्वात् नदीपूराहृतवेतसवनकर्मवदिति गुरुत्व-
 पदेनाहृतवदात्मसंयोगद्रव्यत्वसंस्काराणां प्रपञ्चः तेन तदजन्यकर्मत्वं
 हेतुः । ननु प्रत्यक्ष एव वायुः किमत्र लिङ्गनवेषणयेति चेन्न वायु-
 ने प्रत्यक्षः नीरूपवद्द्रव्यत्वात् गगनवदित्यनुमानादतीन्द्रियत्वस्यैव
 सिद्धेः । ननु वायुः प्रत्यक्षः स्यर्गवद्देगवद्द्रव्यवदिति प्रत्यक्षत्वानु-
 मानमिति चेन्न उद्भूतरूपवत्त्वस्यालोपाधित्वात्, न च रूपादावात्मनि
 च साध्याव्यापकमेतत् पञ्चधर्मवद्द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य साधनधर्माव-
 श्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकत्वात्, न च चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे तत्तन्म
 तत्त्वैव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्यार्शनप्रत्यक्षत्वे तु बोध्यस्यर्गवत्ता-
 मात्रस्य तन्त्रतेति वाच्यं । रूपान्वयव्यतिरेकबोद्धमन्त्रापि तन्त्रत्वात्
 न ह्युभयसिद्धस्यर्गवद्देगवद्द्रव्यत्वप्रत्यक्षता रूपस्य स्यर्गवद्देगवद्द्रव्य-
 त्ववदिति वायुः प्रत्यक्षः स्यात् सङ्ख्यादिषामन्यगुणोपलब्धेऽपि तन्त्रं
 स्यात् नन्वस्येव फूत्कारादौ सङ्ख्यायाः परिमाणस्य च हस्तवितस्पादेः
 उभयपार्श्ववर्तिनोर्वाच्योः पृथक्त्वस्य च परत्वापरत्वयोश्च प्रत्यक्षता
 वायुजातीयस्य व्यक्तिपरतया तु न तवापि नियमः पृष्ठलग्नवस्त्रादौ
 तदनुपलब्धादिति चेन्न व्यक्तिपरतयैव निवन्मात् पृष्ठलग्नवस्त्रादौ चार्ज-
 वावस्थाने सङ्ख्यादीनां यद्वत्त्वात् अनार्जवावस्थानदोषात् तदप्यहः
 उद्भूतरूपस्यैव लिखितानेव वद्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे तन्त्रे प्रभावा नवन-
 गतपीतद्रव्यस्य चन्द्रमहस्य स्यर्गवद्देगवद्द्रव्यत्वप्रत्यक्षत्वं निदापोषणयोर्विभ-
 क्तावयवव्यवस्थायाञ्च रूपाहृतवद्द्रव्यत्वप्रत्यक्षत्वमिति न्यायवार्तिकतात्मक-

टोकाकृतः, सूर्यादुद्भवेऽपि प्रभादीनां प्रत्यक्षतैव व्यतर्क्य चान्द्राद्योक्तं
नभसि प्रसक्तकाण्डादिसंयोगविभागयोः प्रत्यक्षतैवेति सस्यदायविदः,
न चोद्भूतसूर्यवत्त्वं सामान्यतोवहिरूर्ध्वप्रत्यक्षताप्रयोजकमिति वाच्यम्,
इन्दुनीलप्रभाया अप्रत्यक्षतापत्तेः, न चोद्भूतविशेषगुणवत्त्वमेव तन्त्रम्
आकाशस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेः, न च जलमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूत-
विशेषगुणवत्त्वं तथा रसनापवर्त्ति-पित्तद्रव्यस्य तैत्तगोद्भवेऽप्यप्रत्यक्ष-
त्वात् तस्मादुद्भूतरूपवत्त्वमेवास्तेतरद्रव्यप्रत्यक्षतातन्त्रं तच्च वायौ नास्ती-
त्यप्रत्यक्षो वायुः ॥ ९ ॥

* न च दृष्टानां सूर्य इत्यदृष्टलिङ्गी वायुः ॥ १० ॥ *

ननु प्रत्यक्षतो दृष्टमिह लिङ्गं नास्ति न हि वङ्गिधूमयोरिवेकं
प्रत्यक्षेण व्याप्तिपक्षः । किञ्च पृथिव्यादन्यतमस्यैव सूर्योऽप्ययं
भविष्यतीत्यत आह ।

अयं सूर्यो यः पक्षः क्रियते स दृष्टानां पृथिव्यप्रेक्षकं न भवति
रूपावहचरत्वात् तथाचायं सूर्यः क्वचिदान्त्रित इत्यनुमेयमित्यदृष्टलिङ्गः
सामान्यतोदृष्टलिङ्गोऽपि वायुः पक्षधर्मतावत्त्वादायात इत्यर्थः, यद्यपि
दृष्टमेव सूर्यादिचतुष्कं लिङ्गमिति तथापि वायुना सहागृहीतव्या-
पिकत्वाददृष्टलिङ्गत्वमुक्तं नश्यत् धर्मी वायुरिति प्रतिज्ञाय वायुः
साधयितुं शक्यते तथाच सामान्यतोदृष्टादेवेतरबाधसङ्गताहायु-
सिद्धिरिति भावः ॥ १० ॥

* अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥ *

उपलभ्यमानस्य र्शाश्रयमवयविनं साधयित्वा परमाणुलक्षणं वायुं
साधयितुमाह ।

द्रव्यमाश्रयभूतमस्यास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यवत् अद्रव्यवत् द्रव्या-
नान्त्रितमित्यर्थः तथाचाकाशवत् परमाणुलक्षणो वायुर्द्रव्यम् अन्येषां
पदार्थानां द्रव्यानन्त्रितत्वात् आश्रितत्वज्ञान्यत्वं नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधा-
नात् परमाणुभ्यां ह्यणुकारत्वात् ह्यणुकादिप्रक्रमेणावयविनो मङ्गत
आरम्भस्योपपादनीयत्वादिति ॥ ११ ॥

* क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च । १२ ॥ *

वायुपरमाणोर्द्रव्यसाधकं हेतुद्वयं सञ्ज्ञित्वाह ।

वायुपरमाणुर्द्रव्यमिति शेषः यद्यपि द्रव्यत्वे सिद्धे क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वञ्च सिध्यति तत्सिद्धौ च द्रव्यत्वमिद्विरित्यन्योन्याश्रयः तथाप्युपलब्धमानस्यशास्त्रस्यावयविनी मूलभूतस्य परमाणोरसमवायिकारणसंयोगन्यथानुपपत्त्या क्रियावत्त्वम्, अवयविस्यंरूपदेः कारणगुणपूर्वकत्वनियमाद् गुणवत्त्वञ्च सिद्धं ताभ्याञ्च द्रव्यत्वमित्यदोषः । तत्र क्रियावत्त्वं सपक्षकदेशवृत्तिं गुणवत्त्वञ्च सपक्षव्यापकम् । चकारात् समवायिकारणत्वं द्रव्यत्वसाधकं सञ्ज्ञिनोति । ननु परमाणोरेव न परमाणं कस्य द्रव्यत्वं साध्यत इति चेन्न स्थूलकार्यस्य क्रियाविभागादिन्यायेन भव्यमानस्याल्पतरतमादिभावात् यतो नात्मीयः स एव परमाणुः अवयवावयविप्रसङ्गज्ञानवधित्वे अनन्तावयवत्वाविशेषे कुमेरुसर्पपादीनां परिमाणाविशेषोपपत्तिः कारणसंख्याविशेषमन्तरेण परिमाणप्रचयोरपि परिमाणभेदं प्रत्यतन्वत्वात्, न च विनाशावधिरेवायम् अवयवावयविप्रसङ्गः अन्यस्य निरवयवत्वेन विनाशानुपपत्तेः सावयवत्वे च निरवधित्वापत्तेस्तत्र च दोषस्योक्तत्वात् । ननु त्वुटिरेवावधिर्दृश्यमानत्वाददृश्यमानकल्पनायां मानाभावादिति चेन्न तस्य चाक्षुषद्रव्यतया मङ्गत्वात्नेकद्रव्यत्वयोरावश्यकत्वात् तस्मात् त्वसरेणवयवावयव एव परमाणुर्यथा दृष्टिव्यादौ तथा वायावपीति सिद्धौ वायुपरमाणुः ॥ १२ ॥

* अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ *

ननु क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च घटादिवत् परमाणोरनित्यत्वमनुमेयमत आह ।

परमाणुलक्षणशायोरिति शेषः द्रव्यं हि समवायिकारणासमवायिकारणान्यतरनाशाक्षय्यति परमाणोस्तु निरवयवतया नैतदुभयमस्ति तथाच विनाशकाभावाच्च विनश्यति क्रियावत्त्वे गुणवत्त्वे च हेतौ सावयवत्वमुपाधिः स च पक्षधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकः केवलसाध्यव्यापकस्तु प्रागभावप्रतियोगित्वमुपाधिः ॥ १३ ॥

* वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् । १४ । *

व्याणकादिप्रक्रमेणारम्भसिद्धौ सिद्धमपि वायुनानात्वं प्रकारान्तरे-
णापि साधयितुमाह ।

वायुसंमूर्च्छनमिति वाय्वोर्यायूनां वा संमूर्च्छनं संयोगविशेषः ।
स च समानवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः । स च तृणतुल-
कादेरुर्ध्वगमनेनानुमीयते वाय्वोरुर्ध्वगमनस्य सन्निपातस्य चातीन्द्र-
यत्वात् तृणादीनान्तु प्रत्यक्षाणामूर्ध्वगमनलक्षणायाः क्रियायाः प्रत्य-
क्षायाः स्पर्शवद्देगवदुद्भव्याभिघातनोदनान्वतरजन्यत्वमनुमीयते तथाहि
तिथ्यङ्गमनस्त्वभावस्य वाय्वोरुर्ध्वगमनं परस्परप्रतीघातमन्तरेणानुपप-
द्यमानं परस्परप्रतीघातं साधयति नदीपथःपूरयोस्तयादर्शनात् तदूर्ध्व-
गमनञ्च तृणाद्यूर्ध्वगमनानुमेयं न हि तृणादीनामूर्ध्वगमनं स्पर्शवद्दे-
गवदुद्भव्याभिघातनोदनान्वतरद्विनेति ॥ १४ ॥

* वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न
विद्यते ॥ १५ ॥ *

नन्वदृष्टलिङ्गो वायुरित्युक्तं तथाच कथमेतदित्यत आह ।

दृष्टं हि लिङ्गं यत्र प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहस्तदुच्यते यथा धूमो-
ज्ज्मलेः, वायुसन्निकर्षे च वायुना सहाविनाभावे प्रत्यक्षं नास्ति न हि
भवति यो यः स्पर्शकम्पादिमान् स वायुरिति कस्यचित् प्रत्यक्षं
वायोरेवाप्रत्यक्षत्वादत एव तादृशं प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिर्लिङ्गं नास्तो-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ १६ ॥ *

तर्हि वायोरनुमानमेव कथमित्यत उक्तमेव दृढयितुमाह ।

अनुमानं हि त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च । तथा-
चायमनुभूयमानस्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् गुणत्वाद्देति सामान्य-
तोदृष्टादेवेतरबाधसङ्गतात् अदृष्टव्यातिरिक्तदृष्टव्यावितत्वं सिध्यती-
त्यर्थः । गतं तर्हि केवलव्यातिरेकिणेति चेन्न इतरबाधानन्तरं यत्र

सामान्यतो दृष्टं प्रवर्तते तत्वाष्टद्व्यानाश्रितत्वं पञ्चविशेषणं सिद्ध-
मादाय अष्टद्व्यानाश्रितोऽयं स्वर्गः क्वाचिदाश्रित इति प्रतिज्ञार्थो-
ऽष्टद्व्यातिरिक्तद्व्याश्रितत्वमनादाय न पर्यवस्यतीति-प्रतीत्यर्थापर्य-
वसन्नतयाऽन्वयिन एव तत्त्वज्ञिः । यत् तत् पूर्वमेव बाधायतारात्
सामान्यतो दृष्टं तत् प्रतीत्यर्थपर्यवसानात् केवलव्यतिरेकीत्यभ्युपग-
मात् । प्रकारार्थं केवलव्यतिरेकीति तु तुच्छमेव । उक्तस्थले प्रका-
रस्यान्वयिन एवोपस्थितेः व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमतिरिति-
नियमस्त्वप्रामाणिकः सामर्थ्याविशेषसाक्षिव्यात् प्रकारान्तरभानस्यापि
सम्भवात् ॥ १६ ॥

* तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥ *

ननु चाविशेष इति वायुरयमित्थाकाराऽनुमितिर्न भवति किन्त्व-
ष्टद्व्यातिरिक्तद्व्याश्रितत्वेनैव प्रकारेणेति विवक्षितं यदि, तदा तस्य
द्रव्यस्य वायुसंज्ञायां किं मानमत आह ।

यस्माद्विशेषाकारेण मानुमितिः तस्माद्वायुरिति नाम आग-
मिकम्, आगमो वेदः ततः सिद्धमित्यर्थः “वायुर्न क्षेपिष्ठा देवता”
“वायव्यं श्रुतं कामलमालभेत” “वायुश्च सर्ववर्णोऽयं सर्वमन्ववहः
युचिः” इत्यादि-विधिषेष्ठीभूतार्थवादादेव वायुसंज्ञाधिगताः । यथा

“यत्तु दुःखेन समिधं न च यस्तमनन्तरम्” ।

इत्याद्यर्थवादात् स्वर्गसंज्ञायाः ।

“वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशतनम् ।

सोदमानाश्च तिष्ठन्ति यथाः कण्ठिशशालिनः” ॥

इत्यर्थवादात् यवसंज्ञायाः, “अम्बुजो वेतसः” इत्यर्थवादात् वेत-
ससंज्ञायाः । “वराहं गावोऽनुधावन्ति” इत्यर्थवादात् वराहसं-
ज्ञायाः, अन्यथा “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ विशिष्टसुखानुपस्थितौ
यानादिषु स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिर्न स्यात् न स्याच्च “यवमयश्चरुर्भवति”
“वेतसे कटे प्राजापत्यं धिनोति” “वाराहो कोपानत्” इत्यादौ
क्लृप्प्रसिद्धिमनुबध्य प्रवृत्त्यनध्यवसायः, क्लृप्त्वा हि यववराहवेतस-

शब्दान् कङ्कुवायसजम्बुषु प्रयुञ्जते तथाचार्थवादमन्तरेण सङ्केतः
स्वादित्यागनादेव तत्तदर्थप्रतीतिरिति भावः नाममात्रमागमिकं द्रव्य-
सिद्धिस्तु सामान्यतो दृष्टादेव ॥ १७ ॥

* संज्ञा-कर्म त्वस्माद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥ *

एवं वायुप्रकरणं समाप्य तत् किञ्चिन्नादिजनित-हित्युत्पत्त्यसंज्ञा-
वत् वायुसंज्ञापीत्यागमस्य सर्वज्ञप्रणोतत्वसुषुपादयन् औपोद्वातिकमीश्व-
रप्रकरणमारभ्यमान आह ।

तु शब्दः स्पर्शाऽलिङ्गव्यवच्छेदार्थः संज्ञा नाम कर्म कार्यं चित्यादि,
तदुभयमस्माद्विशिष्टानाम् ईश्वर-महर्षीणां सत्त्वेऽपि लिङ्गम् ॥ १८ ॥

* प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥ *

कथमेतदित्यत आह ।

अत्रापि संज्ञा च कर्म चेति समाहारइत्यादेकवद्भावः संज्ञाकर्तुर्ज-
गत्कर्तुश्चाभेदसूचनार्थः । तथाहि यस्य स्वर्गापूर्वादयः प्रत्यक्षाः स
एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञाः कर्तुमीष्टे प्रत्यक्षे चैतन्मैत्रादिपिण्डे पित्रा-
देश्चैतन्मैत्रादिसंज्ञानिवेशनवत् एवञ्च घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्व-
रसङ्केताधीनमेव यः शब्दो यत्तेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र माधुः यथा
या काचिदोषधिरर्धकुलदंष्ट्राप्यसृष्टा सा सर्वाऽपि सर्पविषं जन्तीत्येता-
दृशी संज्ञा अस्मादादिविशिष्टानां लिङ्गमनुमापकं याऽपि मैत्रादिसंज्ञा
पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि “द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्”
इत्यादि-विधित्वा नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथाच सिद्धं संज्ञाया ईश्वरलिङ्ग-
त्वम् । एवं कर्मापि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि चित्यादिकं सकलैकं
कार्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं वा जन्यप्रयत्ना-
जन्यं जन्यं वा सकलैकत्वासकलैकत्वेन विवादाध्यासितं वा सन्दिह्यमान-
कलैकत्वं वा चित्यादित्वेन न विवक्षितम् व्यदृष्टद्वारा चित्यादेरपि जन्य-
प्रयत्नजन्यत्वात् विवादसन्देहयोश्चातिप्रसक्तत्वेन पक्षतानवच्छेदकत्वात्
किञ्च सकलैकत्वमपि यदि क्षतिमज्जन्यत्वं तदाऽस्मादादिना सिद्धमा-
धनम् अस्मादादिभूतैरप्यदृष्टद्वारा चित्यादिजनकत्वात् उपादानगोचर-

कतिमञ्जन्यत्वेऽपि तथा, अकदादिकतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचार इति तथापि क्षितिः सकलं का कार्यत्वात् अत्र च सकलं कत्वमदृष्टाद्वारकं कतिमञ्जन्यत्वं कार्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्नसत्ताप्रतियोगित्वं न चाङ्ग-रादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं साध्याभावनिश्चये हेतुसदसत्त्वसन्देहे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्य दोषत्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न च पक्षातिरिक्तो दोषोऽयमिति वाच्यं राजान्नापत्तेः नहि दोषस्यायं महिमा यत् पक्षं नाक्रामति तस्मादङ्गुरस्फुरणदशायां निश्चितव्याप्ति-केन हेतुना तत्र साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् क सन्दिग्धानैकान्तिकता तद-स्फुरणदशायान्तु सुतरामिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

* निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ २० ॥ *

एवं सूत्राभ्यामीश्वरप्रकरणं समाध्याकाशप्रकरणमारभ्यमानं व्याह ।

इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्क्षेपणादीन्यपि कर्माणि संस्कृताति-स्पर्धवद्द्रव्यसञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च तदकार्यस्याकाशस्य लिङ्गमिति साङ्गताः ॥ २० ॥

* तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥ *

तदेतद्द्रव्यमित्युच्यते ।

निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारणतया आकाश-मनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्तसमवायिकारणकत्वात् न कर्माणि व्यासज्यष्टीत्युक्तं न याऽमूर्तं दृष्टीति ॥ २१ ॥

* कारणान्तरानुकृप्तिवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥ *

ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवे-शनादीलत व्याह ।

अनुकृप्तिर्लक्षणम् अनुकल्प्यते प्राप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुकृप्तिर्लक्षणं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः ।

द्रव्यभावदेशसमाधिकारणं न भवत्येव असमाधिकारणता च कारण-
कार्यप्रत्यासत्त्या कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं
प्रति, द्रवञ्चासमाधिकारणता महतीति संशयं कथ्यते गुह्यप्रतिपत्ति-
कत्वात्, द्वितीया च यथा आत्मनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, द्रव-
ञ्चासमाधिकारणता लघ्वीति संशयं कथ्यते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, आका-
शस्य तु निष्कमण्यप्रवेशनादौ कर्मणि न समाधिकारणता नाप्यसमा-
धिकारणता तथाच न च कर्माकाशसत्त्वे विष्कमिति ॥ २२ ॥

* संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥ *

ननु निमित्तकारणमस्तु कर्मण्याकाशम्, इत्युक्ते ह्याकाशे पक्षि-
काण्डादीनां संश्रयजनत आह ।

मूर्त्तसंयोगेन कर्मकारणस्य वेगगुहत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्मणो-
ऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्य व्यापकत्वात्, तस्मादाकाशा-
न्वयोऽन्यथाविद्य एव नाकाशनिमित्तां साधयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

* कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥ *

एवं साङ्ख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे विष्कम्भपमादिविष्यन् परि-
शेषानुमानाय पीठसारथ्यञ्चाह ।

पृथिव्यादिवक्ष्ये कार्ये ये विशेषगुणा रूपादिवस्ते कारणगुण-
पूर्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वं सति बाह्यैकेन्द्रिय-
मात्रस्याज्ञात्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्यं नोपलभ्यते यत्
कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

* कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥ *

ननु वीणावेषुसुदृक्कण्टकपटहादौ कार्ये शब्द उपलभ्यते तथाच
तत्कारणगुणपूर्वकः स्वादत आह ।

भवेदेवं यथा तन्तुकपादादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्तज्जातीयञ्च
रूपरसाद्यन्तरं पटपटादावुपलभ्यते तथा वीणावेषुसुदृक्कणाद्यवयवेषु
चः शब्द उपलब्धस्तत्तज्जातीयञ्चेत् वीणावेषुसुदृक्कणाद्यवयवविन्तु उपलभ्यते

न चेवम्, प्रत्युत निःशब्देवावयवैर्वीणाद्यारम्भदर्शनात् बीजपैस्तु तन्तु-
कषाखादिभिः पटवटाद्यारम्भस्यार्शनात् किञ्च यदि शब्दः अर्थवतां
विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नातु-
भूयते नञोकावयव्याश्रिता रूपादयो वैसित्येष्टातुभूयन्ते तस्माच्च अर्थ-
वद्विशेषगुणः शब्दः ॥ २५ ॥

* परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनो-
गुणः ॥ २६ ॥ *

नत्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह ।

शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामी-
त्यादिवत् अहं पूर्य^० अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्वे-
वमस्ति, किन्तु शब्दः पूर्य^० ते, वीणा वाद्यते इति प्रतियोगि लौकि-
काः । किञ्च शब्दो नात्मगुणः वाह्येन्द्रियप्राप्तत्वात् रूपादिवत्, अपि
च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्यादधिरेषाप्युपबध्यते दुःखादि-
वत् तस्मात् सुष्ठूक्तं परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह
प्रत्यक्षत्वादिति नात्ममनसोगुण इति समासे कर्तव्ये यदसमासकरणं
तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि
गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् । २६ ॥

* परिशेषास्तिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥ *

यदर्धमयं परिशेषस्तदाह ।

शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः कश्चिदाश्रितो गुणत्वात् रूपा-
दिवदिति सामान्यतोदृष्टादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणश्चायं
वाह्येन्द्रियप्राप्तजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेत-
त्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्य-
स्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावास्तित्वत्वं सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभु-
त्वं ॥ २७ ॥

* द्रव्यत्वमित्यत्र वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥ *

शब्दलिङ्गाद्व्यत्यन्तित्वेन अतिदेशेन साधयन्नाह ।

अद्वयवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणवत्त्वाद् यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ २९ ॥ *

तत् किं ब्रह्मकाशानि एकमेव वेत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनाशयः । भावः सत्ता सा यथैका तथाकाशस्यैकमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

* शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥ *

नन्वुक्तप्रत्यय-महिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथ-
मेकत्वं तद्दृष्टान्तेन सेत्तव्यतीत्यत आह ।

तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेका-
ग्र्यतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि
अदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तन्नाविशिष्टं न च
विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति, आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिक-
मविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धि-
रिति यज्यते ॥ ३० ॥

* तदनुविधानादेकपृथक्त्वस्येति ॥ ३१ ॥ *

नन्वाकाशस्य एकत्वं तावदस्तु, वैभवात् परममहत्त्वमयस्य, शब्दा-
सङ्गशायिकारणत्वात् संयोगविभागावपि स्याताम् एकपृथक्त्वं कथमत-
आह ।

नियमेनैकपृथक्त्वमेकत्वमनुविधत्ते इत्येकपृथक्त्वसिद्धिः, इति-
रात्रिकपरिसमाप्तौ मानसप्रत्यक्षाविषयविशेषगुणवद्भ्रमव्यवस्थाभाङ्गि-
कार्थः । तेन पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां प्रसङ्गत ईश्वरात्मनश्च लक्ष-
यलिङ्गाङ्गिके तेन चतुर्देशगुणवती पृथिवी ते च गुणा रूपरसगन्ध-
स्पर्शसङ्ख्यापरिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागपरत्वापरत्वगुणत्वइत्यव-
स्थाः । तावन्त एव गन्धरसप्राप्त्येहेन सङ्गपाम् । एत एव रस-

गन्धस्नेहगुरुत्वान्यथास्य तेजसः । गन्धरसरूपगुरुत्वस्नेहद्रवत्वान्यथास्य
वायोः । शब्देन सङ्घ सङ्ख्यादिपञ्चगुणवत्त्वमाकाशस्य । सङ्ख्यादिपञ्च-
कमात्मं टिक्कालयोः । परत्वापरत्ववेगसहितं सङ्ख्यादिपञ्चकं
मनसः । सङ्ख्यादिपञ्चकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नाद्येश्वरस्य ॥ ३१ ॥

इति श्रीगाङ्गरे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे द्वितीयाध्याय-
स्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* पुष्पवस्त्वयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तरात्प्रादुर्भावो
वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥ *

इदानीं भूतानां लक्षणानि गन्धादीनि परोविशिष्टगन्धादीनां
स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शा यत् कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत् स्वाभा-
विकाः सन्तो लक्षणतामुपयन्ति नान्यथा नहि समोरस्थे उपलभ्यमानं
सौरभं गिन्नातले उपलभ्यमानं शैत्यं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा
लक्षणं भवति तदेतदाह पुष्पवस्त्वयोरिति नहि कनककेतकीकुसुमसन्नि-
हृष्टे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः । नहि वाससः
कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पद्यम्, किन्तुहि कनककेतकीसन्निधानादौपा-
धिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम् । किं लिङ्गमत
उक्तं गुणान्तरात्प्रादुर्भावं इति गुणान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भा-
वोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः
स्वाप्तदा तदवयवेषु तन्मुक्तो केतकीसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे शोषण-
भ्येत न चैवमित्यर्थः तथाच विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः
तदवयवगुणाजन्यविशेषगुणत्वात् यीतोष्णस्पर्शादिवत् ॥ १ ॥

* व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥ *

स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह ।

पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्ययोगाभ्यां परिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यवर्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो जलाद्यष्टभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिपञ्चभ्यो व्यावर्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

* एतेनीष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥ *

गन्धस्य स्वाभाविकत्वव्यवस्थापनप्रकारमुष्णतायां तेजोलक्षणेऽप्यतिदिशन्नाह ।

अवादिष्यमाणे शैत्यादावप्ययमतिदेशो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

* तेजस उष्णता ॥ ४ ॥ *

तेजोलक्षणं परीक्षते ।

स्वाभाविक्युष्णता तेजोलक्षणमित्यर्थः रूपमपि शुक्लभास्वरसुपलभ्यते ॥ ४ ॥

* अप्सु शीतता ॥ ५ ॥ *

अपां लक्षणं परीक्षते ।

स्वाभाविकी शीतता अपां लक्षणमित्यर्थः । तथाच शिलातल-
श्रीखण्डादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । शीततया रूपरसावप्युक्तलक्षणौ
क्षेप्तं सांख्यिकद्रवत्वञ्चोपलक्षयति । ननु उद्देशलक्षणक्रमभङ्गः कुत
इति चेन्न तेजःस्पर्शस्य पृथिवीजलस्पर्शयोरभिभावकत्वसूचनाय, तयो-
र्मध्ये तेजःपरीक्षाया उक्तत्वात् वायुपरीक्षासूचनार्थं वा क्रमलङ्घनं
तथाचाप्राकलानुष्णाशीतस्पर्शो वायोः स्वाभाविकः सन् लक्षणमित्युक्ते-
रिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

* अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललि-
ङ्गानि ॥ ६ ॥ *

तदेवं कारणगुणपूर्वकाः अथ वतां विशेषगुणाः गन्धादयः
पृथिव्यादीनां लक्षणानीत्युक्तम् इदानीं क्रममात्रं काललक्षणप्रकरण-
मारम्भमाण आह ।

इतिकारो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथाचापरमिति-
प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः क्षिप्रमितिप्रत्ययः काल-
लिङ्गानीत्यर्थः । अपरस्मिन्नपरमित्यनेन परस्मिन् परमित्यापि द्रष्टव्यं
तेनायमर्थः बहुतरतपनपरिस्यन्दान्तरितजनानि स्थविरे युयानमवधिं
कृत्वा परत्वसुत्यद्यते तच्च परत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्, न च रूपा-
द्यमसमवायिकारणं व्यभिचारात् तयाणां गन्धादीनां वायौ परत्वानु-
त्पादकत्वात् स्पर्शस्याप्युष्णादिभेदेन भिन्नस्य प्रत्येकं व्यभिचारात् न
चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरि-
स्यन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवमसमवायिकारणं
परिशिष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमार्त्तशुद्धाभयसंयुक्तं विभु स्यात् व्याकाशस्य
तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेदो भिद्यतात् सर्वभेदेषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः
तथाच कालस्यैव मार्त्तशुद्धसंयुक्तस्य पिण्डस्य संयोगः परत्वमसमवायि-
कारणं काल एव मार्त्तशुद्धक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्तरधर्मेषु
द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तमधिकर्षोपेक्षत्वात् अन्यथा वारा-
णसीस्थेन महारजनारुणिम्ना पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणोरारुण्य-
प्रसङ्गात् । कालस्य तु तत्स्वभावतयैव कल्पनाद्यमदोषः । कालेनापि
रागसंक्रमः कथं नेति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्क्षिप्तेः एवं
स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि अपरत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया । युगपदिति
युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च
एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्यगतौ एकस्मिन् सूर्यगत्यवच्छिन्नकाले
इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव सूर्यगतयो विशेषणतामनुभजन्ति न च

स्वरूपप्रत्यासङ्गा एव ताः, तस्मादेतादृशविशिष्टप्रत्ययान्वयानुपपत्त्या
विशेषणप्रापकं यद् द्रव्यं स कालः ॥ ६ ॥

* द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥ *

ननु विध्यत कालः, स तु नित्यो द्रव्यं वेति न प्रमाथ्यमत आह ।
यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वादुद्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं
तथा कालस्यापीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ ८ ॥ *

तथापि सन्तु बहवः काला इत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । चिरादिप्रत्ययानां काल-
लिङ्गानां सर्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेषलिङ्गाभावात्
सत्तावदेकत्वं कालश्चेत्यर्थः । नन्वेवं क्षणक्षणसङ्गसंयामदिवसाहोरा-
त्रपक्षमासवर्त्ययनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालास्तत् कथमेक इति
चेन्न भेदभावनस्य उपाधिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणि-
ज्वातापिञ्जाद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः
सूर्यस्यन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्काव्यावच्छेदभेदेन च भिन्न इव भासते
इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः, स्वाघेयकाटा-
वित्काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदु-
त्पत्तेः कस्यचिद्दिनाशादेतदध्यवसेयम् । क्षणद्वयञ्च क्षण इत्याद्युपगम-
प्रसिद्धम् । ननु तथाप्यगीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयमस्तु श्रूयते
हि “त्रैकाल्यसुपावर्त्तते” “त्रैकाल्याविद्धिः” इत्यादीति चेन्न वस्तु-
तत्प्रागभावतत्प्रध्वंसावच्छेदेन त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः
कालोऽवच्छिद्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्यातो-
तकालः तथाचावच्छेदकवित्वाधीनः कालातिव्यवहारः ॥ ८ ॥

* नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे काला-
ख्येति ॥ ९ ॥ *

इदानीं सर्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह ।

इतिशब्दो हेतौ इति हेतोः कारणे सर्वोत्पत्तिमत्कारणे काल इत्याख्या । हेतुमात्रं नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरं जातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु युगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यर्थः न केवलं युगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्राष्टप्रेष्यादिसंज्ञाबलादप्येतदध्यवसेयम् ॥ ६ ॥

* इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥ १० ॥ *

काललिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्बिङ्गप्रकरणमारभमाण आह ।

दिश इदं दिश्यं दिग्नुमापकम् इतोऽल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधिकरणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरमिति नियतादिदेशयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यता द्रव्याद्भवति सा दिगित्यर्थः । न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्तसंयोगानामल्पीयसां वा पिण्डयोरुपनायकमन्यदस्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्तरेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्विशिष्टप्रत्ययव्यवहारो । न च काल एव संयोगोपनायकोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोपनायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मीपनायकत्वकल्पनायान्तु काशीरकुङ्कुमपङ्कुरागं कार्पाटकाभिनीकुचकलसं प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मोपसंक्रामकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु नियतपरधर्मोपसंक्रामकतयैव सिद्धत्वाच्चातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियापनायकात् कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव । किञ्चास्मात् पूर्वमिदम् अस्माद्विषयमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मादुत्तरमिदम् अस्माद्विषयपूर्वमिदम् अस्माद्विषयपश्चिममिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम् अस्मादधस्तादिदम्

असादुपरिष्ठादिहम् इत्येते प्रत्यया इत इदानीन्तानेन संबन्धीतः
इतेषां प्रत्ययानां निमित्तान्तरासम्भवाद्, किञ्च नियतोपाध्युक्त्यायकः
कालः अनियतोपाध्युक्त्यायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो वर्त्त-
मानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु नैवं नियमः यं
प्रति या प्राची तं प्रत्येव कटाचित्तस्याः प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादि-
ष्वपि वाच्यम्, यदपेक्षया सूर्योदयावलसन्निहिता या दिक् सा तद-
पेक्षया प्राची यदपेक्षया सूर्यास्तावलसन्निहिता या दिक् सा तदपे-
क्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगात्प्राप्यस्त्वं ते च सूर्यसंयोगा
अल्पोयांसो भूयांसो वा दिगुपनेयाः । एवं प्राच्यभिमुखपुरुषवाम-
प्रदेशावच्छिन्ना दिग्दीची, तादृशपुरुषर्दाक्षिणभागावच्छिन्ना दिक्
र्दाक्षिणा, वामत्वर्दाक्षिणत्वे तु शरीरावभववृत्तिजातिविशेषौ । गुरुत्वा-
समवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिक् अधः । अदृष्टवदात्म-
संयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिगूर्ध्व एवञ्चेन्द्राग्निमनिर्द्गत-
वरुणवायुसोमेशाननागब्रह्माभिष्टानोपलक्षिता दश दिश इति व्यप-
देशान्तरं प्राच्यादिव्यपदेशात् ॥ १० ॥

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥ *

दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह ।

गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वनित्यर्थः ॥ ११ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ १२ ॥ *

एकत्वमतिदिशन्नाह ।

दिग्विज्ञापयिषेयादिशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वादेकत्वं तदनुविधानादेकवृत्तत्वम् ॥ १२ ॥

कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥ *

ननु वद्येकैव दिक् कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारा-
नित्यत आह ।

कार्यविशेषः कार्यभेदेन नानात्वोपचार इत्यर्थः ॥ १३ ॥

* आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाह्नविध्यतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥ *

तमेव कार्यभेदं दर्शयन्नाह ।

प्राक् अस्यां सविता अश्नुतीति प्राची तथाच यस्यां दिशि मेह-
प्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं संयोगो भूतपूर्वो भविष्यत्
वा भवन् वा सा टिक् प्राची अत्र पुरुषाभिसन्धिभेदमाश्रित्य कालतयो-
पयर्णनम्, भवति चि कस्यचित्पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः
प्रथमं घटत इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्युरस्याम् आदि-
त्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः कस्यचिदिदानीम्
अस्याम् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तोत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः भूतादिति
आदिकर्मणि क्तप्रत्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदाप्यादित्यसंयोगो
नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ वा तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिध्यती-
ति भावः ॥ १४ ॥

* तथा दक्षिणा प्रतोची उदोची च ॥ १५ ॥ *

दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमिति दिशन्नाह ।

तद्वदेव दक्षिणदिग्वर्त्तिनगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाह्नवि-
ध्यतो भूताद्वा दक्षिणाव्यवहारः एवं प्रतोच्युदोच्योरपि व्यवहार
उच्येयः । वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते एव ॥ १५ ॥

एतन् दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ १६ ॥ *

दिगन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमिति दिशन्नाह ।

प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणासाङ्ग्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति व्य-
वहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वेत्यह्यन् एते चादित्य-
संयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा दिगिति कणादरहस्ये
व्युत्पादितं विस्तरतः ॥ १६ ॥

* सामान्यप्रत्यक्षादिशेषाप्रत्यक्षादिशेषस्मृतेश्च संश-
यः ॥ १७ ॥ *

अतस्मिन् भूतानां रूपादीनि लक्षणानि कारणगुणपूर्वकतया

तात्त्विकादि अन्यघात्यौघाभिक्रान्तीति व्यवस्थितं पूर्वमेव, विशेषगुण-
नून्यविभुलिङ्गोक्तम् इदानीमाकाशस्य लिङ्गं शब्दः परीक्षणीयः
सन्ति चात्र तान्त्रिकाणां विप्रतिपत्तयः, केचिच्छब्दं द्रव्यमाचक्षते,
केचिद्गुणम्, गुणत्वे सत्यप्येके नित्यमाहुः अपरे त्वनित्यम्, अन्ये तु
शब्देऽपि स्फोटारूपं शब्दान्तरमाहुः । तदत्र परीक्षाभारभमाणः
परीक्षाप्रथमाङ्गं संशयमेव तावच्चक्षणतः कारणतश्च व्यवस्थापयन्नाह ।

सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यइतो धर्मिणः प्रत्यक्षात् ग्रहणात्
सत्त्वलोपात्, विशेषाप्रत्यक्षादिति विशेषस्य परस्परव्यावर्तकस्य धर्मस्य
वक्रकोटरादेः शिरःपागयादेश्याप्रत्यक्षादग्रहणात् विशेषसमुत्तेः विशेष-
स्य कोटिद्वयस्य स्यात्पुनरुपलक्षणस्य कारणत्वात् कारणमपि ग्रहण-
परं कचिदनुभूयमानधर्मयोरपि कोटित्वात् चकाराट्टट्टादेः संशय-
कारणस्य संप्रज्ञः, असाधारणो धर्मोऽनध्यवनायात्मकज्ञानजनक इति
नोक्तः, यद्वा असाधारणस्यापि व्यावृत्तिद्वारा कारणत्वं संप्रतिपक्ष-
व्यावृत्तिः साधारणधर्म एवेति नोक्तः, विप्रतिपत्तिरपि विरुद्धप्रतिपत्ति-
द्वयजन्यं वाक्यद्वयं शब्दो नित्य इत्यपरं तदुभयं तदुभयजन्यञ्च ज्ञान-
द्वयमयुगपद्भावितात् सम्भूय न संशयकमतस्तत्र शब्दत्वादिरसाधारणः,
सत्त्वप्रमेयत्वादिः साधारणो वा धर्मः संशयक इति पृथङ्लोक्ता
समानतन्त्रे गौतमीयेऽनध्यवनायज्ञानस्थानभ्युपगमात् असाधारणो धर्मः
संशयकारणत्वेनोक्तः विप्रतिपत्तेर्विरुद्धवाक्यद्वयस्यान्यव्यतिरेकशालि-
नया संशयकारणत्वमुक्तम्, न्यायभाष्ये च उपलभ्यमानत्वं यत् संशय-
कारणमुक्तं सद्युपलभ्यते असद्युपलभ्यते इति उपलभ्यमानमिदं
सदसद्वेति यच्चानुपलभ्यमानं न कदापि नोपलभ्यते मूलककीजकादि,
असदपि नोपलभ्यते गगनारविन्दादि, तथाच पञ्चविधः संशय इति
तदेतत्सामान्यमेवेति सामान्यप्रत्यक्षादित्यनेनैव गतार्थम् । न्यायवा-
त्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन संशये त्वत्वमुक्तं तदपि न सम्भवति व्यभि-
चारेण समानधर्मादीनां त्वयाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात् न हि
हृणारणमणिजन्यवज्जै वैजात्यवदत्रापि वैजात्यं कल्पनीयं संशयत्वा-
वच्छिन्नकार्यं प्रति समानधर्मत्वेनैव कारणतायाः कल्पनात्, यच्च

प्रधानविधिकोटित्वप्रधाननिषेधकोटित्वादि वैजात्यसक्तं तदननुगतत्वा-
च्चावच्छेदकं तथाच संशयो न त्विविधो न वा पञ्चविधः किन्त्वेकविध
एव, प्रकारान्तरेण तु द्वैविध्यं सूत्रादेव स्पष्टयति । ननु जिज्ञासा-
जनकज्ञानं संशय इति न लक्षणम् अनध्यवसायेऽपि गतत्वात्, संस्कारा-
जनकज्ञानं संशय इत्यपि निर्विकल्पकसाधारणं विशिष्टज्ञानत्वेन संश-
यस्यापि संस्कारजनकत्वात् । संशयत्वञ्च जातिरपि न लक्षणं धर्म्ये
संशयत्वाभावेन तदमे तज्जात्यभावात् जातेत्याख्यायवृत्तित्वानभ्युपगमात्
इति चेत् एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारकं ज्ञानं संशय इति
न लक्ष्येणात् ॥ १७ ॥

* दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥ *

द्विविधः संशयो वद्विषयकोऽन्विषयकश्च वद्विषयकोऽपि
५ दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा जड-
त्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् अयं स्यात्तुः पुरुषो वेति, अदृश्यमान-
धर्मिको यथा अरण्ये भ्रूटाद्यन्तरिते गोकवयादिपिण्डे विषाणमात्र-
दर्शनात् अयं गौर्गर्गो वेति वस्तुतस्तत्वापि विषाणधर्मिक एव सन्देहो
विषाणमिदं गासम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति, विवचाभावात्तु द्वैविध्या-
भिधानम् । यत् सामान्यं संशयहेतुस्तदनेकत्वं दृष्टं संशयकम् एकत्वं
धर्मिणि वा दृष्टं संशयहेतुरित्यत्र प्रथमां विधामाह ।

दृष्टमूर्द्धत्वं संशयहेतुः दृष्टवदिति वनिप्रत्ययः तेन दृष्टाभ्यां स्याणु-
पुरुषाभ्यां तुल्यं वर्तते पुरोवर्तिनि यदूर्द्धत्वं तद्दृष्टं संशयहेतुरि-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

* यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥ १९ ॥ *

एकधर्मिविषयं यद्दृष्टं तदुदाहरति ।

संशयहेतुरिति शेषः चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः अथवा दृष्टत्वाच्चे-
तायथादृष्टमपि संशयकं यथा चैत्रो यथादृष्टः केशयान्, कालान्तरे
अथवा दृष्टः केशविनाशतो दृष्ट इत्यर्थः । क्रमेण तत्रैव चैत्रे वस्त्रा-
द्यतमस्तको दृष्टे सति भगति संशयचैत्रोऽयं सकोशो निष्केशो वेति,

तत्र हि चैतत्वं समानो धर्मः संशयकः स चैकत्वेव दृष्ट इत्यभिप्रेतं एवं धर्मिणो दृष्टः संशयहेतुः ॥ १९ ॥

* विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥ *

उपलभ्यमानत्वं समानमेव धर्मं संशयकारणमाह ।

आन्तरसंशयो हि विद्याऽविद्याभ्यां भवति यथा मौल्लत्तिकः सस्यगादिशति चन्द्रोपरागादि, अस्यगपि, तत्र स्वज्ञाने संशयोऽस्य जायते सस्यगादिष्टसस्यग्वेति, यद्वा ज्ञानं हि कश्चिद्विद्या भवति कश्चिच्चाविद्या अप्रमा भवति तथाच ज्ञायमानत्वात् सदित्थमसद्वेति संशयो जायते, पुनः संशयग्रहणमिहापि सामान्यप्रत्यक्षादेव संशयो न तु निमित्तान्तरादिति सूचनार्थं तथाच “समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धग्रनुपलब्धव्यवस्थ्यातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः” इति गौतमीये लक्षणे उपलब्धग्रनुपलब्धव्यवस्थेत्यस्य पृथगेव संशयकारणत्वं कैचिदुक्तं तन्निरस्तम् ॥ २० ॥

* श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥ *

एवं लक्षणतः स्वरूपतश्च परीक्षाप्रथमाङ्गं संशयं व्युत्पाद्य इदानीं परीक्षाविषयं शब्दं धर्मिणं दर्शयन्नाह ।

श्रोत्रं ग्रहणं ग्रहकरणं यस्य स श्रोत्रग्रहणः, अर्थ इति धर्मित्यर्थः तथाच शब्दवृत्तिधर्मेण श्रोत्रग्रहणेण शब्दत्वतारत्वादिगुणत्वमत्त्वादिषु नातिव्याप्तिः अर्थपदेन धर्मिपरेण जातिधर्मित्वम् अभिप्रेतम् अतः स्फोटनामा शब्दमन्वेतः शब्दो नास्तीति सूचितम् । नन्वेकं पदम् एक वाक्यमिति प्रतीतिबलादवश्यं स्फोटोऽङ्गीकर्तव्यः न हि बहुवर्णात्मके पदे बहुवर्णात्मके वा वाक्ये भवत्येकत्वप्रत्ययः, स्फोट इति चार्थस्फुटीकरणाधीना संज्ञा, वर्णानां प्रत्येकं तावदर्थप्रत्ययाजनकत्वमेव, मिलनन्वेकवृत्तकाणामाशुतरविनाशिनामसम्भवीति स्फोटादेवार्थप्रत्ययः तज्ज्ञानमन्तरेणार्थस्फुटीभावाभावात्, स च स्फोटो यद्यपि पदभावेनावस्थितेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु तथापि चरमवर्णे स्फुटीभवति । भैरवं सङ्केतवद्ग्रहणत्वं पदत्वं यथाच सङ्केतबलादेव

पदादर्शप्रतीतो किं स्फोटेन वर्णानाम्बन्धनामप्येकार्थप्रतिपादकत्वमेकं धर्ममभिप्रेत्य एकं पदमिति भाक्तो व्यवहारः एवं वाक्येऽपि, यदि वर्णातिरिक्तः पदात्मा कश्चित् प्रत्यक्षतो गृह्येत स्वीक्रियेतापि स्फोटः सोऽयं स्फोटवाद्बहुवचनत्वाद्भेदितः सूत्रकता ॥ २१ ॥

* तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्ट-
त्वात् ॥ २२ ॥ *

तदेवं शब्दे धर्मिण्युपस्थिते गुणत्वे सत्येव तस्याकाशलिङ्गत्वम्
अतो गुणत्वव्यवस्थापनाय त्रिकोटिकं संशयमुपपादयन्नाह ।

शब्दे संशय इति शेषः । शब्दे शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वं चोपलभ्यते,
तच्च तुल्यजातीयेषु त्रयोविंशतौ गुणेषु चार्थान्तरभूतेषु द्रव्येषु कर्मसु च
विशेषस्य व्यावृत्तेः उभयथा उभयत्र दर्शनात् शब्दः किं गुणो द्रव्यं कर्म
वेति संशयं जनयति सामान्यविशेषसमायकोटिकत्वेन सत्त्वकारणवत्त्वा-
दिवैधर्म्यदर्शनाच्च भवति, ननु चासाधारणधर्मस्यानध्यवसायजनकत्वात्
संशयजनकत्वं प्रतिषिद्धं शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वञ्चासाधारण एव धर्मः
कथं संशयं जनयिष्यतीति चेत्तत्त्वं व्यावृत्तिरस्य सजातायासजातीय-
साधारणीति व्यावृत्तेः साधारणस्यैव धर्मस्य संशयजनकत्वेनोक्तत्वात्
शब्दत्वप्रतियोगिकी व्यावृत्तिः समानो धर्मः उभयगतव्यावृत्तिप्रतियो-
गित्वञ्च शब्दत्वसाधारणो धर्मः तदुक्तं विशेषस्योभयथा दर्शनादिति
अत्र हि विशेषस्य व्यावृत्तेरुभयत्र सजातीये विजातीये च दर्शनस्य
संशयहेतुत्वेनोपादानात् स च समान एव धर्म इति ॥ २२ ॥

* एकद्रव्यत्वाच्च द्रव्यम् ॥ २३ ॥ *

तदेवं संशयं दर्शयित्वा द्रव्यत्वकोटिव्युदासायाह ।

एकं द्रव्यं समवायि यस्य तदेकद्रव्यं द्रव्यञ्च किमप्येकद्रव्यसमवा-
यिकारणकं न भवतीति द्रव्यवैधर्म्याच्चायं शब्दो द्रव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

* नापिकर्माऽवाच्यत्वात् ॥ २४ ॥ *

ननु कर्मैकद्रव्यमेव तथाच शब्दः कर्म स्यादित्यत्र आह ।

प्रत्ययस्य शब्दविषयकत्वाच्चक्षुषत्वात् चक्षुर्भिरुपहितिन्द्रियजन्य-
त्वादित्यर्थः तथाच शब्दत्वं न कर्मवृत्ति चक्षुषप्रत्यक्षावृत्तिजातित्वात्
रसत्वादिर्यादिति भावः ॥ २४ ॥

* गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥ *

ननु शब्दः कर्म आशुतरविनाशित्वात् उत्क्षेपणादिवदिति वेद-
न्याह ।

अपवर्गे आशुनाशः स च गुणत्वेऽपि द्वित्वादिवदाशुभाविना-
शकश्चक्षिपाताधीन इति कर्मभिः साधर्म्यमात्मस्य न तु कर्मत्वमेव
त्वदुक्तहेतोराशुतरविनाशित्वस्य द्वित्वज्ञानमुत्पदुःखादिभिरनैकान्तिकत्व-
मिति भावः ॥ २५ ॥

* सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥ *

ननु विध्यतु शब्दो गुणस्तथापि नासायाकाशलिङ्गम् आकाशं
हि तदाऽनुमापयेत् यदि तस्य कार्यः स्यात् किन्तु नित्य एवायं
कदाचिदनुपलभ्यस्तु व्यञ्जकाभावप्रयुक्त इत्याशङ्क्याह ।

यदि हि उच्चारणात् प्रागूर्ध्वं शब्दः सन् स्यात् तदा सतोऽस्य
लिङ्गं प्रमाणान्तरं स्यात् न चान्तरव्यवस्थायां शब्दसत्त्वे प्रमाणमस्ति
तस्मात् कार्य एवायं न व्यङ्ग्य इति ॥ २६ ॥

* नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥ *

इतश्च न व्यङ्ग्योऽसावित्याह ।

नित्येन सहास्य शब्दस्य वैधर्म्यमुपलभ्यते यतश्चैतो वक्तीत्यन्ता-
द्यतोऽपि चैतमेवादिर्वचनेनानुमीयते न च व्यञ्जकः प्रदीपादिव्यङ्ग्येन
घटादिना कचिदनुमीयते तस्माज्जन्य एवायं न व्यङ्ग्य इति
भावः ॥ २७ ॥

* अनित्यसायं कारणतः ॥ २८ ॥ *

व्यङ्ग्यत्वे बाधकसङ्गा सम्यक्नित्यत्वे हेतुमाह ।

कारणत उत्पत्तेर्दृष्टत्वादिति शेषः । उपलभ्यते हि भेरीदण्ड-
संयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दः, तथाचोत्पत्तिमत्त्वादनित्योऽयमिति
यद्वा कारणत इति कारणवत्त्वहेतुमुपलक्षयति ॥ २८ ॥

* न चासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥ *

ननु च कारणवत्त्वं शब्दस्य स्वरूपसिद्धमत आह ।

शब्दस्य कारणवत्त्वमसिद्धमिति न वाच्यं तीव्रमन्दादिभावेन
विकारस्य दर्शनात् भेरीदण्डाभिघातस्य तीव्रतया तीव्रस्य मन्दतया
मन्दस्य शब्दस्योपलब्धात् नक्षभिव्यङ्ग्यकतीव्रत्वादधीनोऽभिव्यङ्ग्यतीव्रत्वादिः
तथाच कारणतो विकारादनुमीयते जन्योऽयं न त्वभिव्यङ्ग्य
इति ॥ २९ ॥

* अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥ *

ननु व्यङ्ग्यस्यैवायं महिमा यत्तीव्रमन्दादिभावेनाभिव्यनक्ति
भेरीदण्डाद्याभिहतो वायुरेव तीव्रो मन्दश्च तथा प्रत्ययमाधत्ते अत
आह ।

शब्दस्याभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेन्द्रियप्राज्ञाणां प्रतिनिय-
तव्यङ्ग्यकव्यङ्ग्यत्वं दोषः स्यात् न च तादृशानां प्रतिनियतव्यङ्ग्यकव्यङ्ग्यत्वं
कचिद् दृष्टम् अत्र यटि तथा न स्वीक्रियेत तदा ककाराभिव्यक्तौ
सर्ववर्णाभिव्यक्तिप्रसङ्गः । ननु समानदेशानामपि सत्त्वनरत्वब्राह्मण-
त्वानां स्वरूपभेदसंस्थान-योनिव्यङ्ग्यानां प्रतिनियतव्यङ्ग्यकव्यङ्ग्यत्वं
दृष्टमेवेति चेन्न तेषां समानदेशत्वाभावात् न हि यावान् देशः सत्त्वस्य
तावानेव नरत्वस्य ब्राह्मणत्वस्य वा ॥ ३० ॥

* संयोगादिभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ ३१ ॥ *

इतश्च नाभिव्यङ्ग्यतेत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशे पाद्यमाने तत्र
संयोगस्तावदाद्यस्य शब्दस्य कारणं तदभावात् तस्मात् वंशदण्डद्वयवि-
भागो निमित्तकारणं दण्डाकाशविभागस्यासमवायिकारणम् । यत्र च

दूरे वीणादावुत्पन्नः शब्दः तत्र सन्तानक्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः
कार्णवम्बुल्यवच्छिन्नमात्राश्रयमासादयन् गृह्यते तेन शब्दादपि शब्द-
निष्पत्तिरिति ॥ ३१ ॥

* लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥ *

अनित्यत्वे हेतुत्वरं समुच्चिनोति ।

वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति श्रोत्रप्राज्ञत्वात् वीणा-
दिध्वनिवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

* द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥ *

इदानीम् नित्यत्वे सिद्धान्तिनोक्तान् हेतून् दूषयितुमाह ।

तु शब्दः पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपक्षाभिष्यक्तार्थः । द्वयोरावाच्यार्थ-
न्नेवासिनोरध्यापनेऽध्ययने च प्रवृत्तिर्दृश्यते तस्या अभावात् अभाव-
प्रसङ्गात् अध्यापनं हि सम्प्रदानं सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्याय वेदः स
यदि स्थिरो भवति तदा तस्य सम्प्रदानं सम्भवति । ननु सम्प्रदीयमानं
गवादि दाहप्रतिपक्षहीनोरन्तराल उपलभ्यते न च वेदादि गुरुशिष्य-
योरन्तराले उपलभ्यत इति नाध्यापनं सम्प्रदानमिति चेत् अन्तरालेऽपि
तत्र स्वपुरुषश्रोत्रेण तदुपलम्भात् किञ्चाभ्यासादपि शब्दस्य नित्यता,
यथा पञ्चकलो रूपं पश्यतीति स्थिरस्य रूपस्याभ्यासो दृष्टः तथा दश-
कलोऽधीतोऽनुवाकः विंशतिकलोऽधीत इत्यभ्यासः स्वैर्ये शब्दस्य प्रमा-
णम्, सिद्धे च स्वैर्ये विनाशकानुपलम्भेः “तावत्कालं स्थिरश्चैनं
कः प्रमाणाश्रयमिष्यति” इति नित्यतैव पर्यवस्येति भावः ॥ ३३ ॥

* प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥ *

हेतुत्वरं शब्दस्य नित्यत्वे आह ।

“त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम्” इति प्रथमोक्तमन्वोः सानि-
भेन्नोच्छिन्नरूपं स्वैर्ये विनाऽनुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

* सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥ *

शब्दनित्यत्वे हेतुत्वरमाह ।

सम्प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तद्भावात् तत्तद्भावादित्यर्थः प्रतिपत्ति-
गन्तादेव तद्विशेषस्य प्रत्यभिज्ञाया आभात् सम्पूर्वः सत्यत्वमाह तथाच
यैव गाथा मैत्रेयोच्चारिता तामेवायमुच्चारति तमेव श्लोकं पुनः पुनः
पठति उक्तमेव वचनं पुनः पुनरभिधत्ते यदेव वाक्यं परारि परञ्च
त्वयोक्तं तदेवेदानीमपि ब्रूषे स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञावशात्
स्यैर्यै गन्तुं इति ॥ ३५ ॥

* सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ ३६ ॥ *

सर्वानिमान् हेतून् दूषयन्नाह ।

सन्दिग्धा अनेकान्तिका इत्यर्थः तदुक्तं “विरुद्धासिद्धसन्दिग्धम-
निकृष्टं काश्यपोऽब्रवीत्” इति तथाच बहुत्वे नानात्वेऽपि अध्ययनम-
भ्यसनं प्रत्यभिज्ञानञ्च दृष्टमित्यनेकान्तिकत्वं हेतूनां तथाहि नृत्यमधीते
नृत्यमभ्यस्यति द्विरनृत्यत् यदेव नृत्यं परदृक्कार्थीरैषमोऽपि तदेव
करोमि यदेव नृत्यमेकेन चरणेन कृतं तदेवायमपि करोतीति नृत्ये
दृष्टत्वात् तस्य च कर्मविशेषस्य त्वयाऽपि स्यैर्यीनभ्युपगमात् ॥ ३६ ॥

* संख्याभावः सामान्यतः ॥ ३७ ॥ *

ननु पञ्चाशद्वर्णा अष्टाक्षरो मन्त्रः त्यक्षरो मन्त्रः अष्टाक्षराऽतु-
ष्टविन्त्यादिसङ्ख्या कथं वर्णानामनित्यत्वे उच्चारणभेदेनानन्यसम्भवादि-
त्यत आह ।

सङ्ख्यायाः पञ्चाशदादिसङ्ख्याया भावः सङ्भावः सामान्यतः कत्व-
गत्वाद्विजातित इत्यर्थः ककारादीनामानन्त्येऽपि कत्वगत्वाद्यवच्छि-
न्नानां पञ्चाशत्त्वं त्वित्वमष्टत्वं वा द्रव्यगुणादीनामानान्तर्गणिकभेदेनान-
न्येऽपि नवत्वचतुर्विंशतित्वादिवदिति भावः । ननु स एवायं गकार
इति प्रत्यभिज्ञैव स्यैर्यसाधिका नचैषा तीव्रो गकारो मन्दो गकार
इति प्रतोत्या विरुद्धधर्मं गोचरयन्त्या बाध्यते तीव्रत्वादेस्तत्रोपाधिक-
त्वात् नचोपाधिभेदादपि भेदो साभूत् तर्हि जवातापिङ्गादिसंयोगा-
न्नीचपीतादिभावेन प्रथमानः स्फटिकमणिरपि नाना, कपाणमणिदं-
योषु दीर्घादिभावेन भासमानं सुखमपि वा नाना न भासते । ननु

कस्यायं तीव्रत्वादिधर्मो गकारोपाधिक इति चेन्न वायुधर्मो नादधर्मो
ध्वनिधर्मो वा भविष्यति किं तत्र विशेषचित्तया त्ववापि तारत्वादेः
कत्वगत्वादिना परापरभावानुपपत्त्या स्वाभाविकत्वाभ्युपगमादिति चेन्नैवं
उत्पन्नो गकारः, नष्टो गकारः, श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति, निवृत्तः
कोलाहल इत्यादि विरोधिप्रतीतौ सत्यामपि चेत् इयं प्रत्यभिज्ञा न
निवर्तते तदास्या जातिविषयताकल्पनात् अन्यथा व्यक्तिस्थैर्यमात्र-
न्वमानायाम् अस्यां सत्याम् उक्तविरोधिप्रत्यया एव नोत्पद्येरन् नचायं
वायुधर्मस्तद्वर्माणं श्रोत्राविषयत्वात् नापि नादधर्मः, नादो
यदि वायुरेव तदा दोषस्तोक्तत्वात् अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्
नापि ध्वनिधर्मः, शब्दादिध्वनायनुपलभ्यमानेऽपि गकारे तारत्वादि-
प्रतीतेः । स्वाभाविकत्वे तु न जातिसाङ्ख्यं गत्वादिव्याप्यस्य तस्य
नानात्वाभ्युपगमात् किञ्च शुक्लशरिरकामनुष्यप्रभवेषु गकारादिषु स्फुट-
तरा रूपभेदप्रथाऽस्ति, एवं स्त्रीपुंसप्रभवेषु स्त्रीपुंसभेदप्रभवेषु च,
यतः काण्डपटाद्यादृता अपि शुकादयोऽनुमीयन्ते व्यौपाधिकत्वन्वस्य
नानुभूयमानोपाधिनिबन्धनं कुङ्कुमारुणा तरुणीतिवत् नाप्यौपपत्ति-
कमौपाधिकत्वम् उपपत्तेस्तादृशप्रमाणस्याभावादिति सञ्क्षेपः ॥ १७ ॥

इति वैशेषिकसूत्रोपस्तारे शाङ्करे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

१०००

* प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः । १ ॥ *

तदेवं द्वितीयाध्याये वाङ्मूर्त्यपरीक्षासुपपाद्य उद्देशकमादिहा-
नीमात्मपरीक्षायै प्रीठभारचयितुमाह ।

इन्द्रियाणामर्था गन्धरसरूपस्पर्शगन्धा वाङ्मैकेन्द्रियमाद्याः
तत्र श्रोत्रपङ्कणो योऽर्थः स गन्ध इति गन्धप्रसिद्धौ दर्शितायामर्श-
गन्धादौ स्पर्शपर्यन्ते प्रसिद्धिर्दर्शितेत्यर्थः तथाहि घ्राणपङ्कणो योऽर्थः
स गन्धः, रसनपङ्कणो योऽर्थः स रसः, चक्षुर्मात्रपङ्कणो योऽर्थः तद्रूप-
पम्, त्वगिन्द्रियमात्रपङ्कणो योऽर्थः स स्पर्शः, सर्वत्र चार्थगन्धेन धर्मी
भावभूत उच्यते तेन गन्धत्वादौ गन्धाद्यभावे च नातिव्याप्तिः तदेवं
घ्राणपङ्कणवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिभत्त्वं गन्धत्वम् एवं रसादावपि
वाच्यं तेन नातीन्द्रियगन्धाद्यनुपपन्नः ॥ १ ॥

* इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥ *

इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्मपरोक्षायास्तुपयोगमाह ।

हेतुलिङ्गमर्थान्तरस्य व्यात्मनः इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थे-
भ्यश्च रूपादिभ्यस्तदुभ्यश्च यदर्थान्तरम् व्यात्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः ।
यद्यपि ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धे रूपादि-
साक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया ताद्रूप्यैव लिङ्गत्वमुक्तं तथाहि
प्रसिद्धिः कश्चिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा
सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिर्क्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः
करणं तदिन्द्रियं तच्च कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा
यत्नेयं प्रसिद्धिराश्रिता, यः घ्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स
व्यात्मा ॥ २ ॥

* सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥ *

ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं प्रति
तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्याश्रयकत्वनया तथाहि
चेतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात् तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि
वाच्यमित्याशङ्क्याह ।

अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं प्रदे-
जन्वज्ञानादावनैकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥ *

ननु तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदीपा-
दीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार इत्याशङ्काह ।

शरीरकारणानां करकरणादीनां तदवयवानां वा व्यञ्जानात्
ज्ञानमून्यत्वादित्यर्थः पृथिव्यादिविशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्वकता
दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत
न चैवम्, नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभावप्रस-
ङ्गात् न हि बह्वनाञ्चेतनानामैकमत्वं दृष्टम्, करावच्छेदेनानुभूतस्य
करच्छेदेऽकरणप्रसङ्गात् यतो “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः” इति किञ्च
शरीरनाशे तत्कर्ताहंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् न हि चैत्रेण कृतस्य
पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतज्ञानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ॥४॥

* कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥ *

ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुट-
मतो नाकारणगुणपूर्वकता नचैकमत्वानुपपत्तिरित्याशङ्काह ।

यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा
तदारब्धेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानां
सर्वपार्थिववृत्तिताया व्याप्तेः कार्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यान्न च
तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

* अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्य वेत्याशङ्काह ।

सर्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः सर्वप्रमाणा-
मोचरस्याप्यभ्युपगमे यथविषयादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ
चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ॥ ६ ॥

* अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥ *

ननु श्रोत्रादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं

न हि श्रोत्रादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणा-
विनाभावांसिद्धिः न चाविनाभावमन्तरेणातुमिति रित्यत आह ।

हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात्
तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः ॥ ८ ॥ *

ननु श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदु-
त्पत्तिरपि नास्ति नहि वज्रं धूम इव आत्मनः श्रोत्रादिकरणमुपव्यते
इत्यत आह ।

हि यतः कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरं तथा कारणा-
द्वज्रादेरप्यर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न
गमयति किन्तु वज्रमेव गमयतीत्यत्र स्वभावाविशेष एव नियामकः,
स च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेशो भव-
त्येव तथाच कार्यमविवाच्यतस्वभावभेदम् अनपदेशः, तथाच तादा-
त्म्यतदुत्पत्ती एवाविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्यवसानं ताभ्यां
समानोपायो वा तदुभयमात्मग्रहाधीनग्रहो वेति स्वाश्लेषव्यामोहनाय
परिभाषामात्ममिति भावः ॥ ८ ॥

* संयोगिसमवाय्ये कार्यसमवायिविरोधि च ॥ ९ ॥ *

सम्प्रत्यविनाभावस्य तदुभयव्यभिचारमेव स्फुटयितुमाह ।

शरीरं त्वग्दत् शरीरत्वादित्यं हेतुः संयोगो, दृष्टिजन्यवद्द्रव्य-
सहजावरणं हि त्वगित्युच्यते तच्च न शरीरस्य कार्यं कारणं वा
किन्तु सहोत्पत्तिकमात्रं नियतसंयोगवत् । एवं समवायि यथाकाशं
परिमाणवद् द्रव्यत्वात् घटादिवर्दाति व्यक्त परिमाणं साध्यं द्रव्यत्वेना-
काशसमवायिना धर्मेण साध्यते यद्वा परिमाणतारतम्यं क्वचिद्विआ-
न्तमित्यनेनाश्रुत्वं परिमाणविशेषः सिद्धः तेन तदाश्रयः परिमाणुरनु-
मीयते, शब्दादिना त्वाकाशस्य, ज्ञानादिना त्वात्मनोऽनुमानं कार्य-
यैव कारणानुमानमिति भोदाहृतम् ॥ ९ ॥

* कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥ *

एकार्थसमवायिनं सूत्रकदुदाहरति ।

कार्यं रूपं कार्यान्तरस्य स्वर्गस्य लिङ्गम् । उपलक्षणस्यैतत्
अकार्यमप्याकाशैकत्वम् आकाशैकपृथक्त्वे लिङ्गम् एवं परमम-
हत्त्वे ॥ १० ॥

* विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥ *

विरोधिबिङ्गमुदाहरति ।

अभूतं वर्षं, भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् एवं स्फोटादेर्वि-
रोधी मन्त्रपाठः तथाचाभूतमनुत्पन्नं स्फोटादि भूतस्य मन्त्रपाठस्य
लिङ्गम् ॥ ११ ॥

* भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥ *

विरोधिबिङ्गस्फोटाहरणान्तरमाह ।

भूतं स्फोटादिकम् अभूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् एवं भूतो
वाय्वभ्रसंयोगोऽभूतस्य वर्षस्य लिङ्गम् एवं भूतो दाहोऽभूतस्य भग्या-
दिसमवधानस्य लिङ्गमेवमन्यदप्युदाहृतम् ॥ १२ ॥

* भूतो भूतस्य ॥ १३ ॥ *

लिङ्गान्तरमुदाहरति ।

विद्यमानेनैव विरोधिना विद्यमानस्यैव विरोधिनाः क्वचिदनुमानं
यथा विस्फूर्जन्तमहिं दृष्ट्वा आटान्तरितस्य नकुलस्य अत्र हि विस्फूर्-
जन्निर्भूतो विद्यमानो आटान्तरितो नकुलोऽपि विद्यमान एवेति
भवति भूतो भूतस्य लिङ्गमित्यर्थः वर्षवाय्वभ्रसंयोगसु नैकस्मिन् काले
विद्यमानता न वा स्फोटमन्त्रपाठयोरिति ॥ १३ ॥

* प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥ *

इदानीं परिगणनस्य प्रयोजनमाह ।

प्रसिद्धिः अर्थमाणा व्याप्तिः, अपदेशो हेतुवचनं, तेन अर्थमाणा-
व्याप्तिविशिष्टो हेतुर्हेतुवयवेनोपनयावयवेन बोध्यते इति भवति प्रसि-

द्विपूर्वकोऽपदेश इति तथाच ओत्तादिना करणेनाधिष्ठातः, शान्ता-
दिना च गुणेन तदाश्रयस्यात्मनो यदनुमानसक्तं तत्र सर्वत्र व्याप्ति-
रस्ति, त्वया तु शरीरकायं त्वेन हेतुना ज्ञानस्य यच्छरीरगुणत्वं साधितं
तत्र न व्याप्तिरिति भावः । ननु केयं व्याप्तिर्न तावदव्यभिचारितसम्बन्धः
अव्यभिचारस्य साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यानधिकरणत्वस्य केवला-
न्वयिन्यप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्यापि केवलान्वयिन्यसम्बन्ध-
वात् धूमादेरपि यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणत्वात् । नाप्यवि-
नाभावः । स हि साध्यं विनाऽभावो वा हेतोः, अविना, साध्यान्यथे
सति भावो वा, धूमस्यापि क्वचिद्भासभावावेऽभावात् रासभसत्त्वे
नत्वाच्च, नियतव्यतिरेको नियतस्यान्वयो विधास्यत इति चेत् न नियम-
स्यैव निरूप्यमाणत्वात् नापि कार्त्तस्तेन सम्बन्धः, स यादं कृत्स्नस्य
साध्यस्य साधनसम्बन्धः, स विषमव्याप्ते धूमादावपि नास्ति अथ
कृत्स्नस्य साधनस्य साध्यसम्बन्धः, सोऽप्येकस्य साध्यस्य कृत्स्नसाधने
सम्बन्धाभावादनुपपन्नः अथ कृत्स्नस्य साध्यस्य कृत्स्नेन साधनेन
सम्बन्धः, एतदप्युक्तं न हि कृत्स्नेन साधनेन कृत्स्नस्य साध्यस्य
क्वचिदपि सम्बन्धः सम्भवति, प्रत्येकमेव साध्यसाधनयोः सम्बन्धात्
विषमव्याप्ते चाव्याप्तेः नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः, स्वभायो हि
स्वस्य भावो वा स्वमेव भावो वा, तत्र तज्जन्यत्वञ्चेत्तद्वितार्थः, तदा
समवायलक्षणायां व्याप्तावव्याप्तेः तदाश्रितत्वञ्चेत्तद्वितार्थः, तदापि
समवायेऽव्याप्तिः न हि समवायः क्वचिदाश्रितः संयोगस्यापि हेतु-
धर्मधूमत्वाद्यनाश्रितत्वात् हेतुधर्मधूमत्वाद्यजन्यत्वाच्च नाप्यनौपाधिकः
सम्बन्धः उपाधेरेव दुर्बलत्वात्, सुचत्वेऽपि दुर्बलत्वात्, सुप्रवृत्तेऽप्य-
न्योन्याश्रयात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादेर्व्याप्तिप्रपञ्चा-
धोनप्रवृत्तात् नापि सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि
देशविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यानुमिता-
यतन्त्रत्वात् अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयव्याप्तेरेव निरूपयितुमुचित-
त्वात् नापि साधनवर्जितात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिः वज्जेरपि धूमवर्जितात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् न हि धूमवति

महानस्य पर्वतीयवङ्गेनात्यन्ताभावः इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ
 संयोगात्यन्ताभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वादव्यापकताप्रसङ्गात्, प्रति-
 योगिविरुद्धसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिक-
 रण्यं व्याप्तिः संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविरुद्धत्वाभावादिति
 चेन्न संयोगात्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धत्वात् अन्यथावच्छेद-
 भेदकत्वनावैयर्थ्यात् न हि कतकत्वानित्यत्वयोर्द्वैत्यर्थमवच्छेदभेदः
 कल्प्यते नापि साध्यवैयधिकरणानधिकरणत्वम् केवलान्वयिनिसाध्य-
 वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं हि तत्, नापि
 यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः वङ्गित्वस्यापि
 धूमसम्बन्धितावच्छेदकत्वात्, अधिकदेशवृत्तितया तन्न तथेति चेत्
 व्यापकतावच्छेदकस्याधिकदेशवृत्तेरप्यभ्युपगमात् धूमत्वस्यापि गगन-
 तलावलिबन्धुमवृत्तितयाऽधिकदेशवृत्तित्वात्, अतएव तद्वारणार्थं विवे-
 षणमिति चेत् तर्हि यद्, व्याप्यतावच्छेदकं तदेव सम्बन्धितावच्छेद-
 कत्वेनाभिमतमित्यभिमतं तथाचात्मन्वयः । एवञ्च यत् सामाना-
 धिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिरित्यप्युक्तदोषाक्रान्त-
 मिति चेत् अत्रोच्यते अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः अनौपाधिकत्वन्तु
 यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यं यावत्समाना-
 धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणसा-
 ध्यसमानाधिकरण्यं वा, यावत्साधनाव्यापकाव्याप्यसाध्यसामानाधि-
 करण्यमिति निरुक्तिद्वयार्थः, यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वं वा, बहुव्री-
 ढिणा दुर्मे ह्मिदमिति चेत् अतएव तत्र भूयोदर्शनापेक्षा तर्कापेक्षा
 च । यद्वा साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामाना-
 धिकरण्यं व्याप्तिः अत्यन्ताभावस्य वङ्गित्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताको विवक्षितः तेन महाननीयधूमे पर्वतीयवङ्गप्रत्यन्ताभावसा-
 मानाधिकरण्येऽपि न दोषः धूमवति वङ्गिनीस्तीति प्रतीतेरनुदयात्,
 द्रव्यत्वन्तु संयोगित्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणमेव न हि भवति
 द्रव्यं न संयोगीतिप्रतीतिः, संयोगानां प्रत्येकमव्याप्यवृत्तित्वेऽपि संयो-
 गित्वसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तस्यैव च व्यापकत्वात् । नूननौपा-

धिक्त्वस्तुपाधिविरहः उपाधिरेव दुष्परिहर्तव्य इति चेन्न साध्य-
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्योपाधित्वात् तदुक्तं “साधने षोपाधिः
साध्ये निरुपाधिरुपाधिः” । ननु केवलसाध्याव्यापकोपाध्यव्यापक-
मेतत् यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्यार्थयत्वादित्यतोद्भूतरूपवत्त्वम्,
स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वम्, नह्युद्भूतरूपवत्त्वम्
प्रत्यक्षत्वव्यापकम् आत्मनि गुणकक्षादौ च प्रत्यक्षे तदभावात् नापि
शाकपाकजत्वं श्यामत्वव्यापकम् काककोकिलजलदजम्बूफलादौ श्यामे
तदभावादिति चेन्न पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक-
त्वस्य तथा विरहितत्वात्, पर्यवसितञ्च साध्यं यद्वर्मावच्छेदेनोपा-
धेर्व्यापकत्वमभ्यन्तं तद्वर्मावच्छिन्नम्, प्रकृते वहिर्द्रव्यत्वावच्छेदेन प्रत्य-
क्षत्वस्योद्भूतरूपवत्त्वम् व्यापकम्, अन्यव्यतिरेकाभ्यां गृहीतम्, सौत्य-
क्तिकनरश्यामत्वावच्छिन्नं साध्यं प्रति चरकस्तुतादौ शाकपाकजत्वस्य
व्यापकत्वावधारणादेवमन्यत्वाप्यूह्यम् । ननु नायस्तुपाधिपदवाच्यः,
यद्वर्माऽन्यत्र भासते स उपाधिः यथा स्फटिकादौ जवाकुस्तुमादि
विषमव्याप्तोपाधौ च व्याप्यत्वाभावात्तद्वर्मस्य साधनाभिमतोऽनवभासना-
दिति चेत् सत्यं समव्याप्त एवाद्वाऽन्येनप्रभववज्जिमत्त्वादौ मुख्य उपाधि-
पदप्रयोगः, अन्यत्र तु गोणः, गुणः व्यभिचारोच्चायकत्वम्, यद्वि-
यद्व्यापकव्यभिचारि तस्य तद्व्यभिचारित्वनियमात्, भवति च साध्य-
व्यापकस्योपाधेरव्यभिचारि साधनम्, अतः साध्यव्यभिचारोति, यद्व्या-
पकाव्याप्यं यत् तत् तदव्याप्यम् इति व्याप्यत्वासिद्धौच्चायकत्वं वा सत्प्र-
तिपक्षोत्थापकत्वं वा पक्षे उपाधेः साध्यव्यापकस्याभावात् साध्याभाव-
साधनात् तदुक्तं “वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्धाव्यः
पर्यवसितं नियमयन् दूषकतापीजसाभ्यात्” इति, उच्यते चायं
वाधव्यभिचारानुसूतकर्माभावप्रतिकूलतर्कैः । यत्तु यद्व्यभिचारित्वेन
साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिरिति तत्र तृतीया न करणे
न हेतौ न प्रकारे न लक्षणे, न च यद्व्यभिचारित्वे न ज्ञातेन साधनस्य
साध्यव्यभिचारित्वं ज्ञायते इति पूरणीयम् अज्ञातमानोपाध्यव्यापनात्
स्फुटव्यभिचारस्योपाध्यव्यापनात्, योग्यतानर्मास्तु इतिरूपा, व्यभि-

चारोच्चायकत्वमव्यवस्थाय उपाध्युक्तावनाशक्यत्वाच्च पक्षेतरत्वन्तु उपा-
धिष्वन्त्याक्रान्तिर्भाष्ये स्वव्याघातकत्वान्नोपाधिः यथा पक्षे सन्दिग्धाने-
कान्तिकत्वम्, यदि हि तत्र न सन्देहस्तदा न पक्षता, यदि पक्षता
तदा सन्देहस्यावश्यकतया सन्दिग्धानैकान्तिकत्वप्रोक्त्यात् अवशिष्टं
सयूखेत्वेष्टव्यम् ॥ १४ ॥

* अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धस्यानपदेशः ॥ १५ ॥ *

इदानीं वृत्तानां वर्तिष्यमाणानाञ्च हेतूनां हेत्वाभासादिवेकाय
हेत्वाभासप्रकरणमारभमाण आह ।

अप्रसिद्ध इति अव्याप्तोऽगृहीतव्याप्तिको विपरीतव्याप्तिकश्च
विरुद्धः एतेन व्याप्यत्वासिद्धिविरुद्धयोः संप्रज्ञः, असन् इति पक्षेऽसन्
अपक्षधर्म इत्यर्थः स च क्वचित् स्वरूपविरुद्धात् क्वचित् सन्देहसिद्धा-
धयिषयोरभावात् सिद्धसाधने, सन्दिग्ध इति पक्षे साध्यसदसत्त्वको-
टिकसंशयजनकः, स च संशयः समानधर्मदर्शनात् क्वचिदसाधारण-
धर्मदर्शनात् क्वचित् पक्ष एव हेतोः साध्यतदभावसाहचर्यदर्शनात्
व्याद्यः साधारणानैकान्तिकः, द्वितीयस्त्वसाधारणानैकान्तिकः तृतीयो-
ऽनुपसंहारी ॥ १५ ॥

* यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥ *

तत्र व्याप्यत्वासिद्धिविरुद्धस्वरूपासिद्धानामुदाहरणमाह ।

यत्र रासभप्रिण्डं पक्षीकृत्यायमसावश्वः विषाणित्वात् यस्तु
नाश्वो नासौ विषाणी, यथा शशशृङ्गाक्षनरवानरादिरिति व्यतिरेक-
सहचारदर्शनाजितव्यामोहः प्रयुङ्क्ते, तत्र व्याप्यत्वासिद्धस्वरूपासिद्ध-
विरुद्धानामुदाहरणमिदम् ॥ १६ ॥

* यस्माद्विषाणी तस्मान्नौरिति चानैकान्तिकस्योदा-
हरणम् ॥ १७ ॥ *

अनैकान्तिकमुदाहरति ।

यत्र महिषं पक्षयित्वा अयं गौर्विषाणित्वादिति साधयति तत्र

साधारणानैकान्तिकता, यदा त्वाकाशं निखं शब्दान्प्रयत्नादिति साध-
यति तदाऽस्यासाधारणानैकान्तिकता, एवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्या-
द्यष्टह्यमाणादशायामसाधारणानैकान्तिकमेव, यदा तु विपक्षबाधकत-
कायतारात् पक्ष एव साध्यं सिध्येत् तदा सपक्षवृत्तिताज्ञानदशायां
सहेतुरेव पक्षस्यापि सपक्षत्वात् तत्र व्याप्यपक्षधर्मतयाऽप्रमितोऽसिद्धः
स च त्रिविधः व्याप्यत्वासिद्धः स्वरूपासिद्धः आश्रयासिद्धश्च तत्रान्तर्ही-
तव्याप्यको व्याप्यत्वासिद्धः, सत्या एव व्याप्तेरग्रहात् व्याप्तेरभावाच्च
उभयथापि, तेनातुल्यजनकाभावाद्योऽसिद्धभेदाः, स चायमसमर्थ-
विशेषणसमर्थविशेष्यासमर्थोभयसन्दिग्धसमर्थविशेषणसन्दिग्धसमर्थ-
विशेष्यसन्दिग्धसमर्थोभयभेदप्रपञ्चेन सहस्रधा भिद्यते सर्वत्र चात्र
सिद्धिविरह एवोद्भाव्यः । अत्रेदं तत्त्वम् हेतुस्तावत् केवलान्वयव्य-
तिरेकिकेवलव्यतिरेकिभेदान्निविधः तत्र सर्वधर्मिगतो धर्मः केवलान्वयो
यथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वविशेष्यत्वविशेषणत्वनिवृद्धव्यात्यन्ताभावाश्रयनाश-
नाशगुणादिध्वंसात्यन्ताभावादयः, न ह्यस्ति तादृशं किञ्चित्, यत्रैते धर्मा
न विद्यन्ते, तथाच सर्वगतत्वम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा केवलान्व-
यित्वम् एतेषाञ्च स्वावृत्तित्वेऽपि न दोषः तदुक्तं “प्रमाणं शरणं एतौ
न भिक्षाभिद्यते यतः” इति केवलान्वयिसाध्यको हेतुः केवलान्वयी कस्य
च पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधितत्वासम्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि
गमकत्वौपयिकानि, अन्यव्यतिरेकिणस्तु हेतोर्विपक्षासत्त्वेन सह पक्ष,
केवलव्यतिरेकिणः सपक्षसत्त्वव्यतिरेकेण चत्वारि, तथाच यस्य हेतो-
र्यावन्ति रूपाणि गमकतौपयिकानि तदन्यतररूपहीनः स हेतुराभासः
एवञ्च गमकतौपयिकान्यतररूपशून्यत्वं हेत्वाभासत्वं तेनान्यतररूपशू-
न्यत्वस्य निश्चयवस्तुन्देहोऽप्यनुमितिप्रतिबन्धकः वादिहेतोरसाधकतासा-
धकः न च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोर्हेतोरन्यतररूपशून्यतया
हेतुभासत्वापत्तिः केवलान्वयिनि विपक्षासत्त्वस्य केवलव्यतिरेकिण्य-
सपक्षसत्त्वस्य गमकत्वौपयिकत्वाभावात् एवञ्चाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्ध-
आश्रयासिद्धानां पक्षसत्त्वरूपविरहादाभासत्वम्, व्याप्यत्वासिद्धिविरहसा-
धारणानैकान्तिकानां विपक्षासत्त्वरूपवैकल्यात्, असाधारणानैकान्ति-

बाधुपसंहारिणोः सपक्षसत्त्ववैकल्यात्, बाधितसत्प्रतिपक्षितयोरबा-
धितत्वात्प्रतिपक्षितत्वविरहात्, एवं सोपाधित्वाप्रयोजकत्वयोरपि
विपक्षासत्त्वनिश्चयाभावाद्गमकत्वम्, अतुकूततर्काभावप्रतिकूततर्कयो-
रपि विपक्षासत्त्वनिश्चयविरहात्, एवं साध्यविकलसाधनविकलोभय-
विकलदृष्टान्ताभासानां यदि हेत्वाभासविधया दोषत्वं तदा
सपक्षसत्त्वानिश्चयात्, यदि स्वातन्त्र्ये प्रथम दृष्टान्ताभासतया तथापि द्वारं
हेतोः सपक्षसत्त्वानिश्चय एव, अतुपदर्शितान्वयातुपदर्शितव्यतिरेकास्तु
न्यूनाप्राप्तिप्रकाशनिष्ठस्यानपेक्ष्यवसद्धा एव, आत्मान्प्रयान्योन्यान्प्रयच्छ-
कानवस्थान्तु व्याप्तिनिश्चयं विघटयन्तः सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वान्यतर-
रूपविकल्पा एव हेत्वाभासताभासादयन्ति, तत्र पक्षे साध्यसदसत्त्वको-
टिकसंशयजनको हेत्वाभासः सव्यभिचारः, पक्षे साध्याभावनिश्चयफ-
लको हेत्वाभासो विरुद्धः, व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरुद्धोऽसिद्धः,
बाधसत्प्रतिपक्षौ तु काश्चपीये मते न स्ततन्त्रौ तत्र बाध आश्रयासि-
द्धानैकान्तिके वा पर्यवस्यति तदुक्तं “बाधायासपक्षधर्मो हेतुरनैका-
न्तिको वा” इति सत्प्रतिपक्षोऽप्यन्यतद्वत् व्याख्यादिदंशयमापादयन्
अनैकान्तिकादावेव पर्यवस्यति । उत्तिकारस्तु “अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽ-
स्तु सन्दिग्धज्ञानपदेशः” इति सूत्रस्य चकारस्य बाधसत्प्रतिपक्षसमुच्चया-
र्थतामाह तेन “सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकावाः
पक्ष हेत्वाभासाः” इति गौतमीयमेव मतमनुधावति, परन्तु “विह-
त्वासिद्धसन्दिग्धमनिकं काश्चपीयेऽङ्गीत्” इत्याद्यभिधानात् सूत्रकार-
स्वरसो हेत्वाभासत्वत्वे, चकारसूत्रसमुच्चयार्थ इति तत्त्वम्, अन्यगौर-
वभावात् प्रपञ्चो न कृतो मयूखे विस्तरोऽन्येष्टव्यः ॥ १७ ॥

* आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसिध्यते तदन्वत् ॥ १८ ॥ *

इदानीं हेत्वाभासविवेचनस्य फलमाह ।

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्तावज्ज्ञानस्यत्ययते तज्ञात्मानि सिद्धम्
असिद्धविरुद्धानैकान्तिकेभ्योऽन्यत् अनाभासमित्यर्थः । तथाहि ज्ञान-
कात्मनुभवं वा सिद्धम्, ज्ञानं कपिदान्तितं कार्यत्वाद्गूपादिवदिति वा,

प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्रष्टां योऽहं व्युपासीति, तत्र ज्ञान-
गतं कार्यत्वं नास्ति बहिष्यद्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतो
दृष्टेऽत्र विरोधाभावात्, न चानैकान्तिकम्, तत एव, तथाच स्वगत-
कार्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतो दृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि विज्ञम्, प्रत्य-
भिज्ञानन्तु भिन्नकर्मकेभ्यो व्यावर्तमानमेककर्मकतायां पर्यवस्यति न
च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्यकारणभावनिवन्धनमेव प्रतिसन्धानम्, शिष्य-
गुरुबुद्धोरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति
इ च प्रतिसन्धानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य द्रव्यधर्मतया बुद्धाव-
सम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्णतुभूतप्रतिसन्धानातु-
पपत्तेः, न हि पूर्वबुद्ध्या उत्तरास्तु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते,
स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च काष्ठा-
न्तरस्यतौ प्रतिसन्धानेऽवधारणार्थात्, आलवविज्ञानसन्तानः प्रवृत्ति-
विज्ञानसन्तानादन्य एव अर्त्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः
तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपश्चेत् तदा पूर्वदोषान-
तिष्ठते, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञा-
नातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः । अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणाविति
चेत् भयं तत्र यदि प्रवृत्तिविज्ञानान्यास्यविज्ञानमेव चेदुपादत्ते
तदा प्रवृत्तिविज्ञानानासुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न स्यात् उपा-
दानताव्याप्तत्वाच्च निमित्ततायाः, साऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि
सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वसत्त्वत्वात् प्रवृ-
त्तिसन्तानालवविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति
चेत् तर्हि किमपराङ्मवयविसंयोगादिभिः, व्यासव्यवृत्तितावास्त्वया-
नभ्युपगमात् तस्माज्ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिर-
त्वेन साधयतीति न किञ्चित्नुपपन्नम् । यद्वा नित्या बुद्धिर्नामानं कार-
णत्वेन नमयितुमर्हतीति-साक्षुप्रमत्तनिरासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते
“आत्मेन्द्रियार्थसंज्ञिकर्षाद् बहिष्यद्यते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं सत्त्वयो-
ज्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरूपत्वविज्ञानमिति हि पर्यायाभिधानं,
तस्मात्मादिसंज्ञिकर्षादुत्पन्नम् अन्यदेव तदभ्युपगतादन्तःकरणद्वयार्थः

तथाच भवति तत् आत्मनो लिङ्गमिति भावः ॥ १८ ॥

* प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥ १९ ॥

आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह ।

प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनोत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलेषु शरीरकर्मण्यो चेष्टालक्षणे जन्त्येते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् सदीयचेष्टावत्, स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् सदीयप्रयत्नवदिति परात्मानुमानम् ॥ १९ ॥

इति शाङ्करं वैशेषिकसूत्रोपकारे तृतीयाध्यायस्याद्य-

माङ्गिकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* आत्मोन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ १ ॥ *

हेतुहेत्वाभासत्रिवेकः आङ्गिकार्थः । इदानीमात्मपरोक्षार्थेन वर्तयिष्यन् उद्देशकमलङ्घनेन मनःपरोक्षामवतारयन्माह ।

मनोगतिमात्मनो लिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्तत्वेन च परोक्षितं भवति तदा यत्प्रेरितं मनः इन्द्रियान्तरादभिसृतविषयप्राप्तिषु इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मोति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्घनम् । आत्मोन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकर्षे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्तत्तन् इत्यर्थः ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानाद्योगपदसम्पन्नाते किञ्च मनो विभु विशेषगुणमन्यद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञानासम्भवा-

विकारसंबन्धाधारत्वादात्मवत् स्वर्गात्मनाभाववत्त्वादाकाशवदित्यादि
वैभवाधकं प्रमाणमिति चेत् मैवं यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रि-
यसन्नित्वात्ततः सर्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञानं स्यात्, कार्यविरोधाच्चैव-
मिति चेन्न न हि सामग्री विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्व-
रासनत्वादिविरोधाय विध्येत्, चित्तरूपवत् चित्ताकारमेवं वा स्यात्,
भवत्येव दीर्घशष्कुलोभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्,
तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येकीति कथमनुव्यवसाय इति
चेन्न शीघ्रसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु स्वरूपपनीतज्ञानेषु यौगपद्याभि-
मानात्, व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्, बुभु-
त्वाधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुत्वायां सर्वविषयकसर्वेन्द्रियप्रसङ्गात्
बुभुत्वाया अपि अभिमतायेत्याहोन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात्
तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्ययानुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः, ततो-
धर्मिण्याहकमानवाधिताः वैभवहेतवः किञ्च मनोवैभवं पादे मे सुखं
शिरशि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुकार्याणाम-
समवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्, तत्रापि सुखादीनामणु-
देशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुकार्यं स्वदेशे जनयत्येवेति
नियमात् तथाच निमित्तचन्दनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जननावि-
रोधात्, मन्मापि निमित्तसमवधानानुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्ग-
प्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजो-
ऽभावितीति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अतच्छेदभेदेनोभावव्यविद-
त्वावितीति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वकारणाधीनत्वात्
अजयोस्तु तदभावादिति दिक् ॥ १ ॥

* तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥ *

ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदि-
त्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया
तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह ।

यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुर्गुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च

द्रव्यं, यथा युगपज्ज्ञानावयवत्वाऽऽश्रितं मनो गुणवत्त्वाद् द्रव्यं,
न हि तस्य इन्द्रियसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन गुणवत्त्वं न
स्यात् किञ्च सुखादिषाक्षात्कारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात्
रूपादिषाक्षात्कारवदितोन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञान-
कारणमनःसंयोगाश्रयत्वमित्यत्र सिद्धमेव मनसो द्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च
तस्यानान्वितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनान्वितत्व-
मिति ॥ २ ॥

* प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चेकम् ॥ ३ ॥ *

तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमाह ।

मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैकस्मिन्नपि शरीरे बह्वनि मनांसि
स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात् यत् न नर्तकीकरवरेणाङ्गुलीषु युग-
पत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं
मनसः शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां
यौगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्व-
चतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे हेत्वीणि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि
युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, यौगपद्याभि-
मानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनस-
स्तिक्तो गुड इति ज्ञानद्वययौगपद्यापत्तिरपि करणधर्मत्वादेव नास्ति,
द्वित्विच्छिन्नगोधासृजगादांवापि अवयवद्वये कर्म खड्गाद्यभिघाताद्वा मनस
क्वायु सञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन पण्डमनोत्तरप्रवृत्त्याद्वा । यत्तु
मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां ज्ञानयौगपद्यायौ-
गपद्ये इति तत् तदवयवकल्पनागौरवप्रतिष्ठतमिति दिक् ॥ ३ ॥

* प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरवि-
काराः सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नाद्यात्मनो लिङ्गानि ॥ ४ ॥ *

इदानीं क्रमसङ्ख्यानप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरीक्षाशेषं वर्तयिष्य-
माह ।

प्रसिद्धिर्ज्ञानमेव केवलप्राप्तनो लिङ्गमिति न सन्त्यं प्राणादयो-
ऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि तथाहि शरीरान्तर्धारिणि समीरणे
प्राणापानलक्षणे जड्वाधोगती उत्क्षेपणावक्षेपणं सुषुप्तादाविव
प्रयत्नं विनाऽस्तुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद् भवतः स नूनमात्मा, न हि
तिर्य्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्य्ययो विना प्रयत्नात्, न
च विरुद्धदिक्क्रियोर्वायोः सलिलयोरिवोर्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम्
एवं सत्त्वोर्ध्वगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुत्कारादौ वा तिर्य्यग्गमनम्,
तथाचास्ति काश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्ध्वमधो वा प्रेरयति, सुषुप्ति-
दशायां कथं प्राणापानयोर्द्विधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्ना-
भावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सङ्गात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते
एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः तथाहि निमेष-
स्तावत् अक्षिपच्छाणोः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं
कर्म एते च कर्मणी नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरसुप्त-
द्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्यते यथा दारुपुत्रनर्त्तनं कस्यचित् प्रय-
त्नात् तथाऽक्षिपच्छनर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते, एवं जीवन-
मप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्ष्यया जोयनकार्यं दृष्टिगत-
भग्नसंरोहणादि लक्षयति । तथाच यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य
निर्माणं करोति, लघीयो वा गृहं वर्द्धयति तथा देहाधिष्ठाता गृह-
स्थानीयस्य देहस्याहारादिना दृष्टिसुपवयं करोति क्षतञ्च भेषजादिना
प्ररोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव
देहस्याधिष्ठाता सिध्यतीति, एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथाहि
मनस्तावन्मूर्त्तमणु वेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषय-
स्याहिणि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथाच यस्ये-
च्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोष्ठाव-
स्थितो दारकः कन्दे कुं जाक्षागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेर-
यति, ननु दारुपुत्रनर्त्तयिता गृहपतिर्दारको वा न शरीरादन्यो यो
दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीरमेव चेतन्यान्मयः अहङ्कारास्यदत्वात्, भवति
हि गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः

यत्तु बाह्येऽनुभूतं यौवने वाङ्मयो वा करति तत्र चैतमेतदच्छरीर-
भेदेऽपि कारणं न स्यात् “नान्यदृष्टं कारणम्” इति तत्र चैतमेतयो-
र्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिबन्धानं साऽस्तु बाह्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात्
कार्यकारणभावेन प्रतिबन्धानमुपपत्त्यत इति तत्र ब्रूमः पित्राऽनु-
भूतस्य पुत्रेणापि कारणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदपक्षो बाधक इति चेत्
दृष्टेन बालशरीराङ्गे देनैव स्वशरीरस्य ग्रहात् प्रतिबन्धानानुपपत्तेः
अनुपलब्धपिष्टकस्य बालस्य शरीरभेदाप्यहस्यापि सत्त्वात् मम शरीर-
मिति ममकारसामान्येनाहङ्कारस्य भानान्, ममात्मैक्यत्वापि तथेति
चेन्न तत्र ममकारस्योपचारिकत्वात् राहोः शिर इति यदभेदेऽपि षष्ठ्यु-
पपत्तेः, हिंसादिफलञ्च कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पात-
कमिच्छतो भूतचैतनिकस्य कृतज्ञानमकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक् ।
इन्द्रियान्तरविकारात् खल्वपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरविज्ञस्य वा
रूपविशेषसङ्घचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलमुपलभमानस्य
रसगङ्गिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंज्ञः, स च नास्त्वरसानुमितिमन्तरेण,
अनुमार्तने व्याप्तिस्फुटिमन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न
व्याप्त्यनुभवमन्तरेण, स च न भूयोद्देशनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा
नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथाच गौतमीयं
सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति । सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलि-
ङ्गानि द्रष्टव्याः । तथाहि सुखादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं वा
कार्यवस्तुत्वात् गुणत्वाद्वा रूपादिवदितीतरबाधसङ्गतं सामान्यतो
दृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विप्रयीकरोति न हि पृथिव्याद्य-
ष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिष्ठा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रि-
तत्वं प्रकारसनादाय पर्यवस्यति यत्न तु प्रथमं न बाधावतारसत्त्वा-
दष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकसाध्यमिति विभागः, व्यापकता-
वच्छेदकप्रकारिकैशानुमितिरेति तु तच्छम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्य-
वस्यति तस्यैव तत्र प्रकारत्वात् अन्यथा ह्यणुकं कार्यानाश्रितं सत्
क्वचिदाश्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न
स्यात् ॥ ४ ॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥ *

ननु सिध्यत आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्य-
नित्यत आह ।

यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतो नित्यत्वं तथा-
क्तनोऽपि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* यन्नदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं
न विद्यते ॥ ६ ॥ *

पूर्वपक्षमाह ।

सन्निकर्षे सति अयं यन्नदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति तदा दृष्टं
प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति यथा वङ्गिना प्रत्यक्षेण सङ्-
चारतो गृहीतो घूमो वङ्गौ दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं
नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

* सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥ *

ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतो दृष्टमेव
लिङ्गं भविष्यति न हि ततो नास्तुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वपक्षो
आह ।

सामान्यतो दृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत्र आत्मत्वेन अष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां कश्चिदाश्रित-
त्वमात्रं सिध्येत् तच्च नात्ममननौपयिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष
इति ॥ ७ ॥

* तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥ *

तत् किं योऽपहतपाप्मा स आत्मा इत्याद्यागमोऽनर्थक एवे-
त्याशङ्क्य स एवाह ।

आगममात्रसिद्ध एवात्मा नत्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोदृष्टयोर्लिङ्ग-
योरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्त्वसाक्षात्कार उत्प-
द्यते न तु मननप्रणालिकया, तथाच मननप्रयोगजनकमिदं तन्त्रमत-

न्तम्, इष्टं हि भूतदृशकनदीसन्नरक्षादाहुपदेयमात्मादेव साक्षात्कारिज्ञानम् ॥ ८ ॥

* अहमितिशब्दस्य व्यतिरेकावागमिकम् ॥ ९ ॥ *

तदेवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वपक्षे सिद्धान्तवाद्याह ।

नागममात्रं प्रमाणमात्मनि किन्त्वहमिति-पदमात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्मसिद्धिः । ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकाह्यादित्तेरित्यर्थः । न हि भवत्वहं पृथिवी अहमापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः प्रत्ययो वा, शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्मभिन्नस्यानिरुक्तेः मम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाच्च नन्विदमपि सामान्यतोदृष्टमेव तच्च विशेषापस्यैवसत्त्वमिति दूषितमेवेति चेन्न अहम्यदेऽहन्त्वमात्मत्वमेव प्रकारः तथाच पक्षधर्मतावच्छादेवाहन्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं पर्यवसन्नं तच्चानन्यसाधारण्यमेवेति विशेषमिद्वेः एवं सामान्यतो दृष्टादपि बाधसहकृताद्विशेषसिद्धिः यश्चोक्तं अत्रणादेव साक्षात्कारः किमनेनेति तदयुक्तम् न हि मननमन्तरेण सङ्कशुक-स्याश्रयमवस्थानम्, न च तदन्तरेण तत्र निदिध्यासनसाधिकाः, न च निदिध्यासनमन्तरेण सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमस्तत्त्वसाक्षात्कारः, अभ्यासादेव हि कामातुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्कारः, न हि शब्दमातुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिष्टोपादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सङ्केतपक्ष इति चेत् क एवमाह मात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्तपक्षः कथमन्यथाऽहं सुखो जानामीत्यादि यते दुःखोत्थादिप्रत्यक्षः नक्षयमवस्तुक्तः सन्दिग्धवस्तुको वा, नीलादिप्रत्यक्षवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात्, न खेङ्गिकः, लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, नापि शब्दः, तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्,

तर्हि कश्चिदनाभासविषयोऽपि न ह्यप्रमितमारोप्यते इत्यवेदाय-
प्यते ॥ ८ ॥

यदि दृष्टमन्वच्चमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥ १० ॥*

एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह ।

इतिशब्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे-कप्रत्ययान्तम्, अन्व-
यमित्यध्यक्ष्यं तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यज्ञदत्त इति प्रकारकं
हं दर्शनं अध्यक्ष्यमेवास्ति यदि किमनुमानप्रयासेन “न हि करिणि
दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः” ॥ १० ॥

* दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत्
प्रत्ययः ॥ ११ ॥ *

अत्र विज्ञान्त्वाह ।

दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतसामग्र्योक्ते सति
एक एव एकवैषयिक एव प्रत्ययः, प्रत्यय इति निरस्तसमस्तविश्रमा-
शङ्कित्वाह, कृत एवमित्यत आह दृढत्वात् प्रमाणसंज्ञेनाख्यया-
भावशङ्कानिवर्त्तनपटुत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा
दूरात्तोयप्रत्यक्षे सत्यापि संवादार्थं बलाकालिङ्गेनापि तदनुमानं
तदुक्तम् “प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यनुमानेन बुभुक्षन्ते तर्करसिकाः” इति,
इदमत्राकृतम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासत एव तथापि
अहं गौरः अहं लघु इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरतिरस्कृतो न तथा
स्थेमानभावादयति विद्युत्सम्पातसञ्ज्ञातज्ञानवत्, तत्र लिङ्गेन अन-
न्यथाविज्ञेन ज्ञानान्तरसमुद्यमानं पूर्वज्ञानमेव स्थिरीकरोति । किञ्च
“त्रोतयो मन्तव्यः” इत्यादिविधिवोधितस्यात्मननख्य इदसाधनत्वा-
वगतौ अनुमित्ययाऽवश्यमात्मानुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यास-
नाख्यत्वे साक्षात्काराभावेऽपवर्गाशङ्कवादिति भावः । अहं देवद-
त्तोऽहं यज्ञदत्त इति प्रतीतिद्वयाभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं
स्फुटयितुम् ॥ ११ ॥

* देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचारा-
च्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥ *

ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञदत्तो गच्छ-
तीति गमनसामानाधिकरण्यमानमनुपपन्नमित्यत आह ।

अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च मन-
शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसामानाधिकर-
णयानुभवा व्यवहारश्च भाक्तः, ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि
देवदत्तत्वं शरीरवृत्तिर्जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगो
यथार्थ एव च प्रत्ययः तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुक्तञ्चेत्
तदौपचारिको बाह्व्यः ॥ १२ ॥

* सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥ *

अत्र शङ्कते ।

तुशब्दः पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः
प्रयोगश्च दृश्यते तत्र क मुख्यः क औपचारिक इति सन्देहः ॥ १३ ॥

* अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थ-
न्तरप्रत्ययः ॥ १४ ॥ *

समाधत्ते ।

अर्थान्तरमात्ररूपं प्रत्ययं यत्र प्रत्यये स प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्ययः
अवसर्गः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परत्र
परात्मानि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्मन्येव मुख्यः कल्पवित्तुसूचितः
यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात् तदा वहिरिन्द्रियजः स्यात् न हि शरीरं
मानसप्रत्ययं मानससायमहमिति प्रत्ययः वहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरे-
णापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी जाने यते इच्छाम्यह-
मिति योग्यविशेषगुणोपहितस्वात्मनो मनसा विप्रयोजकत्वात्, नायं
कैलिको लिङ्गातुसम्बन्धजननन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शब्दः शब्दात्म-
नमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्नमस एव मनसश्च वहिरस्वातन्त्र्ये च

शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः । किञ्च यदि शरीरे स्यात् परशरीरे
स्यात्, स्वात्मनि यदि स्यात् तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परा-
त्मनः परस्यातोन्द्रिवत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेष-
गुणोपग्रहेण तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं किन्तु
द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपग्रहेणैव प्रत्यक्षं भवति,
आकाशमपि तर्हि शब्दोपग्रहेण प्रत्यक्षं स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि
श्रोत्रं द्रव्यमात्रकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत् स्यात्, आत्मनोऽपि
नीरूपत्वं तस्यमिति चेत् वहिर्द्रव्यमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपव-
त्त्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रत्यगित्ययं शब्दोऽन्यव्याप्यतमाह ॥ १४ ॥

* देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीर-
प्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥ २५ ॥ *

पुनः शङ्कते ।

अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्रत्यक्षं
विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात्तावत्
प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः स चोपचार आभिमानिकः
यतोऽहं गौरः अहं कशः सौभागिनोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः
प्रत्ययाः प्रयोगाद्युपचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥ *

सिद्धान्तमाह ।

तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति उपचारोऽवभाभिमानिकः किन्तु
शरीर एवावभासप्रत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच
प्रत्ययसोभयत्वापि कूटनान्तित्वेन विशेषावधारणाय यदित्यर्थं तत्र
यत्र क्रियमाणे निमीलितास्तस्याप्यहमिति-प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने
वहिरिन्द्रियानोचरे वस्तुनि स सन्त्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि
स्यात् चक्षुर्भैरपेक्षेण च न स्यात्, अहं कशः स्यूचो वा सुखीति
कथं सामानाधिकरण्यामिति चेन्न सुखादयच्छेदकत्वेनापि तत्र शरीर-

भानसम्भवात् सिंहेनादवदिदं गहनमिति वत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे
समारोप्यते मनसोपस्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम्
उष्णं शरीरमिति वत् ॥ १६ ॥

✽ न तु शरीरविशेषाद् यत्तदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं
विषयः ॥ १७ ॥ ✽

सिद्धान्तमुपलक्षयन्नाह ।

ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा
यत्तदत्तविष्णुमित्रयोः शरीरं परस्परमिदं तथा ज्ञानसुखादिकमपि
मिदमेव तथाच यथा यत्तदत्तस्योदं शरीरं तथा यत्तदत्तस्य ज्ञाने
सुखादौ वाऽऽहुत्यन्ते अहं सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं
विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञाना-
दीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां
शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य
भेदादित्यर्थः तथाच शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं न तु विषय इति ल्यबन्तोपे
पञ्चमी ॥ १७ ॥

✽ अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्वातिरेकाव्यभि-
चाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥ ✽

नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा व्याका-
शवत्, तथाचाहं लक्षणे गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः,
कचिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमा-
नानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पयितुमचितम्, यथोष्णं
सुरभिजलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयोरौष्ण्यसौरभयोर्जमे समा-
रोपः, न त्वेतदहुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यविषय-
त्वम्, तथाऽहमित्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकान्तु कदा-
चित्तत्वारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्याधारत्वेन
यत् कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्वापि अह इत्यत आह ।

अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको न शब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निरवयवत्वञ्च यद्वाधकसुक्तं तद्वहिरिन्द्रिय-प्रत्यक्षतायां भवति तत्र हि रूपवत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धे-रिति यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेकोऽव्यभिचारो नियत-स्तेन तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एव-मिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्ट-द्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति अहमिती-तिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्त-रेण निमीलितत्वाच्च यदुत्पद्यते तन्मुख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमा-णसिद्धेन उपपादनीयम्, न तु शरीरादिना, तत्वेच्छाया व्यतिरेका-व्यभिचारात् मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पूरणो-यम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि अन्यगौरवमिया त्यक्तानि मयूखे-ऽन्वेष्टव्यानि ॥ १८ ॥

* सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ १९ ॥ *

आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् ।

एक एव आत्मा चैतन्यैवादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्ति-रविशिष्टैव यतः । यद्यात्मभेदसाधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिध्येदा-त्मभेदः, न च तदस्ति, यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गाविशेषादेकमेवाकाशम् यौगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव कालः पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैरदिक् ॥ १९ ॥

* व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥

सिद्धान्तमाह ।

नामा आत्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियमः यथा कश्चिदाद्यः, कश्चित् रङ्गः, कश्चित् रसो, कश्चिद् दुःखो, कश्चिदुष्वा-भिजनः, कश्चिन्नीचाभिजनः, कश्चिद्विद्वान्, कश्चित् जात्या इतीयं व्यवस्था आत्मभेदमन्तरैषानुपपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदम्, न च जन्मभेदेन बाल्यकौमारवार्द्धक्यभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा व्यवस्था तथा चैतन्मैत्रादिदेहभेदेऽपि स्यादिति यच्च कालभेदेन विरुद्धधर्माध्याससम्भवात् ॥ २० ॥

* शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ २१ ॥ *

प्रमाणान्तरमाह ।

शास्त्रं श्रुतिः तयाऽप्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि “हे जङ्घणो वेदितव्ये” इत्यादि तथा “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं पृथ्वं परिपस्वजाने” इत्यादि ॥ २१ ॥

इति श्रीशाङ्करे कणादस्त्रोत्रोपकारे तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

•••••

* सद्कारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥ *

पृथिव्यादीनां नवानासृद्धेयं लक्षणं परीक्षां निर्येत्त्य प्रकृतेर्भूत-कारणतां साङ्ग्याभिसृतां निराचिकीर्षुः परमाणूनां सूत्रकारणत्वं पृथिव्याद्यन्तर्भावञ्च सिषाधयिषुर्नित्यत्वसामान्यलक्षणं तावदाह ।

न कारणवदकारणवत् पदसंस्कारात् तदेवं घटादीनां व्यपक्षेदः ।

तथापि प्रागभावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह सदिति सत्तायोगीत्यर्थः ।
समवायविशेषप्रदार्थयोः सत्तैकार्थसमवाय एव सत्तायोगः सामान्या-
न्तरस्य सत्तायाश्च सत्प्रत्ययविषयतेव सत्तायोगः स च प्रत्ययो वस्तुस्वरू-
पमात्रनिवन्धन इत्यन्यदेतत् न चाम्यत्रापि तथैवास्तु किं सत्तयेति
वाच्यम् अतुगतमतेस्तत्सिद्धेरुक्तत्वात् ॥ १ ॥

* तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥ *

नित्यसामान्यसमिधायेदानीं परमाणुसमिधत्वाह ।

तस्य परमाणोः, कार्यं घटादि, लिङ्गम्, तच्चात्र गौतमीयं
स्वरूपम् “व्यक्तात् व्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यात्” इति, अवयव-
वाचयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स यदि निरवधिः स्यात् तदा मेरुसर्प-
पयोः परिमाणभेदो न स्यात् अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् न च
परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति वाच्यं सङ्ख्याविशेषा-
भावात्तयोरप्यनुपपत्तेः, प्रत्यवावधिः स्यादिति चेत् अन्यस्य कस्य-
चिन्निरवयवत्वे प्रत्ययस्यैवानुपपत्तेः अवयवविभागविनाशयोरेव द्रव्य-
नाशकत्वात्, विभागश्च नावधिः तस्यैकाग्र्यत्वानुपपत्तेः तस्मान्निरव-
यवं द्रव्यमवधिः स एव परमाणुः । न च तसरेणुरेवावधिः, तस्य चाक्षु-
षद्रव्यत्वेन महत्त्वाटनेकद्रव्यवत्त्वाच्च, महत्त्वस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे कार-
णत्वम् अनेकद्रव्यवत्त्वमादायैव, अन्यथा महत्त्वमेव न स्यात् कस्य कार-
णत्वम्भवेत्, न च तसरेणोरवयवा एव परमाणवः, महद्द्रव्यारम्भक-
त्वेन तेषामपि सावयवत्वात्तुमानात् तन्तुवत् कपालवच्च तस्मात् यत्
कार्यद्रव्यं तत् सावयवम्, यच्च सावयवं तत् कार्यं द्रव्यम्, तथाच
यतोऽवयवात् कार्यत्वं निवर्त्तते तत्र सावयवत्वमपीति निरवयवपर-
माणुमिद्धिः तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः “सा च त्रिविधा नित्या चानित्या
च” इति ॥ २ ॥

* कारणभावात् कार्यभावः ॥ ३ ॥

इदानीं परमाणौ रूपादिष्विद्वये प्रमाणमाह ।

रूपादीनां कारणे सङ्गावात् कार्यं सङ्गावः कारणगुणपूर्वका
हि कार्यगुणा भवन्ति घटपटादौ तथा दर्शनादित्यर्थः ॥ २ ॥

* अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥ *

इदानीं सर्वानित्यतावादनिराकरणायाह ।

विशेषण इति षष्ठ्यान्तात्तसिः विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्यात्
यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् नञ् उत्तरपदार्थनिषे-
धार्थत्वात् तत् कथं नित्याभावेऽनित्य इति स्यात् भवति च ततो
नित्यमस्तीति सिद्धम्, यद्वा अनित्य इति न नित्यः परमाणुरित्यनेन
प्रकारेण नित्यस्य त्वया प्रतिषेधः कर्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रति-
षेधो न सिध्यति सिद्धासिद्धिप्रतिहतत्वात् सूत्रञ्चैवं योजनोप-
पत्कारः स्वतन्त्र एव प्रतिषेधवचनः “अमानोनाः प्रतिषेधवचनाः”
इति तथाचानित्य इति न नित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः प्रतिषेधस्वरूपं
तेन न नित्य इति विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्वरूपम्, तच्च न सम्भ-
वतीति शेषः ॥ ४ ॥

* अविद्या ॥ ५ ॥ *

ननु परमाणुन नित्यः भूत्वात् घटवत् एवं रूपवत्त्वरसवत्त्वा-
दयः प्रत्येकं हेतव उद्भेदाः एवं घटकेन युगपद्द्वयोगात् परमाणोः
प्रवृत्तता तच्चाव सावयवत्वात् अव्याप्यवृत्तिसंयोगान्नयत्वात् । किञ्च
परमाणोर्मध्ये यद्याकाशमस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वम्, अथ
नास्ति, तदाकाशस्यासर्वगतत्वप्रसङ्गः । किञ्च क्वायावत्त्वात् व्यावृत्तिम-
त्त्वात् । अपिच यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिद्विषयिकत्वसाधकानुमाना-
दपि परमाणोरनित्यता, तथा चैतावती चेदनुमितिपरम्परा तदा
कयसुच्यते परमाणुर्नित्य इत्यत्र आह ।

परमाणोरनित्यत्वविषया सर्वाप्यनुमितिः अविद्या भ्रमरूपा
आभासप्रभवत्वात् आपाततो धर्मिणाहकमानकाधः सर्वत्र विप्रत्यवाध-
कप्रमाणभूत्वाद्याप्यत्वासिद्धिः क्वचित् स्वरूपासिद्धिरित्यादि समान-
तत्वेऽन्येऽप्यम् ॥ ५ ॥

* महत्त्वेनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाशीपलब्धिः । ६ ॥ *

ननु यदि परमाणुरस्ति कथमिन्द्रियेण न गृह्यते रूपवत्त्वस्यै-
दत्त्वादयच्चैन्द्रियकत्वप्रयोजकास्तथैवोपपादिता इत्यत आह ।

महति महत्त्ववति द्रव्ये महच्छब्दात् परिमाणवाचकात् गुण-
वाचकानां मतुषो लोपात्, अनेकद्रव्यवत्त्वादिति अनेकं द्रव्यमा-
श्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम्, तद् यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् तद्भावस्त-
स्मात् अनेकद्रव्यवत्त्वात्, एवं सति वायुरपि प्रत्यक्षः स्यादत उक्तं
रूपाश्चेति उद्धृतादनभिभूतादिति दृश्यते, उपलब्धिरिति वहिरिन्द्रि-
येणेति शेषः तथाच परमाणोर्महत्त्वाभावादनुपलब्धिरित्युक्तं भवति,
अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्याश्रिताश्रितत्वम् अवयवबहुत्वाधीनमह-
त्त्वाश्रयत्वं वा । न च महत्त्वेनैवानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धमिति वाच्यं
वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, अन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिर्न तु जनकेन
जन्यस्येति चेन्न जन्यजनकयोर्युगपदन्यव्यतिरेकपक्षेऽन्यथासिद्धाभावात्
अन्यथा भ्रामण्यादिना दण्डादीनामन्यथासिद्धिप्रसङ्गात्, महत्त्वोत्कर्षा-
त् प्रत्यक्षतोत्कर्षो दूरादाविति चेन्न अनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षस्यापि तत्र
सम्भवादिनिगमनाविरहात् किञ्च मर्कटकीटसूत्रजाले हस्तचतष्टयादि-
मिते दूरादप्रत्यक्षे मर्कटमात्रप्रत्यक्षताऽनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षाधीनैव मह-
त्त्वोत्कर्षस्य जाले वर्तमानत्वात् एवं सूक्ष्मात्तु घटितपटादौ दूरत्वे
महत्त्वोत्कर्षेऽपि कल्पपरिमाणसङ्गरादिप्रत्यक्षे द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

* सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनु-
पलब्धिः ॥ ७ ॥ *

नन्वेवमपि मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशस्य चाक्षुषस्य रश्मिर्वायोर्वा स्थ-
समवायेन रूपसमवायिनो महत्त्वोपलब्धिः स्यात् अत आह ।

रूपसंस्कारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभवश्च विव-
क्षितः । तेन यद्यपि वायौ य एव स्थितसमवायः स एव रूपसमवायः
तथापि रूपनिरूपितो नास्ति तत्र रूपात्यन्ताभाववत्त्वात् चाक्षुषे च
रश्मौ रूपसंस्कारः रूपोद्भवो नास्ति मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशे च रूप-

संस्कारो रूपानभिभवो नास्ति इति न तेषां प्रत्यक्षता, एवं योद्धो-
द्गमर्जनकपालानलकमकादिषु रूपसंस्कार उच्येयः । दृष्टिगतस्य रूपस्य
रूपसंस्कारस्योत्पत्तेरूपपदलोपः तेन रूपाभावाद्वायोरनुपपत्तिः, रूप-
संस्काराभावाच्चक्षुरादीनामनुपपत्तिरित्याहुः ॥ ७ ॥

* अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोप-
पत्तिः ॥ ८ ॥ *

एवं परमाणुनित्यताप्रकरणानन्तरं परमाणुलिङ्गतयोपोद्घात-
मङ्गल्या वह्निर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रकरणं समाप्य उपोद्घातेन गुणप्रत्यक्षता-
प्रकरणं वर्तयिष्यन्नाह ।

रूपगतो विशेषो रूपविशेषः तच्चोद्भूतत्वमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तस्या-
द्रूपस्योपपत्तिः । नन्वेवं परमाणोर्गुणकस्य च रूपं गृह्यतेत्यत
उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि
द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तदनेकद्रव्यं तस्यैव प्रवर्तते तत्त्वमवायात्,
घटादयोऽप्ययवद्वयारक्षाः परस्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्पर्शादौ
रूपत्वविरहात् पाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्भूतत्वविरहात्,
उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः ।
नन्वेवं शुक्लत्वसुरभिर्लकटुत्वादिभिरपि परापरभावानुपपत्तिरेव तत्त-
द्याप्यतद्वानात्वकल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नानार्थत्वञ्चेति
चेन्न वाद्यैकैकेन्द्रियमङ्गणयोग्यगुणत्वस्यैवोपाधेरुद्भवत्वात् तदुपा-
धिविरहस्यैवानुद्भवत्वात्, अनुद्भवाभाव एव उद्भव इति केचित्
तद्विन्ध्यम् अनुद्भवस्याप्येवं व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियविशेष-
गुणत्वमनुद्भूतत्वमिति चेत् एवं तर्हि ऐन्द्रियकविशेषगुणत्वस्यैवो-
द्भवत्वापत्तेः । ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं किमिति चेत् तल्लभम्, विशेषगुणे-
ष्वेकैवोद्भूतत्वं जातिः गुणगतजातौ परापरभावानुपपत्तिर्न दोषा-
येत्यपि वदन्ति ॥ ८ ॥

* तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ *

स्पर्शानिन्द्रियानां रूपसामानाधिकरणमेव वह्निरिन्द्रियग्राह्यं
ताप्रयोजकमिति रूपप्रत्यक्षसामर्थ्याभिधाय तामन्यत्रातिदिशन्नाह ।

तेनेति रूपप्रत्यक्षज्ञानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूत-
त्वोद्भूतत्वाद् रूपोपलब्धस्तथा रसविशेषात् रसत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वलक्ष-
णात् रसोपलब्धिः एवमितरत्रापि योज्यम् अनेकद्रव्यसमवायस्याति-
देशः, घ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणामनुद्भवाद्भस्वरसस्पर्शानामग्रहणम्,
पाषाणादावनुद्भवाद्भस्वरसवोः, तद्भस्मानि तयोरुपलब्धात्, तयोः
पाषाणादावुपलब्ध एव न तु स्पष्ट इत्येके । विभक्ताययवाय-
द्रव्यरूपावुद्भवान्तदग्रहणम् एवं रसस्यापि, उष्णजले तेजोरूपस्यानु-
द्भवात् स्पर्शस्य चाभिभवात् दिततकर्पूरचम्पकादौ रूपरसस्पर्शानाम-
नुद्भवानुपलब्धः । कनकादौ रूपसुद्भूतमेव शुक्लत्वभास्वरत्वे परमभि-
भूते, रूपसम्यभिभूतमित्येके कनकग्रहणन्तु रूपान्तरसाहचर्यात्,
अभिभवस्य बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं न तु बलवत्सजातीयस-
म्बन्धमात्रम्, बलवत्सजातीयसम्बन्धस्याग्रहणनिरूप्यतया अग्रहण-
स्यैवोपजीव्यत्वात् नचाग्रहणप्रयोजकत्वेन बलवत्सजातीय एवोपजीव्यः,
अग्रहणस्य अग्रहणप्रागभावस्य तदत्यन्ताभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात्
अग्रहणध्वंसस्य च तत्त्वाभावात्, तथापि तर्हि बलवत्सजातीयग्रहण-
कृतमग्रहणमनुपपन्नमेवेति चेत् अस्त्वेवं तथापि सजातीयस्य बलवत्त्वे
दुर्बलत्वे वा तादृशसम्बन्धमन्त्वे वा अग्रहणाग्रहणे एव प्रयोजके इति
स एवाभिभवपदार्थः ॥ ६ ॥

* तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥ *

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमानाधिकरणञ्चेति
कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावाच्च गुरुत्वं
प्रत्यक्षम् । ननु माभूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्तत्त्वत्वं स्यादत
आह व्यभिचार इति एकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां
जातीनाम् व्यभिचारो नियम एव यत्रैव रूपत्वादिपञ्चकान्यतमं

तत्रैव बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं तद्व्यतिरेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधि-
कारस्यास्कुटवात् प्रशस्तदेवैरतोन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वक्ष्यभा-
चार्यैः स्मार्थनसुक्तं गुरुत्वम् ॥ १० ॥

* संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षु-
षाणि ॥ ११ ॥ *

एवमेकैकेन्द्रियग्राह्यानाभिधाय हीन्द्रियग्राह्यानाह ।

एतेषां चाक्षुषत्वे स्मार्थनत्वे वा परस्परानपेक्षत्वसूत्रनायासमासः ।
यद्यपि महत्त्वापेक्षाऽस्ति तथापि न परिमाणत्वेन, चकारः स्नेहद्रव-
त्ववगानासुपसंग्रहार्थः, चाक्षुषाणीति स्मार्थनत्वमप्युपलक्षयति यद्वा
चकार एव चाक्षुषाणि चेत्यत्रापि योज्यः । सङ्ख्या इति बहु-
वचनम् एकत्वादिकाः सर्वा एव सङ्ख्याः संगृह्णाति, एकत्वं सामान्य-
मेव न तु गुण इति चेत् तद् यदि द्रव्यमात्रवृत्ति तदा द्रव्यत्वेन सङ्हा-
नूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, अथ गुणकर्मणोरपि वर्तते तदा सत्तया सङ्हा-
नूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, कथं तर्हि गुणादावपेक्षत्वादिप्रत्यय इति
चेत् आरोपितेनैकत्वेन, एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या सम्यगेवैकत्वप्रत्ययो
वा । तदेतदेकत्वं नित्यद्रव्येषु नित्यम् अनित्येषु च कारणैकत्वासम-
वायिकारणकम्, द्वित्वादिकन्तु अपेक्षाबुद्धिजन्यम् अपेक्षाबुद्धिश्च
नानैकत्वमूहलम्बनरूपा सजातीययोर्विजातीययोर्वा द्रव्ययोश्चाक्षुषा
सन्निकर्षे ॥ ११ ॥

* अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥ *

एतावन्येव कर्मपर्यन्तानि अभिप्रेत्याह ।

रूपरहितद्रव्येषु वर्तमानानि कर्मपर्यन्तानि सङ्ख्यादीन्यचाक्षु-
षाणि न स्मार्थनानीत्यापि द्रव्यम्, अप्रत्यक्षाणीति शोक्तम्, तथा
सत्यात्मैकत्वमपि प्रत्यक्षं न स्यात् ॥ १२ ॥

* एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्या-
तम् ॥ १३ ॥ *

रूपादीनामेकैकेन्द्रियमाहृतं सङ्ख्यादीनां द्वीन्द्रियमाहृतं सुखा-
दीनां मानसत्वं तथाच सत्तागुणत्वयोः सामान्ययोः सर्वेन्द्रियमाहृ-
त्वमायातमित्याह ।

व्यक्तिग्रहणयोग्यतैव जातिग्रहणयोग्यता व्यक्तयश्च यथायथं
यदि सर्वेन्द्रियैर्गृह्यन्ते तदा जात्योरपि गुणत्वसत्तयोः सर्वेन्द्रियमाहृतं
पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपकारे चतुर्थाध्यायस्या-
वसाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरे-
न्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥

स्पर्शवद्द्रव्यपरीक्षार्थं चतुर्थाध्याये मूलकारणपरमाणुपरीक्षान-
न्तरं कार्यद्वारा स्पर्शवन्त्येव द्रव्याणि परीर्क्षित्वाह ।

तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणवत्क्रियावद्-
न्यावयवित्वम् उपाधिभेदः, न तु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना
परापरभावानुपपत्तेः, इन्द्रियत्वञ्च सृष्ट्यजनकज्ञानकारणमनःसंयो-
गाश्रयत्वम्, शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनः-
संयोगाश्रयत्वं वा, नक्तञ्चरनयनरश्मिस्तु तेजोन्तरमेव चक्षुर्देहं शब्द-
रूपेतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सतीति हेयम्, न त्विन्द्रियत्वं जातिः,
पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । विषयत्वञ्च यद्यपि प्रतीय-

मानभोगसाधनत्वम्, तच्च लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वमेव द्रव्यगुणकर्म-
सामान्याभावसाधारणम्, तथापि सूत्रानुरोधात् लौकिकसाक्षात्कार-
विषयकार्यद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम्, पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधमिति हि
सूत्रम्, तथाच विषयत्वमपि न जातिः ॥ १ ॥

* प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं
न विद्यते ॥ २ ॥ *

इदानीं शरीरस्य त्वैभौतिकत्वात्तुर्भौतिकत्वप्रवादं निराकर्तुं-
माह ।

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं यदि शरीरं
भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्पतीनां
संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं,
पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः । क्लेदपाकादयस्तु उप-
पन्नकजलानलगता एव, चातुर्भौतिकोऽप्येवम् । नन्वस्तु त्वैभौति-
कम्, तयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातोद्यारम्भस्य प्रति-
षेधात् । एकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् तद् यदि
पृथिवीजलाभ्यामारम्भः स्यात् तदा तदारब्धगन्धमरसश्च स्यात् एवं
पृथिव्यनलाम्बाभगन्धमरूपमरसश्च स्यात् पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरस-
मरूपमस्यैव स्यादित्याद्युक्तम् ॥ २ ॥

* गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्रात्मकम् ॥ ३ ॥ *

एतदेवाह ।

पृथिव्यग्नेजसां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि, यदि
तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति एकस्य गन्धा-
देरनारम्भकत्वस्रोतत्वात् तथाच न त्वात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूत-
तयारब्धमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

* अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥ *

कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलभ्य इत्यत आह ।

मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परसुषुप्तसम्बन्धकतया संयोगो न निषि-
ध्यते, किन्तु विजातीययोरण्वोर्द्रव्यं प्रत्यक्षमप्याधिकारणं संयोगो
नेष्यते, तथाच तदुपपन्नत्वात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलम्भ इति
तर्हि किम्प्रकृतिकमिदं मानुषशरीरमित्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपपत्तिष्ठते
“पार्थिवं तद् विशेषगुणोपनयः” पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुष-
शरीरे आनाशमनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्कशरीरे नोपलभ्यन्ते
इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्य-
वस्थितेः ॥ ४ ॥

* तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥ ५ ॥ *

शरीरं विभजते ।

तत्र पार्थिवाम्बादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधम्, के ते
द्वे विधे इत्यत्राह योनिजमयोनिजञ्चेति व्याप्यतेजसवायवीयशरी-
राणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव अयोनिजत्वं
शुक्रगोणितमस्तिपातानमेतत्त्वम् । अयोनिजञ्च देवानामृषोण्याञ्च,
अथ ते हि “ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः” इति । कारणमन्तरेण कर्षं
कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वाच्छेदेनाकारणत्वात् उद्भजकमिम-
शकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरा-
मेतद्व्याऽक्षदादिशरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरा-
युजमण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशुसृगाणां गर्भाशयस्य जरायुत्वात्
पक्षिशरीरसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात् सर्पकोटमस्यादयो-
ऽपि सरीरसृपा एव यद्यपि पृच्छादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठा-
नत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण-स्वप्न-जागर-
णभेषजप्रयोग-बीजसजातीयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलोपगमादयः
सम्भवन्ति उद्भिद्यतमग्नसरोहये च भोगोपपादके स्फुटे एव, आग-
मोऽप्यस्ति ।

“नर्मदातीरसङ्गताः शरलार्जनपादपाः ।

नर्मदातोऽवस्थायीत् ते वान्ति परमां गतिम्” ॥

इत्यादिः ।

“श्रुत्याने जायते वृक्षः कङ्कटभ्रादिसेवितः” ।

इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ॥ ५ ॥

* अनियतदिग्दे शपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥ *

अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह ।

अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वक-
त्वादयोनिजशरीराणाम् ॥ ६ ॥

* धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥ *

ननु परमाणूनां कर्म विना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगम-
न्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह ।

अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा
सम्भूय परमाणवो ह्यणुकादिप्रक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमार-
भन्ते इत्यर्थः, उपसृज्यश्चेतत् अर्धधर्मविशेषाच्च जुह्वन्लूनाद्यज्ञानां
मशकादीनां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि दृष्ट-
व्यम् ॥ ७ ॥

* समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥ *

देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणात्तरमाह ।

समाख्या अन्वयां संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धा,
तथाहि दुर्वासःप्रभृतयो मानसाः अहङ्कारेभ्यः समभवद्भिरा-
इत्यादिका, तथाऽपि जायते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणा-
मिति ॥ ८ ॥

* संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥ *

प्रमाणात्तरमाह ।

सर्गादौ वा मज्जादिषंज्ञा आदिभूता प्राचिनिकी तथा जायते

अख्ययोनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ स्तः बाभ्यां
ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

* सन्त्ययोनिजाः ॥ १० ॥ *

उपसंहरति ।

शरीरविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

* वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥ *

उपसंहृतेति दाद्यार्थं प्रमाणान्तरमाह ।

वेदो मन्त्रः स च लिङ्गग्रते ज्ञाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्,
ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम्
“प्रजापतिः प्रजा अनेका अमृजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः मृजेयमिति
स सृजतो ब्राह्मणममृजत् बाहुभ्यां राजन्यमूर्ध्यां वैश्यम् पद्भ्यां
शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः
कृतः ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः, तदेवं
योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरमुक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायो-
निजमेव शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् पार्थिवेन च पार्थिवी-
यानारम्भात् इन्द्रियन्तु पार्थिवं प्राणं सर्वप्राणभृत् साधारणं जला-
द्यनभिभूतैः पार्थिवभागैरारब्धं प्राणम्, प्राणं पार्थिवं रसाद्यव्यञ्जकत्वे
सति गन्धव्यञ्जकत्वात् मृगमदगन्धव्यञ्जककुक्कुटोश्चारवत्, एवं रसन-
माप्यं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसस्यैव व्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जक-
सन्निवत्, एवञ्चक्षुस्तैजसं रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादा-
लोकवत्, त्वगिन्द्रियं वायवीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शस्यैव व्यञ्ज-
कत्वात् अङ्गसङ्गिसन्निवद्येत्याभिव्यञ्जकव्यजनवातवत् । विषयस्तु
पार्थिवो मृत्प्रामाणस्यावरलक्षणः तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टकादयो
मृद्विकाराः, अद्रिमन्त्रिहीरकगैरिकादयः प्रामाणाः, स्यावराकृत्यौष-
धिष्टजगुल्फलतावतानवनस्तयः । आप्यास्तु विषयाः सरित्समुद्रद्विष-
करकादयः । तैजसस्तु विषयो भौमदिव्योदय्याकरजभेदाश्चतुर्विधः ।
भौमं काष्ठेभ्यः प्रभवम्, दिव्यम् अविन्मनं विद्युदादि, उदर्यम् अजा-

द्विरसार्जनसमं जाठरम्, आकरजञ्च हिरण्यादि, वायवीयस्तु विक्रमः
लपलभ्यमानस्सर्गान्मयो वायुः, वायोश्चतुर्थः कार्यः प्राणास्त्रयः शरीरे
रसमलधातुनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदादपानादिसंज्ञां लभत
इति ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं चतुर्थाध्यायः ।

पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

१००.—

* आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥ *

कर्मपरीक्षा पञ्चमाध्यायार्थः । प्रयत्ननिष्पाद्य-कर्मपरीक्षा प्रथमा-
ह्निकार्थः । तत्ताम्बुत्क्षेपणप्रकरणम्, अथप्रयत्नमिच्छोत्क्षेपणप्रकरणम्,
पुण्यहेतुकर्मप्रकरणम्, पुण्यपापोदासीनकर्मप्रकरणञ्च । चेष्टाविशेषस-
ंयुक्तत्वाच्च ।

संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां
हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसम-
वायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्म-
संयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतत्वातिरिक्तस्पर्श-
वदन्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा ॥ १॥

* तथा हस्तसंयोगाच्च सुपले कर्म ॥ २ ॥ *

हस्तोत्क्षेपणमुक्त्वा तदधीनं सुषुप्तोत्क्षेपणमाह ।

चकारेण गुरुत्वं निमित्तकारणान्तरं समुच्चिनोति तथेति तादृश-
सुत्क्षेपणरूपमेवेत्यर्थः । यद्वा तथाहस्तसंयोगादुत्क्षेपणवङ्गसंयोगा-
दित्यर्थः क्वचन प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन सुषुप्तस्य संयोगोऽसम-

संस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यङ्ग-
योर्ह्यङ्गं गमनमिति भावः ॥ ८ ॥

* प्रयत्नविशेषाच्चोदनविशेषः ॥ ९ ॥ *

* नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥ *

ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह ।

तिर्यक् जङ्घं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामोतीच्छाकारणकः प्रयत्न-
विशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्वगतो द्रव्यस्य बोधादेर्जङ्घं
तिर्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

* हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ *

उदूखलाभिघातात् सुषलेन सह हस्ते यत् कर्म उत्पन्नं तत्तावत्
प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्तुल्यतां बालकस्य
म्रीडाकरचरणादिचालनं यत्तत्तातिदिशति ।

बालकस्य यद्यपि करचरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि
हिताहितप्राप्तिफलकं न भवति न वा पुण्यपापहेतुरित्यतिदे-
शार्थः ॥ ११ ॥

* तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥ *

इदानीं प्रयत्नपूर्वकंऽपि कर्माण्य यत्र न पुण्यपापहेतुत्वं तत्र दार-
ककर्मतुल्यतामतिदिशन्नाह ।

आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य
विस्फोटे वज्रिकृते जाते सति तस्याततायिनो बभानुकूलेन प्रयत्नेन
हस्तादौ यत् कर्म जनितं तत्र पुण्यहेतुर्न वा पापहेतुः यथाहुः ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मान्युमृच्छति” ॥

“अग्निहो गरदथैव शस्त्रपाणिर्धनापहा ।

खेतदारापहारी च पठंते आततायिनः” ॥ १२ ॥

* यत्नाभावे प्रसृतस्य चलनम् ॥ १३ ॥ *

इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति तान्याह ।

प्रसुप्तेति चैतन्याभावदशादुपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य जीवतो-
ऽर्हेतव्येऽपि वायुकृतं चक्षुः इष्टव्यमत्र ॥ १४ ॥

* तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥ *

शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराण्याह ।

तृणपदेन घृक्षगुल्ललतावतानादिकं सर्वमुपलक्षयति ॥ १४ ॥

* मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणकम् ॥ १४ ॥ *

अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह ।

मणिपदेन कांस्यादिकमुपलक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांक्षादि
तत्काराभिमुखं यदु गच्छति तत्र गमने मण्यादि समवायिकारणम्,
अदृष्टवत्तत्कारात्ममणिसंयोगोऽसमवायिकारणम्, तत्कारस्य प्राप्तं निमि-
त्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लोहमात्रं तृणञ्चोप-
लक्षयति तथाचायस्कान्ताभिमुखं यत् सूच्यादेर्गमनं तृणकान्ताभिमुखं
यत् तृणस्य गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं
वा तेन तृणसूच्यादिगमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्,
तददृष्टमेव निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्युदात्तम्, तदु यथा वज्रेरुर्ध्वं ज्वलनं
पायोक्तिर्यत्नगमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि ॥ १५ ॥

* इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥ *

ननु शरविहङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्यन्तमेकमेव कर्म नाना
वेति संशये निरर्थयहेतुमाह ।

इषाविति षष्ठ्यर्थं सप्तमी, इदमत्राकृतं वेगेन गच्छतां शरादीनां
कुल्यादिसंयोगानन्तरं शरादौ सत्येव गत्युपरमो दृश्यते अत्राश्रयनाश-
स्तावन्न तन्नाशकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधिगुणान्तरञ्च नोप-
लभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग एव कर्मनाशक इत्युच्यते स च संयोग-
सदुर्ध्वक्षणे जातः पञ्चमक्षणे कर्म नाशयति तथाहि कर्मोत्पत्तिरथ वि-
भागः अथ पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः तेनायुगपत्संयो-

वायिकारणम्, सुषुप्तं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुणत्वे निमित्तकारणे ॥ २ ॥

* अभिघातजं सुषुप्तादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं
हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥ *

उदूखलाभिहतस्य सुषुप्तस्याकस्माद् यदुत्पन्नं जायते तत् कार-
णमाह ।

अत्र यद्यपि सुषुप्तेन उत्पन्नता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि
स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकार-
णम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः ।
यदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषुप्तस्यैवाकस्मिन्सुत्पन्नं न भवेत् विधारेणैव
प्रयत्नेन सुषुप्तस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं सुषुप्तस्य पुनरुत्पन्नं वा
भवेत् इति भावः ॥ ३ ॥

* तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥ *

सुषुप्तेन सहोत्पन्नतो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिधातुं प्रय-
त्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह ।

सुषुप्तेन सहोत्पन्नतो हस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्म-
संयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसूत्रस्य तथेत्यति-
दिश्यते ॥ ४ ॥

* अभिघातान्मुषलसंयोगादस्ते कर्म ॥ ५ ॥ *

कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पन्नमत आह ।

यथा सुषुप्ते उत्पन्नति सुषुप्तगुणस्य बोहसुत्पन्नति तथा हस्तोऽपि
तदोत्पन्नति अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते
उपचारात्, उत्पन्नतो सुषुप्तस्य प्रवृत्तरेण कर्मणा अभिघातसङ्कलनेन
स्नानवे सुषुप्ते संस्कारो जनितस्तत्कृतं संस्कारकमेव हस्तसुषुप्तसंयो-
गादसमवायिकारणादस्तेऽनुत्पन्नं न तु तदुत्पन्नं प्रयत्नवदात्मसंयो-

मासमवायिकारणम्, अथो हि हस्तो सुप्तयेन वहीत्यततीति
भावः ॥ ५ ॥

* आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत् कर्मात्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसं-
योगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह ।

आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्वयानुपपत्तिरेवोपचार-
वीजम्, तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्त-
सुप्तसंयोगात्, चकाराच्च वेगसमुच्चयः, हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्ताव-
दसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्म-
संयोगः क्वचिद्भगवन्मुपल्लादिहस्तसंयोगो यथा वातुलस्य शरीरावयव-
कर्मेति भावः ॥ ६ ॥

* संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥ *

प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणनारभते ।

संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे
गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अथ संयोगफलिका क्रिया जायते,
तत्र गुरुत्वयति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधा-
रकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, काण्डादौ जिह्वे संस्कार एव पतन-
प्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिध्याना-
दिना विषादेऽन्तरीक्षस्यापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा
प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संग्रहः ॥ ७ ॥

* नोदनविशेषाभावाद्भौतं न तिर्य्यग्गमनम् ॥ ८ ॥ *

ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुच्चिप्रस्य कश्चिदूर्ध्वं
क्वचिच्च तिर्य्यग्गमनं कथम्भवेदित्यत आह ।

गुरुत्वतोऽपि लोष्टकाण्डादेर्यदूर्ध्वं तिष्ठेत् तत्र गमनं तन्नोदन-
विशेषात् तीव्रतराच्चोदनात् तथाच फलप्राप्तिकालादौ संयोनप्रयत्न-

नविशेषाः कर्मनानात्वाप्रका इत्यर्थः संयोगविशेषा इति संयोगे
विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा संयोगमात्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म कश्चि-
दपि न तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

* नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्का-
रादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥ *

नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकरणमारभते ।

पुरुषप्रयत्नेनाकृष्टया पतञ्जिकया तुल्यस्थोराद्यं कर्म जायते
तत्र नोदनसमवायिकारणम्, द्रष्टुः समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे
निमित्तकारणे, तेन चादेन कर्मणा समानाधिकरण्यो वेगाख्यः
संस्कारो जन्यते स च वेगेन गच्छतीति प्रत्यक्षासिद्ध एव तेन संस्कारेण
तत्रोपौ कर्म जायते तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायिकारण-
मिष्टुः, निमित्तकारणन्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च यावदिष्टुपतन-
मनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्मसन्तानो जायते स्वजन्योत्तर-
संयोगेन कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः
कर्मसन्तानजनकः न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तु-
चितो गौरवादिनि दर्शयितुमाह तथोत्तरमुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारिताच्च
संस्कारादित्येकचित्तञ्च, न्यायनये तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानस्वी-
कारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रज्ञिप्रशरयोरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु
मन्दस्तत्र नोदनतीव्रत्वमन्दत्वे निमित्तम् ॥ १७ ॥

* संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥ *

ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्तानजनकस्तदा कदाचिदपि
शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य संस्कारस्य सत्त्वादित्यत्र व्याह ।

गुरुत्वनावत् पतनकारणमनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण
प्रतिबद्धं पतनं नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं
करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

※ नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥ १ ॥ ※

नोदनादिनिष्पाद्यकर्मपरीक्षाप्रकरणम् । तत्वाह ।

नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा । यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यच्चजनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्याश्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदशेनात् ॥ १ ॥

※ तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ २ ॥ ※

ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमसमवायिकारणमत आह ।

तदिति पृथिवीकर्म परावृणति पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आगयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्तत्वासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परावृणति विशेषो व्यतिरेकः तथाच नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः ॥ २ ॥

※ अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥

इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्वाह ।

अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तदगुह्यत्वसमवायिकारणकम् तत्
संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्त-
कारणमित्यर्थः ॥ २ ॥

* द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥ *

तेषामेव दृष्टिविन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह ।
क्षितौ पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जलावयवि-
स्रोतीरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसंसरणं तत् द्रवत्वादसमवा-
यिकारणादुत्पद्यते गुह्यत्वान्निमित्तकारणादप्यु समवायिकारणेषु ॥४॥

* नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥ *

ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुह्यत्वात्
पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह ।

कारयन्तीति शेषः । यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाड्यः सूर्य-
रश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति योश्चो वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय-
श्च आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । कश्चित् पाठो नाड्यवायुसंयोगादिति
स च नाड्यो नाड्योऽसम्बन्धो यो वायुसंयोग इत्युपपादनीयः ॥ ५ ॥

* नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप ऊर्ध्वं
नयन्तीत्यत आह ।

नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन आपीडनादास्तन्दात् वायुसंयुक्ता
रश्मयस्तत्संयुक्ता अप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्याद्वीर्या अपः कथ्यमानाः
वायुतुल्यवह्निरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति, चकार इवार्थस्तत्र च उपमानं
स्याद्वीर्या एवापो द्रष्टव्याः ॥ ६ ॥

* वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥ *

ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेषोर्ध्वगमनम् अभितः, तत्र
न नोदनाभिषातो नवादित्तरश्मयः प्रभवन्ति तत् कथं तदित्यत आह ।

अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानामपां

एते तददृष्टकारितं प्रत्यक्षकारणफलपुष्पादिदृष्टिकृतं सुखं दुःखं वा येषा-
मात्मनाम्, अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टादिमिह-
दशु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति येन कर्मणा आप जर्ज्वं गत्वा
दृष्टं वर्ज्यवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अपां संघातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥ ८ ॥ *

नन्वपां संसिद्धिकद्रवत्वं लक्षणसुक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमध-
स्तित्यक् च गमनसुप्रपादितं हिमकरकादीनाञ्च शैत्यादमूमविवाद-
सिद्धम्, तत् कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यन-
व्याह ।

दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो ह्यणुकमारभमाणा
ह्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वमून्यैरवयवैर्ह्यणुकादिप्रक्रमेण
द्रवत्वमून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते ।
नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजः-
संयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भकपरमाणूनां
क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकर-
कादिमहावयविनागस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव
परमाणवः ह्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां
विलयनं तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ॥ ८ ॥

* तत्र विस्फुर्जथुर्लिङ्गम् ॥ ९ ॥ *

ननु बलवद्दिव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह ।
तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फुर्जथुर्लिङ्गं
वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्तोषप्रत्यक्ष एव
तदनुपदृश्य स्फुर्जथुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते यस्मान्मेषात्
करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजोविद्युद्द्रूपमनुपविष्टं तादृशमेव
करकारम्भिकाणामपां द्रवत्वप्रतिबन्ध इति ॥ ९ ॥

* वैदिकञ्च ॥ १० ॥ *

अत्रैव प्रमाणान्तरमाह ।

“अपां मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः तर्थाहि “आप-
स्ता अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्ण” इत्यादि ॥ १० ॥

* अपां संयोगादिभागाच्च स्तनयित्रोः ॥ ११ ॥ *

ननु विस्तृज्युः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी तौ च
नानुभूयेते इत्यत आह ।

विस्तृज्युरिति शेषः अद्भिः स्तनयित्रोः संयोगविभागौ निमित्त-
कारणोभूय स्तनयित्रोरेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे सम-
वायिकारणे शब्दं गर्जितं जनयतः । क्वचित् वायुबलाहकसंयोगवि-
भागौ निमित्तकारणे बलाहकवियुत्संयोगविभागावसमवायिकारणे,
कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्, यद्वा मेवाकाशसंयोगे
विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपामेव मोदनाभिघात-
जनितं कर्मेति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्तत्वात् ॥ ११ ॥

* पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्या-
तम् ॥ १२ ॥ *

भूकर्म्यं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणमुक्तं तत्रैवाकस्मिदृष्टिदाह-
हेतोस्तेजसः आकाशकदृष्टादिबोभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजा-
यते तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसी समवायि-
कारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्मशब्दस्य द्वाष्टत्विर्भेदो-
क्तादिकर्मसूचनार्था ॥ १२ ॥

* अग्नेरुर्ध्वं ज्वलनं वायोस्तिथ्येकपवनमग्नूनां मन-
सश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥ *

अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह ।

आद्यमिति मगादिकादीनिमित्यर्थः, तदा मोदनाभिघातादीना-
मभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्रासमवायिकारणम् आद्यमूर्ध्व-
ज्वलनम् आद्यं तिथ्येकपवनमिति, इतरेषां ज्वलनमप्यग्निकर्मणा प्रेमा-

समवायिकारणकत्वमेव मनुसुचितं दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकल्पनानवका-
मात् ॥ १२ ॥

* हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ *

अनाद्यं कर्माधिकृत्याह ।

सुखदुःखोपपादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं
हस्तकर्म तथाऽभिमतविषयप्राहिषीन्द्रिये सन्निकर्षार्थं यन्मनसः कर्म
तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमेव यद्यपीन्द्रियं मनो न
साक्षात्प्रयत्नविषयस्तथापि मनोवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि
कर्मात्मस्तिर्दृष्ट्या, नाद्यास्तु त्वगिन्द्रियप्राप्त्यवमङ्गीकर्तव्यम् अन्य-
था प्राणवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेनाशितपीताद्यभ्यवहरणमपि न
सम्भवेत् ॥ १४ ॥

* आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १५ ॥

ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाणमत आह ।

सुखदुःखे इत्यपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि दृष्टव्यं मनसो वैभवं पूर्व-
मेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधितम्, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिसि मनसो
लक्षितमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेयेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न
व्यातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेच्च पादे मे सुखं शिरसि
मे वैदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मनःसन्निकर्षाधीनः सर्वो-
ऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वा-
दुक्ते ॥ १५ ॥

* तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः

स योगः ॥ १६ ॥ *

मन्वेवं यदि वपुषं मनस्तदा चित्तनिरोधाभावाद्योगं विना
नात्मसाक्षात्कारो नवा तमन्तरेण कोन इति शास्त्रारम्भवैफल्यमव-
स्थाह ।

विषयेष्वस्यत्यवत उदासीनस्य महिरिन्द्रियेभ्यो व्यावृत्तं मनो

अशक्तस्त्वमात्मनात्मनिष्ठं भवति तदा तत्कर्माहुष्यप्रवृत्त्याभावात्
कर्म मनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति स एव योगः चित्तनिरो-
धश्चक्षत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः,
अद्या तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयेते प्रक्रान्तत्वात्, दुःखाभाव इति
दुःखाभावसाधनत्वाद्योग एव दुःखाभावः “कृच्छ्रं वै प्राणः” इतिवद्,
अद्या दुःखस्याभावो यत्नेति बहुव्रीहिः, शरीरस्थेति शरीरावच्छिन्न-
स्यात्मनः, स योग इति प्रसिद्धिसिद्धतया तत्पदम्, अयं स योगः ।
अद्यात्मपदेनात्म प्राण उच्यते उपचारात् प्राणानुमेयत्वादात्मनः तथाच
प्राणवद्वनाद्यं कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यद्वा जीवनयोनियत्नयदा-
त्मप्राणसंयोगामसंवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवनयोनिस्य यत्नोऽती-
न्द्रियः प्राणमन्त्रारुमेयः कथमन्यथा सुषुप्त्यस्यावामपि वासप्रस्थाव-
नतागतमिति भावः ॥ १६ ॥

* अपमर्पणमुपसर्पणमश्रितपीतसंयोगाः कार्यान्तर-
संयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥ *

ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसो
यदा मरणावस्थायामपसर्पतः देहाहङ्गिर्भवतः देहान्तरोत्पत्तौ तत्र
पुनरपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रयत्नाभावात्तदुभयमनुपपन्नम्, अश्रित-
पीतं भक्तपानोयादित्यापि शरीरावयवोपचयहेतुयः संयोगस्तज्ज-
नकं यत् कर्म यच्च गर्भवासदेशायां संयोगविभाजनकं कर्म तेषां
कथमुत्पत्तिरित आह ।

अत्र नपुंसकमनपुंसकेनैकवक्ष्यास्यान्यतरस्यामिति नपुंसकनिर्देशः,
संयोगपदञ्च तत्कारणे कर्मणि साध्याधिकम्, अपसर्पणं देहादन्धक-
र्मक्षये देहादेव प्राणमनसोरुत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ
तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अश्रितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्या-
न्तरं गर्भशरीरं तज्जंयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्मसंयोगा-
समवायिकारणकम्, इतिकारेण धातुमसकर्मसामान्यदृष्टवदात्मसंयो-
गासमवायिकारणकत्वं सूचयति ॥ १७ ॥

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ १८ ॥

ननु देहान्तरोत्पत्तेरावश्यकत्वञ्चेत्तदा कथं मोक्ष इत्यत आह ।
 इदमत्राकूतं योगबलेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति तेन च सवास
 भजिष्याद्याने भवति तच्चिबन्धनानां रागद्वेषमोहानां दोषाणामप्राया
 प्रयत्नेरप्राये तच्चिबन्धनस्य जन्मनोऽप्राये तच्चिबन्धनस्य दुःखस्याप्रा
 यति तावद्वस्तुगतः, तत्र योगिनो योगजधर्मबलेन तत्तद्देशकालर
 भक्तुरेवमतङ्गजमुजङ्गविहङ्गमादिदेहोपभोग्यसुखदुःखासाधारणकारण
 भर्माधर्मनिकुरस्वमाचोच्य तत्तत्कायव्यूहं निर्वार्य भोगेन पूर्वोत्प
 धर्माधर्मयोः क्षयः निवृत्तदोषस्य धर्माधर्मान्तरानुत्पत्तावपूर्वशरीरान्तर
 नुत्पत्तौ पूर्वशरीरेण सहात्मनो जः संयोगाभावः स एव मोक्षः तदभा
 इति अनागतशरीरानुत्पादे संयोगाभाव इत्यर्थः । नन्विदमवस्थ
 प्रत्यसाधारणीत्यत आह अप्रादुर्भाव इति यदनन्तरं शरीरादेः पुन
 प्रादुर्भावो न भवतीत्यर्थः, स मोक्ष इति तस्याभवस्थायां यो दुःख
 अत्र सः स मोक्ष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

* द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः ॥ १९ ॥ *

ननु तमसोऽपि द्रव्यस्य कर्म दृश्यते चलति छायेतिप्रत्ययात्
 तत्र न प्रयत्नो न वा नोदनाभिघातो न वायुरुत्वद्रवत्वे न वा संस्का
 रस्तथाच निमित्तान्तरं वक्तव्यं तच्च नानुभूयमानमित्यत आह ।

एतेन नवैव द्रव्याणीत्यवधारणमप्युपपादितं द्रव्यनिष्पत्तिस्तावत्
 स्वर्गवद्द्रव्याधीना न च तमसि स्वर्गोऽनुभूयते, न चानुद्भूत एव स्वर्गः
 रूपोद्गमे स्वर्गोद्भवस्यावश्यकत्वात् । पृथिव्यामयं नियमः तमस्तु
 दशमं द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यान्तरस्य नीलरूपमधिहरणत्वात् नीलरूपस्य
 च गुरुत्वनान्तरीयकत्वात् रसगन्धजनान्तरीयकत्वात् । यथाकाशं शब्द-
 माह्वविशेषगुणं तथा तमोऽपि नीलरूपमात्रविशेषगुणं स्यादिति
 चेन्न प्राकृष्टत्वविरोधात् यदि हि नीलरूपवर्त्तीलं रूपमेव वा तस्य
 स्यात् प्राकृष्टाद्भोक्तृप्रयुक्तमन्तरेण चलतुं न शक्नुते ॥ १९ ॥

* तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥ *

तर्हि गतिप्रतीतिः सिद्धिबन्धनेत्यत आह ।

गच्छता इवान्तरेणाहते तेजसि पूर्वदेयात्पक्षमाहपि न देये
चोपलम्भात्तेजोऽभावस्य गच्छदुद्रव्यसाधर्म्याद् गतिभ्रमो न तु वास्तवी
तस्य गतिरित्यर्थः कन्धव्यतिरेकाभ्यां तथा प्रतीतेः, उद्भूतरूपपद्या-
वत्तेजःसंसर्गाभावस्तमः ॥ २० ॥

* दिक्कालावाकाशश्च क्रियावद्बैधर्म्यान्निष्क्रिया-
णि ॥ २१ ॥ *

एवं द्विसूत्रकं प्रासङ्गिकं तमःप्रकरणं समाप्य कर्मसून्यताप्रकरण-
माह ।

चकारादात्मसंयुक्तः क्रियावता वैधर्म्यं दिग्मादीनाममूर्तत्वं
मूर्त्यनुविधानात् क्रियायाः ॥ २१ ॥

* एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ २२ ॥ *

गुणकर्मणोर्निष्क्रियत्वमाह ।

एतेनेति क्रियावद्बैधर्म्येत्यर्थः क्रियावद्बैधर्म्यममूर्तत्वं गुणकर्म-
णोरपीति ते अपि निष्क्रियत्वेन व्याख्याते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

* निष्क्रियाणां समवायः कर्मण्यो निषिद्धः ॥ २३ ॥ *

ननु गुणकर्मणो यदि निष्क्रिये तदा ताभ्यां इव्यस्य कथं सम्बन्धः,
संयोगसम्बन्धः सम्भाव्येत स च कर्माधीन एवेत्यत आह ।

निष्क्रियाणां गुणकर्मणां समवाय एव सम्बन्धः स च कर्मण्यो
निषिद्धः तस्य सम्बन्धस्य उत्पत्तिरेव नास्ति दूरे तु कर्माधीनते-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

* कारणत्वसमवायिनी गुणाः ॥ २४ ॥ *

ननु यद्यमूर्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा
गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमत्यद्यन्ते न हि समवायिकारणातिदि-
क्तत्वमेवैषां कारणता संभवतीत्यत आह ।

गुणा व्यसमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन कर्म-
धाराः स्युः, सा व्यसमवायिकारणता क्वचित् कार्यकार्यसमवायात्
यथात्मनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे,
क्वचित् कारणैकार्थसमर्थसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादि-
रूपादिषु ॥ २४ ॥

* गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २५ ॥ *

ननु इह कर्मोत्पद्यते इदानीं कर्मोत्पद्यते इत्यादिप्रतीतिबलात्
दिक्कालावपि कर्मसमवायिकारणे एव कथमन्यथा तत्र तयोराधार-
तेत्यत आह ।

यथा गुरुत्वादयो गुणा न कर्मसमवायिकारणममूर्त्तत्वात् तथा
दिगपि न कर्मसमवायिकारणममूर्त्तत्वादेवेत्यर्थः, आधारता तु
समवायितामन्तरेणापि, कुण्डे बदराणि, कुण्डे दधि, वने सिंहनाद
इत्यादिवदुपपद्यत इति भावः ॥ २५ ॥

* कारणेन कालः ॥ २६ ॥ *

उक्तेनैवाभिप्रायेणाह ।

निष्क्रियत्वेन व्याख्यात इति परिणस्यानुपपन्नः, कारणेनेति
भावप्रधानो निर्देशः तेन निमित्तकारणत्वेनाधारमात्रं कर्मणः कालो
न तु समवायीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारे पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं पञ्चमाध्यायः ।

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

—००—

* बुद्धिपूर्वो वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥ *

संसारमूलकारणयोर्धर्मधर्मयोः परीक्षा षष्ठाध्यायार्थः । धर्म-
धर्मौ च “स्वर्गकामो यजेत” “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादिविधिनि-
षेधबलकल्पनीयौ विधिनिषेधवाक्ययोः प्रामाण्ये सति स्यातां, तत्रा-
माख्यञ्च वक्तुं यथार्थवाक्यार्थज्ञानबलक्षणगुणपूर्वकत्वादुपपद्यते स्वतः
प्रामाण्यस्य निषेधादतः प्रथमं वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनमुपक्रमते ।

वाक्यकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा
वाक्यरचनात्वात् नदीतीरे पञ्चफलानि सन्तीत्यस्मदादिवाक्यरचनावत्,
वेद इति वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्र समुदायिनां वाक्यानां कृतिः पक्षः,
न चास्मदादिबुद्धिपूर्वकत्वेनान्यथासिद्धिः, “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादा-
विष्टसाधनतायाः कार्यताया वा व्यस्मदादिबुद्ध्यगोचरत्वात्, तेन स्वत-
न्तपुरुषपूर्वकत्वं वेदे सिध्यति, वेदत्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्त-
प्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्र-
माणशब्दत्वम् ॥ १ ॥

* ब्राह्मणे संज्ञाकर्मं सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥ *

प्रकारान्तरेण वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह ।

ब्राह्मणमिह वेदभागस्तत्र यत् संज्ञाकर्म नामकरणं तत् व्युत्पा-
टकस्य बुद्धिमाक्षिपति यथा लोके लब्धकर्म-टीर्धनास-लब्धग्रीवादिनाम-
करणम् ॥ २ ॥

* बुद्धिपूर्वो ददातिः ॥ ३ ॥ *

प्रकारान्तरमाह ।

“स्वर्गकामो मां दद्यात्” इत्यादौ यद्दानप्रतिपादनं ब्रह्मणेष्ट-

साधनताज्ञानजन्यं इहातिरिक्तं धातुनिर्देशो धात्वर्थं दानसम्बन्ध-
वतिः ॥ ३ ॥

* तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥ *

प्रमाणान्तरमाह ।

प्रतिग्रहप्रतिपादिका अपि श्रुतयो बुद्धिपूर्विकाः प्रतिग्रहपदं
स्वविषयां श्रुतिमुपब्रजयति तेन भूष्यादिप्रतिग्रहप्रतिपादिकाः श्रुतयः
प्रतिग्रहीतुः श्रेयःसाधनतापराः कृष्णसारवर्मादिप्रतिग्रहप्रतिपा-
दिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहीतुरनिष्टसाधनताबोधिकाः नवेष्टानिष्टसाधनते
अर्थाचीनपुरुषबुद्धिगोचरौ भवितुमर्हतः ॥ ४ ॥

आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥ *

इदानीं “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि” इति जैमिनीयं सूत्रं
व्याख्येयमाह ।

आत्मान्तरगुणानां यागहिंसादिपुण्यपापानाम् आत्मान्तरेऽथो
सुखदुःखात्मकौ गुणौ तयोरकारणत्वात् एवञ्च प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेक
धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे न व्यधिकरणाभ्यामन्यथा येन यागहिंसादिकं न
कृतं तस्य तत् फलं स्यादिति कतङ्गानिरकृताभ्यागमस्य प्रसज्येत, ननु
नायं नियमः पुत्रेऽपि पितृव्यज्ञादौ व्यभिचारात् तथाहि पुत्रेऽथ कतस्य
आज्ञादेः पितरि फलश्रवणात् पित्रा च कृतायाः पुत्रेऽपि पुत्रे फल-
श्रवणात्, न च स्वर्गभागिपितृकत्वस्य तेजस्विपुत्रकत्वस्य च फलस्य
पुत्रपितृगामितया सामानाधिकरण्यमेवेति वाच्यं श्रुतिविरोधात्
पितृत्वस्यादेः पुत्रतेजस्वितादेरेव फलस्य श्रवणात् फलान्तरस्य च गौरव-
पराहतत्वात्, अस्तु तर्ह्यप्यं फलं कर्तरि, स्वर्गस्तु पितरीति चेन्न
व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्यनियमात् अन्यथा आज्ञानन्तरं सुक्ते
पुत्रे पितुः स्वर्गो न स्यात्, न स्यादिति चेन्न सुक्ते पितरि साक्षादपि
आज्ञात् फलं न स्यादिति दृश्यत्वात् मैवं “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठा-
तरि” इत्यस्योक्त्यगत्वात् कश्चिद् बलवता बाधकेनापोद्यत्वात् प्रकृते
च पितृपुत्रगतफलश्रवणस्यैव बाधकत्वात्, तथा सत्प्रतिप्रसङ्गं इति

चेन्न तादृशसुतेरेवातिप्रसङ्गनिवारकत्वात् । यत्तु महादानादौ स्वर्ग-
सात्वमेव फलं तच्च यदुद्देशेन क्रियते तन्नामपि फलं जनयतीति
यत्तुच्छं तत्त्वोत्कर्षे बाधकाभावात् बाधकाभावसृष्टितोत्कर्षस्य नियम-
त्वात् राजादीनामुपवासाद्यनुष्ठानानापत्तेः परद्वारेय तत्तत्कर्मणां
स्वगतफलसृष्ट्यानुष्ठानमन्वयात्, सम्यग्दृष्ट्याश्रयपरिपालनस्य
ब्रह्मर्षीकावाग्निरूपे च फले नियम एव प्रातिस्विकफलाभिप्रायेण
तत्त्वोर्गभिधानात्, वृत्तिकारास्तु “शास्त्रदेशितम्” इत्यादिनियम एव
पितृादीनान्तु यत् फलं तच्छाब्दादौ भोजितानां ब्राह्मणानामाशी-
र्भन्वानुभावात्, “कृतार्थास्ते पितरो भूयासुः” इति पितृयज्ञे
पुत्रेष्टौ तु सन्तुष्टानासृष्ट्विजामाशीर्दानात् “तजस्वी वर्चस्वद्वादस्ते
पुत्रो भूयात्” इत्यादेः, जाडूलिकमन्त्रपाठादिव संप्रदृष्टस्य विषाप्रहर-
णमित्याहुः ॥ ५ ॥

✽ तदुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥ ✽

अनुष्ठानां यथाशास्त्रमनुवर्त्तमानानां भोजनानुष्ठानामाशीर्दानात्
तत् फलं न तु दुष्टानां प्रातृत्येन निषिद्धानामपि कुण्डगोचकप्रवृत्ती-
नामित्याहुः ।

तदित्याशीर्दानफलं परासृष्ट्याति दुष्टा ब्राह्मणाः प्रातानधिकारिणो
यत्र आहु भोज्यन्ते तत्र पितरि तत् फलं न विद्यते न भवतीत्यर्थः
आहुफलमेव वा न भवति पितरीत्यर्थः ॥ ६ ॥

✽ दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥ ✽

के ते दुष्टा इति दुष्टलक्षणमाहुः ।

हिंसायामिति निषिद्धकर्मसातोपलक्षणम्, तेन निषिद्धे कर्मणि
प्रवृत्तं पुरुषं दुष्टं विजानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

✽ तस्य समभिव्याहारतो दोषः ॥ ८ ॥ ✽

न केवलं दुष्टब्राह्मणस्य आहु निमन्त्रितस्य भोजनेन फलाभावः
किन्तु प्रापमपि भवतीत्याहुः ।

तस्य निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य समभिव्याहारात् इति
पक्षिभोजनसङ्गयनसङ्गाध्ययनादिसत्तयात् दोषः पापमित्यर्थः ॥ ८ ॥

* तददुष्टे न विद्यते । ९ ॥ *

तत् किमदुष्टसमभिव्याहारादपि दोष एव, नेत्याह ।

तत् पापमदुष्टं यथाशास्त्रं व्यवहरमाणं ब्राह्मणे आहो भोजितं
न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

* पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥ *

ननु सत्यात्वाप्रतिबन्धे यत्र आह्वानादौ प्रथमं दुष्टा एव
निमग्नितः क्रमेण तु सत्यात्प्रतिबन्धे किं विधेयमित्यत्राह ।

आहो प्रतिपद्ये वा विशिष्टा यथाशास्त्रमनुवर्तमाना यदि
बध्यन्ते तदा निमग्नितानपि निन्द्यान् परिहृत्य तानेव भोजयेत्
“न निमग्नितान् प्रत्याचक्षीत” इति तु सत्यात्परम्, निन्द्यांस्तु
निमग्नितान् दूषिष्यदानादिना सन्तोषयेत् ॥ १० ॥

* समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥ *

यत्र स्वापेक्षया विशिष्टा न बध्यन्ते आह्वानादौ तत्राह ।

समे स्वमदुष्टे, हीने स्वापेक्षया गुणादिना न्यूनं, अदुष्टे पात्रे
आह्वानादौ प्रवृत्तिस्तेषामेवाशीर्दानात् पितरि सुखमित्यर्थः । निषि-
द्धानां परं त्यागो न त्वदुष्टानां समहीनानामपीति भावः ॥ ११ ॥

* एतन् हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्त्रादानं
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ *

आहो दानादौ च सम्यदानसादृश्येन धर्मात्पत्तिमभिधाय
तादृशादपादानादपि धर्मात्पत्तिमतिदिशति ।

यथोत्तरं धर्मात्कर्षः, हीनादपि भूत्यादिप्रतिपद्ये, समादपि,
स्वापेक्षया विशिष्टादपि, धार्मिकात् धर्म इत्यर्थः रपस्त्रादानं परस्त्रात्
कस्य धनस्त्रादानं प्रतिपद्यः । दत्तकारास्तु परस्त्रादानं चौर्यादिनां

परस्परद्वयं व्याख्यातं तथाच श्रुतिः “श्रुत्वात् सप्तमे वैश्यादयमे
ज्जितियात् पञ्चदशे ब्राह्मणः प्राणसंगये” इति, श्रुधापोडितमात्मानं
कुटुम्बं वा रक्षितं सप्त दिनान्याहारमप्राप्य श्रुद्भक्ष्यापहारः कार्यः,
एवं दश दिनान्याहारमप्राप्य वैश्यात्, पञ्चदश दिनान्याहारमप्राप्य
ज्जितियात्, प्राणसंगये ब्राह्मणात् भक्ष्यापहरणं न दोषायेत्याहुः ॥ १२ ॥

* तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥ *

न केवलं प्राणसंगये परस्पादानं न निषिद्धं किन्तु तस्यां दशाया-
मपहर्तुं ये न प्रयच्छन्ति तेषां बधोऽपि कार्यो न तावता धर्मज्ञानि-
रधर्मप्रादुर्भापो वेत्याह ।

तस्यां दशायां विरुद्धानां विपरीतमाचरतां त्यागो बधः कार्ये
इत्यर्थः । तदुक्तम्,

“कर्मणा येन केनापि श्रुदना दारुणेन वा ।

उद्धरेद्हीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्” इति ॥ १३ ॥

* हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥ *

ननु चाविशेषेणैव परस्य बधः, नेत्याह ।

यदि स्वस्वाद्धोनः परो भवति योऽपहर्तुं न ददाति तस्य
श्रुद्वादेत्यागो बधः ॥ १४ ॥

* समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ १५ ॥ *

सममधिकृत्याह ।

यदि स्वसदृशो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मन एवोपदा-
सादिना त्यागोऽवगाहः कर्तव्यः, यदि स्वस्य कुटुम्बस्य वा रक्षाप्रकारो
न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदा तस्यैव त्यागो बध
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* विविधे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥ *

तत् किं स्वापेक्षया यदि विविधो भवति विरोधी तदा तस्यापि
बध एव कार्यः, नेत्याह ।

स्वाम्येक्षया विशिष्टे वेदाध्ययनादिना उत्कृष्टे विरोधिनि व्याख्यानं
एव त्वानो विधेयः प्राणसंग्रहे सत्यव्यात्मकरणमेवाभिप्रेयात् न तु
ब्राह्मणं हन्यादित्यर्थः । इतिरात्रिकपरिसमाप्नो ॥ १६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

—००—

* दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युद-
याय ॥ १ ॥ *

एवं पूर्वाह्निके वैदिको प्रसा गुणजन्येति तदुत्पत्तौ गुणाभिधान-
म्, “शास्त्रदेगितं फलमनुष्ठानम्” इति विवेचनम्, निषिद्धाचरणे-
ऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिः कस्याविद्गतायामित्यस्य विवेचनञ्च दृष्टमधुना
“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः” इति द्वितीयं सूत्रं व्याचिह्वातु-
विशेषतोऽर्थोत्पत्तिपरीक्षायां वक्ति ध्यमाणा यमाह ।

दृष्टप्रयोजनानि क्षयिदाणिच्यराजसेवादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि
यागदानब्रह्मचर्यादीनि, एतेषां कर्मणां मध्ये यत्न दृष्टं प्रयोजनं
नोपलभ्यते तदादृष्टं प्रयोजनं कल्पनीयम्, तच्चाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय ।
यदा अभ्युदयायेति चतुर्थो प्रथमाये तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः,
अदृष्टं फलमपूर्वमेव तद् यदि योजनं तदाऽभ्युदय व्याख्यातात्कारः
यदि यागदानादिजं तदाऽभ्युदयः स्वर्गः, तत्रापि यथा दोग्ध्र पचती-
त्यादिक्रिया सद्यःफलिका, वपति कर्मतीत्यादिक्रिया न विलम्बभावि-
कत्वा, तथा ब्रह्म तदाति ब्रह्मचर्यं चरतीत्यादिक्रिया तावत् सद्यः-
फलिका न भवति तददृष्टस्य फलस्यानुपलब्धेः । न च धार्मिकतया

शानाह्नामादिकमेव फलम्, प्रच्छन्नं ब्रह्मचर्यादि चरतां तत्फलानुद्दि-
यात् तस्माच्चिरभाविस्वर्गादिकमेव फलं तच्चाशुतरविनाशिन्याः क्रियावा-
न साक्षादित्यान्तराह्निकं क्रियाफलयोः समानाधिकरणमपूर्वं पथ्ये-
त्यति ॥ १ ॥

* अभिषेचनीपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञ-
दानप्रोक्षणदिङ्मन्त्रमन्त्रकालनियमाद्यादृष्टाय ॥ २ ॥ *

अदृष्टफलानि कर्माणि परिमञ्चते ।

अदृष्टावेत्यदृष्टलक्षणाया फलाया अदृष्टद्वारा स्वर्गापवर्गलक्षणाया
फलाया वा एतेनादृष्टफलकस्योत्पत्त्यात् सकलकर्मापसंयहः, तत्ताभि-
षेचनं स्नानं “गङ्गायां स्नायात्” इत्यादिविधिविधेयम्, उपवासः
“एकादशीमुपवसेत्” इत्यादिविधिविधेयः, ब्रह्मचर्यं सामान्यत एव
धर्मसाधनम्, गुरुकुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनमज्ञानान्त्रादिव-
स्तार्थः, वानप्रस्थं वयःपरिणामे वनं प्रस्थितानां यत् कर्म, यज्ञो राज-
सूयवाजपेयादिः” दानं “मां दद्यात्” इत्यादिविधिविधेयम्, प्रोक्षणं
“प्रीचीन् प्रोक्षति” इत्यादिविधिविधेयम्, दिक् “प्राचीनक्षत्रे यजेत”
“प्राङ्मुखोऽच्चादि भुञ्जीत” इत्यादिविधिविधेया, नक्षत्रं आङ्गादौ
अघादि, मन्त्रः आपोहिष्ठेत्यादिः, काञ्चः “मासि मासि वोऽशनम्”
“अमावास्यायामपराह्णे दद्यात्” “प्रीष्टे पञ्चतपाः” “वसन्तेऽग्नीनाद-
धीत” इत्यादिविधिविधेयः, नियमो वर्णाश्रमिणां यथाशास्त्रमनुष्ठानम्,
तदेवं धर्मस्य आत्मा समवायिकारणम्, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायि-
कारणम्, अङ्गा स्वर्गादिलक्षणप्रयोजनज्ञानञ्च निमित्तकारणमनुसन्धे-
यम् ॥ २ ॥

* चातुराश्रस्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥ *

एवं धर्मसाधनसमिधाय अधर्मसाधनमपि ससञ्चिन्विदाह ।

चतुर्णामाश्रमाणां समानं यद्धर्मसाधनं तत्तावत् पूर्वस्त्वथैवोक्त-
मिति शेषः । उपधाः भावस्य अङ्गाया दोषाः अनुपधाः अङ्गाया भाव-

त्वादोषाः तेऽपि धर्माधर्मयोः साधनानि यथास्मन्मूढनीयानि उपधा-
पदेनाधर्मसाधनानि सर्वाण्युपसंगृहीतानि ॥ २ ॥

* भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥ *

उपधानुपधे लक्षणतो विवेचयन्नाह ।

भावः इच्छा रागः प्रसादोऽत्रह्ममदमानासूत्राप्रवृत्तयो भाव-
दोषा उपधापदेनोच्यन्ते, अह्मा मनःप्रसादो देशितकर्मानुष्ठानाध्यवसाय
इतिकर्तव्यतापरिच्छेदस्यानुपधा, तदेतयोर्धर्माधर्मनिसत्तकारणत्व-
मुक्तम् ॥ ४ ॥

* यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च त-
च्छुचि ॥ ५ ॥ *

शुच्यशुचिनी चोपधानुपधे तत्र शुच्यशुचिनी विवेचयति ।

इदं श्रुत्वा श्रुत्वा च यद्द्रूपादिकं विहितं यस्य द्रव्यस्य तत्तथा
तत्र रूपम् “अरुणया एकहायन्या पिक्वाख्या गवा सोमं क्रीणाति”
“चेतं क्षागलमात्रमेत” इत्यादौ, प्रोक्षितं मन्त्रेषोदकसिक्तम्, अभ्यु-
क्षितं विना मन्त्रसुदकसिक्तं चकाराख्यायतो लब्धं तच्च “वाजनाध्या-
पनप्रतिपद्यैर्वाङ्मन्यो धनमर्जवेत्” इत्यादिनियमविधिबोधितम् ॥५॥

* अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ *

अशुचिलक्षणमाह ।

यद्द्रव्यं शुचि तद्विपरीतमशुचीत्वर्थः अग्रस्तद्रूपरसगन्धस्पर्श-
ममन्त्रप्रोक्षितमनभ्युक्षितं निषिद्धजलाभ्युक्षितं वा अन्यथागतम्,
क्षिपिवापिख्यागतं ब्राह्मणस्य द्रव्यमशुचीत्वर्थः ॥ ६ ॥

* अर्थान्तरञ्च ॥ ७ ॥ *

अशुच्यन्तरमाह ।

अग्रस्तद्रूपरसगन्धस्पर्शमपि प्रोक्षितमभ्युक्षितं व्यावर्जितञ्च
यत्तत्रापि बाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च यत्तदशुचीत्वर्थः ॥ ७ ॥

* अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमा-
भावात् विद्यते वाऽर्चान्तरत्वाद् यमस्य ॥ ८ ॥ *

इदानीं धर्माधर्मौ प्रति सहकार्यन्तरमाह ।

अयतस्य यमरहितस्यासंयतस्येति यावत् “हस्तौ पादौ प्रक्षा-
ल्यौ चस्य वाग्यतो भुञ्जीत भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि हिराण्यमेतु”
इत्यादिवोधितयमरहितस्य भोजनं नाभ्युदयाय किन्तु पाणाय,
कृत एवमित्यत आह नियमाभावात् नियमस्य सहकारिणोऽभावात्,
नियमे सति यत्तदाह विद्यते वा यथोक्तयमसाहित्येन भोजने
भवत्येवाभ्युदयः, कृत इत्यत आह अर्चान्तरत्वादयमस्य भोजनादर्चा-
न्तरं यतो यमः, तथाच सहकारिकारणं विना न फलसिद्धिरिति
सति फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

* असति चाभावात् । ९ ॥ *

ननु यममात्रमेव तन्त्रं तर्हि भोजनमतन्त्रमेवेत्यत आह ।

यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति चाभावादभ्युदयस्येति शेषः तथाच
यमो भोजनस्य द्वयमेव पुण्यकारणमित्यर्थः । भोजनमित्युपलक्षणं
यागदानस्नानहोमादीनामपि श्रौतस्मार्त्तकर्मणां यमनियमौ सह-
कारिणौ ॥ ९ ॥

* सुखाद्रागः । १० ॥ *

एवं धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमसहकारिणमभिधाय दोषं सह-
कारिणमभिधातुं दोषनिदानमाह ।

सक्चन्दनवनितादिविषयसेवनजन्यः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये
सुखे तत्प्राधाने वा राग इच्छा संजायते अहिक्कण्टकादिजन्यो दुःखात्
तत्र तत्प्राधाने वा द्वेष इत्यपि द्रष्टव्यम्, रागद्वेषमोहाः प्रवर्त्त-
कत्वेन दोषा इत्यभिधीयन्ते तथाच गौतमीयं सूत्रम् “प्रवर्त्तनाल-
क्षणा दोषाः” इति ॥ १० ॥

* तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥ *

अत्र दृष्टदुःखे एव यदि रागद्वेषौ जनयतः तदा तयोर्नाशे कथं
तौ स्थातामन्त आह ।

रागद्वेषौ भवत इति शेषः विषयाभ्यासजनितो दृढतरः संस्कार-
विशेषस्तन्मयत्वं यद्वशात् कामादिरस्य कामिनांमल्लभमानस्य सर्वत्र
कामिनीदर्शनेनम्, एकदा भुजङ्गदण्डस्य तत्र दृढतरसंस्कारतः सर्वत्र
भुजङ्गदर्शनम्, तदुक्तं “तन्मयत्वं तदकाशो वाह्याभ्यन्तरतस्तथा”
इति ॥ ११ ॥

* अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥ *

हेत्वन्तरं सहज्विनोति ।

रागद्वेषाविति शेषः यद्यप्यदृष्टं साधारणकारणं तथापि
कचित्तौ प्रति असाधारणतानप्यनुभजति यथा तज्जन्मानुभूतका-
मिनीमुखस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनीरागः अतनुभूतभुजङ्गदण्डदुःखा-
नामपि भुजङ्गेषु द्वेष इत्याद्युच्येयम् । न च प्राग्भवीयः संस्कार
एवात्र निबन्धनम्, तत्कल्पने तदुद्बोधकल्पने च प्रमाणाभावात् अदृष्ट-
स्यावश्यकल्पनीयत्वात् ॥ १२ ॥

* जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥ *

सहकार्यन्तरमाह ।

तथाहि अनुष्यजातीयानामच्चादौ रागः कृगजातीयानां लृणादौ,
करभजातीयानां कण्टकादौ, तत्रापि तत्तज्जातिनिष्पादकमदृ-
ष्टमेव तन्त्रं द्वारमात्रन्तु जातिर्जन्मविशेषः एनं पारावतादीनामु-
त्कर्षे रागः । तथा संहिषजातीयानां तरङ्गमे द्वेषः, सारमेयाणां
शृङ्गाले, नकुलानां भुजङ्गमे इत्याद्युच्येयम् ॥ १३ ॥

* बुद्ध्याद्द्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥ *

एवं धर्माधर्मनिमित्ततया रागद्वेषनिमित्तानि परिहृत्वाय
वर्त्तन्ति दोषाणां धर्माधर्मकारणत्वं प्रवृत्तिद्वारेणाह ।

विहिते कर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ द्वेष-
निबन्धना प्रवृत्तिः, रागनिबन्धना व्यामादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रवृत्ते द्वेष-
निबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । तावेतौ रागद्वेषौ संसारमनु-
वर्त्तयतः तथाच गौतमीयं सूत्रम् “प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः”
इति यागारम्भो वाचिकी प्रवृत्तिः मत्वं प्रियं हितमिति पुण्या,
असत्त्वमप्रियमहितामिति पापा, बुद्धिः बुध्यते ज्ञायतेऽनेनेति मन
उच्यते तेन मानसी प्रवृत्तिर्भूतदयादिः, शारीरी प्रवृत्तिर्दानं परिचर-
णमित्यादिका दशविधा पापा दशविधा पुण्या वेति ॥ १४ ॥

* तत्संयोगो विभागः ॥ १५ ॥ *

इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रत्यभावमाह ।
ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगौ जन्म अपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियवेद-
नाभिः सम्बन्धः संयोग इहोच्यते । विभागस्तु शरीरमनोविभागो
मरणलक्षणः तथाचायं जन्ममरणप्रवन्धः संसारः प्रेत्यभावापर-
नामा धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः अस्त्यैव च प्रेत्यभावस्यानारम्भोभाव इति
वैदिकी सञ्ज्ञा ॥ १५ ॥

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥ *

तदेतस्य प्रेत्यभावस्य जन्ममरणप्रवन्धस्य यत्र च पर्यवसानं तं
मोक्षं निरूपयितुमाह ।

अयमेव शरीरमनोविभागः आत्मकर्मसु सत्यु मोक्षो भवतीत्यर्थः
तत्तात्पर्यमिति तावत् अयं मननं योगाभ्यासो निदिध्यासनमासनं
प्राश्नायामः यमदमश्मृतिः आत्मपरात्मसाक्षात्कारो देहदेशान्तरो-
न्मोक्षपूर्वोत्पन्नधर्माधर्मपरिज्ञानं तद्भोगानुरूपनानादिहनिर्माणं तन्मो-
क्षोऽनेन प्रकृतौ रागद्वेषलक्षणदोषरूपपारदमादयमवर्माधर्मयोद्वेगस्य

दात् प्रवृत्त्यपाये जन्मापायाद्दुःखापायवचनोऽपवर्गस्तत्र षट्पदाष्ट
यतस्त्वज्ञानमाद्यमात्मकम् ॥ १६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य

द्वितीयभाष्यकम् ।

समाप्तञ्चायं षष्ठाध्यायः ।

सप्तमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* उक्ता गुणाः ॥ १ ॥ *

संसारमूलकारणतया सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणतया भोगसाध-
नतया चोत्पत्तितः प्रत्यात्मनियतत्वेन परादृष्टस्यापि परस्योपयोगित्वेन
च धर्माधर्मौ परीक्ष्येदानीं गुणान् परीक्षन्निष्ठुस्तेषामुद्देशं लक्षणञ्च
स्मारयन्नाह ।

उद्दिष्टा लक्षिता गुणाश्चेत्यर्थः तत्र रूपादयः सप्तदश कण्ठरवे-
णोक्ताः चण्डसमुच्चिताः सप्त, तेन चतुर्विंशतिरपि गुणा उक्ताः,
तत्र नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं समवायि-
कारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं वा असमवायिकारण-
वृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं वा कार्यासमानाधिकरण-
कर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा ॥ १ ॥

* पृथिव्यादिरूपपरसमन्वयस्यार्थं द्रव्यानित्यत्वादिनि-
त्याद्य ॥ २ ॥ *

तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्यायार्थः । तत्र प्रथमाह्निके
नित्यतया गुणपरीक्षा, अनित्यतया गुणपरीक्षा, साकल्यगुणपरीक्षा,

सङ्ख्याद्यनेकवृत्तिगुणपरीक्षा, परिमाणपरीक्षा चेति पञ्च प्रकरणानि,
तत्र रूपादीनाञ्चतुर्णामनित्यत्वमाह ।

पृथिव्यादीनां वाय्वलानामवयविनां रूपादयश्चत्वारो गुणा
अनित्याः । यद्यन्येऽपि गुणा अवयवेषु वर्तमाना अनित्या एव,
तथापि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपादयश्चत्वारो गुणा आश्रय-
नाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति
द्रव्याश्रयभूतस्यानित्यत्वादाश्रितानामनित्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

* एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ *

रूपादीनामनित्यत्वे यद्याश्रयानित्यत्वं तन्त्रं तदा नित्याश्रय-
वृत्तीनां नित्यत्वमित्याक्षेपवत्तुल्यमित्याह ।

रूपादीनामेव चतुर्णां निष्पेक्षाश्रयेषु वर्तमानानां नित्यत्वमुक्तम्
एतेनेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः । वृत्तिवृत्तस्तु नित्ये-
ष्वनित्यत्वमुक्तमित्यकारप्रसङ्गे प्रस्तथाच पार्थिवपरमाणुध्वनिर्वायुगोलाश्च
इति व्याचक्रुः ॥ ३ ॥

* अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ४ ॥ *

तत् किं पार्थिवेऽपि नित्यवृत्तिरूपादीनां नित्यत्वमेवेत्यतो विशि-
नष्टि ।

आप्यपरमाणौ रूपरसस्पर्शा नित्याः, तेजसपरमाणौ रूपस्पर्शौ,
वायुपरमाणौ स्पर्शौ नित्याः, ननु नित्येऽपि वर्तमानानां रूपादीना-
मनित्यत्वे को विरोधः शब्दबुद्ध्यादीनामिवेत्यतश्चकारेण गुणान्तरप्रादु-
र्भावे हेतुत्वरं सूचितम्, शब्दे हि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तरप्रादु-
र्भावेऽनुभूयते, ज्ञानादौ च ज्ञानादिविरोधी संस्कारादिः, आप्यतै-
जसवायुवीर्यपरमाणुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न प्रादुर्भवति, यदि
प्रादुर्भवत्तदा तदारब्धेष्वपि ह्यणुकारादिप्रक्रमेणाप्याद्यवयवेष्वपि पूर्व-
विजातीय रूपाद्यनुभूयते नाहं शुक्लरूपविजातीयं रूपं तोयतेजसो-
र्नवा शीतोष्णस्पर्शविजातीयौ स्पर्शौ, उष्णं जलं शीतो वायुरित्यादि-
प्रतीतिस्तूपादिनिबन्धनेति भावः ॥ ४ ॥

● अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् । ५ ॥ *

पूर्वं पृथिवीमनर्भावनित्येष्वनित्या इत्युक्तमिदानीमाध्यादेष्टे-
वाह ।

अवाद्यवयविरूपादय आश्रयनाशदेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणा-
न्तरादपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥ *

ननु पृथिव्यामवयविरूपायामपि रूपादयोऽग्नि संयोगादेवोत्प-
द्यन्ते नश्यन्ति च, तत् कथमाश्रयनाशमात्रनाश्या इत्यत आह ।

पाकजा इति रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति
रूपश्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्गुणपूर्वकाः
तथाच कपालरूपं कारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या घटरूपाद्यसमवायि-
कारणम्, एवं रसादावपि, रूपरसगन्धस्पर्शाः रूपत्वादिगुणत्वसामा-
न्याज्जातिमन्तः । ननु चक्षुर्माहृतमेव रूपत्वमुपाधिरिति चेत्
इन्द्रियपातमात्रेण रूपमिति प्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् अननुसंहितोपा-
धेरुपहितप्रत्ययायोगादिति उपाधिश्रुत्वा चक्षुस्तच्चातीन्द्रियं माहृतवञ्च
ग्रहणविषयत्वं तद्व्यवाच्यं रूपत्वविशिष्टप्रतीतेश्च चाक्षुषत्वात्, चक्षु-
र्मात्रवर्हिरिन्द्रियमाहृत्यत्वं रूपवम्, अतीन्द्रियरूपाव्याप्तिरिति
चेन्न चक्षुर्मात्रवर्हिरिन्द्रियमाहृत्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशी
च जातारूपत्वं नीलत्वादिका चेति । नन्वेकैका एव नीलपीतादि-
व्यक्तयो नित्या न तु तत्र नीलत्वादिजातय एकव्यक्तिकत्वादिति चेन्न
भीक्षतरनीलतमादिप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात्, भावल्यादिसम्बन्धाभावकत-
त्वात् तारतम्यव्यवहार इति चेन्न प्रमाणाभावात् श्यामं रूपं नष्टं
इत्तमुत्पन्नमिति प्रतीतेश्च, न च सा समवायोत्पत्तिविनाशकतेति वाच्यं
समवायस्य तत्त्वानुल्लेखात् तस्य नित्यत्वाच्च घटादेरप्यनित्यतायामेवं
सम्बन्धाभावापत्तेः समवायानित्यत्वेनैव तत्त्वानुल्लेखादिकेः सुवचत्वात्,
न नीलपीतादयो गन्ता द्रव्याभिक्ता एव धर्मधर्मिणोरभेदादिति चेन्न

रूपं षटः स्थगौ षट इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो
 भवत्येव शुक्लः पटो नीलः पट इत्यादिप्रतीतिरिति चेन्न सत्त्वलोपा-
 दभेदोपवाराद्वा प्रतीत्युपपत्तेः, भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथाकथ-
 ञ्चिदुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्यादिव्यपदेश-
 बलाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपाभेदे पटवद्रूपमपि त्विगिन्द्रियेण गृह्यते
 पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपमानयेत् रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपव्य-
 मानयत्, अस्तु तर्हि भेदाभेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधि-
 करणानुपपत्तेरिति चेन्न अवच्छेदभेद विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेक-
 त्वमसम्भवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति नित्याभाववृत्तिधर्म-
 त्वादत्यन्ताभावत्वमिति चेन्न एकत्वं संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीति-
 यनात्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तिव्याप्युपगमात् अन्योन्याभावे तु तथा-
 प्रतीतिरभावात् । तदेतद्रूपं पृथिव्यां नानाप्रकरणम्, पाथमि तेजसि
 च शुक्लमेव, क्वचित् पटादौ च विलसति रूपमधिकम् अन्यथा तद-
 चाक्षुषत्वापातात् रूपवत् एव चाक्षुषद्रूपत्वात् न च विजातीयरूपै-
 रूपानारम्भः, नीलपोतादीनामारम्भे रूपत्वेनैव साक्षात्सामेक्षित-
 त्वात् अन्यथा तदचाक्षुषत्वापत्तेरुक्तत्वात् न चावयवरूपोपसङ्गेनैवा-
 वयविसृष्टः अवयवानामपि निवृत्या नीरूपत्वप्रसङ्गात् यत् वा
 पाकात् परमाणुषु चित्तं रूपं तत्रैव तत्परम्परारव्यपटादौ चित्तरूपो-
 पत्तेः, न च हरीतक्यां रसोऽपि चित् इति वाच्यं हरीतक्या नीरस-
 त्वेऽपि दोषाभावात्, षड्रसत्वव्यवहारस्तु तत्तद्रसगुणकारितया । एवं
 गन्धोऽपि न चित्त्वं सौरभासौरभवदवयवद्वयस्थानारम्भकत्वात्, कर्क-
 श्यादौ क्वचिदवयवं तैक्त्रां क्वचिन्माधुर्यं तथाच कतमो रसः कर्कश्या-
 मिति चेन्माधुर्यमेव, गुणविरोधेन कथं तथा स्यादिति चेत् तदवयवे
 तैक्त्राभावात्, तथाऽनुभवः कथमिति चेत् कर्कटीभक्षणाक्षुभितरसनाद्य-
 वर्त्तिपित्तद्रव्यस्य तिक्ततोपलम्भात् तत एव कटाचिन्मुखमपि तिक्तायते,
 हरीतक्यामपि कथमियं न गतिरिति चेन्न तदवयवेषु कथयमाधुर्य-
 लवणादिनानारसानुभयादित्यलं पञ्चवेन । तच्च रूपं नयनसङ्कारि,
 नन्वेवं वायौ रूपाभावस्तु तमसश्च कथं चाक्षुषतेति चेन्न भावस्यैव एव

रूपस्य नष्टमसङ्गकारित्वात् विषयालोकावच्छिन्नं तथाचानपि रूपाणि
 वाच्यप्रतीतिप्रयोजकानि । रसोऽपि रसत्वजातिमान् रसत्वं रसने-
 न्द्रियमात्रजन्यसाक्षात्कारविषयजातिः तादृशजातिमत्त्वञ्च रसत्वं
 सोऽयं जीवनपुष्टिवलारोग्यहेतुः रसनसङ्गकारी, रसनेन्द्रियप्राप्त-
 गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रसत्वं तथा सति नातीन्द्रियरसाव्याप्तिः ।
 प्राणमात्रप्राप्तो गुणो गन्धः प्राणमात्रप्राप्तगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
 गन्धत्वं स च दुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्ति-
 गुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम् । एवं स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वजाति-
 मान् गुणः त्वगिन्द्रियमात्रप्राप्तगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं स्पर्शत्वं
 द्रव्यवत्तत्त्ववृत्तिचायम् अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् द्विविधः । इदानीं
 प्रसङ्गात् पाकजप्रक्रिया चिन्त्यते । तत्र कार्यकारणसमुदाय एव
 पच्यते इति पिठरपाकवादिनः, पीलवः परमाणव एव स्वतन्त्राः
 पच्यन्ते तत्रैव पूर्वरूपनाशान्तरूपपादुत्पत्तिः कारणगुणप्रक्रमेण
 चावयविनि रूपादुत्पद्यते इति पीलुपाकवादिनः, अत्रेदं तत्त्वम्
 आपाके निःक्षिप्तस्य घटादेरामद्रव्यस्य वज्रिना नोटनादभिघाताद्वा
 तटारम्भकेषु परमाणुषु द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिभिर्भागोनारम्भसंयोग-
 नाशे द्रव्यनाशारम्भावात्, दृश्यते हि स्यात्स्यामाहितानां तण्डुला-
 टीनामप्यधःमन्तापनमात्रेण भर्जनात्तदानीमेव नाशः, क्षीरनीरादी-
 नाञ्चात्यन्तसुल्लघता, तथाचापाके वज्रिज्वालाजालाभिहितानां द्रव्या-
 षामवस्थानमिति मञ्जती प्रत्याशा, किञ्च यदि द्रव्यानाशस्तदा
 मध्यभागे पाकादुत्पत्तिः न हि दृढतरावयवान्तरावरुद्धे मध्यभागे
 तेजःसंयोगसम्भावना येन तत्र श्यामादिनिवृत्तिः स्यात्, तथाच श्यामा
 अवयवाः अवयवी च रक्त इति मञ्जद्वैयसम् । ननु सक्किद्राग्ये वा-
 यवविद्रव्याणि कथमन्यथा कुम्भादावन्तर्भिहितानां तैलघृतादीनां
 स्रन्दनं श्रवणञ्च, तथाच मध्यभागेऽपि तेजःसंयोगः स्यादेवेति चेन्न
 मूर्त्तानां समानदेशताविरोधात् अवयवान्तरसंयुक्ते मध्यभागे तेजः-
 संयोगासम्भवात् । ननु यदि द्रव्यनाशः कथं तर्हि स एवायं घट
 इति प्रत्यभिज्ञा, कथं वा सर्वास्त्रवस्थासु आपाकादौ घटादेस्तादृशस्यैव

दर्शनं, घटादेरपरि निष्ठितानां शरावोदञ्चनादीनां तत्रैव दर्शनं
 घटादिस्फुटने च तेषां पातः स्यात्, कथं वा यावन् एवापाके निर्दिष्ट-
 तांस्तावन् एव पुनः प्राप्यन्ते परमाणुभिर्ह्यणुकादिप्रक्रमेण न्यूनानाम-
 धिकानां वा तदानोभारम्भसम्भवात्, कथं वा तावत्परिमाणान्वेव
 घटादीन्यापकोत्तीर्णान्युपलभ्यन्ते, रेखोपरेखादिचिह्नविलोपो वा
 कथं न भवेत् तथाचावयविष्येव पाक इति चेत् मैवं सूच्यमाणे
 घटादौ त्रिचतुरत्नसरेणुविभागे सति द्रव्यारम्भकसंयोगनाशे द्रव्य-
 नाशे सर्वासामनुपपत्तीनामुभयसमाधेयत्वात् न च तत्र द्रव्यं न नश्य-
 तीति पिठरपाकवादिनोऽपि वक्तुमुत्सृङ्गन्ते । तत्रापि घटादयो न
 नश्यन्ति कतिपयावयवनाशेऽप्यवशिष्टावयवमाश्रित्य कार्यावस्थानसम्भ-
 वादन्यथा प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति मीमांसकाः, ते तु तावदवय-
 वावस्थानयोग्यस्य घटादेः क्षत्वेऽवयवेषु कथं दृष्टिः स्यादिति
 प्रष्टव्याः, अविनष्ट एव पटे परिमाणसङ्कोचवदेदुपपत्त्यते इति तेषा-
 मुत्तरमिति चेन्न कठिनतरावयवानां काष्ठपाषाणस्तम्भकुम्भादीनां सङ्को-
 चविकाशयोरदर्शनात्, घटादिनाशकाभिमतैर्न तत्परिमाणमेव नश्यतीति
 चेन्न परिमाणस्यावयवनाशैकनाशत्वात् घटादिप्रत्यभिज्ञानवत् सूचीदल-
 नस्यले परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् त्वन्तरे तस्मादस्याप्यनुपपत्ते-
 रिति टिक् । तेषां भवेत् द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वी तदप्रतिद्वन्द्वी च
 विभाग एकयैवावयवक्रियया जन्यते तेषां ह्यणुकनाशमारभ्य नवमक्षणे
 ह्यणुकान्तरे रक्ताद्युत्पत्तिरेकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाचिन्तनात् तथाहि
 वज्रिना नोदनात् ह्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो-
 द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्ततो ह्यणुकनाशः नष्टे ह्यणुके केवले परमाणा-
 वन्निर्संयोगाच्छ्रामादिनिवृत्तिः श्यामादौ निवृत्ते अन्यस्यादग्नि-
 संयोगादृक्ताद्युत्पत्तिः रक्ताद्युत्पत्त्ये परमाणुक्रियानिवृत्तिस्तदनन्तर-
 मष्टवदात्मसंयोगात् परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोग-
 निवृत्तिस्ततः परमाण्वन्तरेण द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततो ह्यणुकोत्पत्ति-
 रत्यग्रे ह्यणुके कारणगुणप्रक्रमेण रक्ताद्युत्पत्तिरिति नव क्षणाः
 यदि पूर्वक्रियानिवृत्तिश्च एव क्रियान्तरसत्यद्यते तदा, यदि तु

पूर्वक्रियानिष्ठस्य नन्तरकाले क्रियान्तरस्य त्वद्यते तदा दृश्यं चक्षुः, विभाज-
जविभागाद्युपगमेऽपि यदि द्रव्यारम्भकसंयोगनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य
विभागेन विभागस्तदा दृश्यं चक्षुः यदि तु द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य
विभागेन विभागान्तरं जन्यते तदैकादृश्यं चक्षुः प्रक्रिया, तथाहि ह्यणुक-
नाशविभागजविभागावित्येकः कालः, ततः पूर्वसंयोगनाशस्यामादि-
निष्ठत्वी, उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्तौ, उत्तरसंयोगेन विभागजविभाग-
क्रियानिष्ठत्वी, ततो द्रव्यारम्भानुगुणा परमाणुक्रिया, क्रियातो विभा-
गो विभागात् पूर्वसंयोगनिष्ठत्विस्ततो द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततो द्रव्योत्प-
त्तिः, उत्पन्ने द्रव्ये रक्ताद्युत्पत्तिरिति दृश्यं चक्षुः, यदा तु द्रव्यवि-
नाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागो जन्यते तदैकादृश्यं चक्षुः
एकादृश्यं चक्षुः तथाहि द्रव्यविनाशस्ततो विभागजविभागस्यामादि-
निष्ठत्वी तत उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्तौ ततो विभागजविभागकर्मणो-
निष्ठत्विस्ततः परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ततो विभागः पूर्व-
संयोगनिष्ठत्विः द्रव्यारम्भकसंयोगोत्पत्तिः ह्यणुकोत्पत्तिः रक्ताद्युत्पत्ति-
श्चेत्येकादृश्यं चक्षुः एकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाक्रियोपरमचिन्तना-
देवम्, परमाण्वन्तरे यदि द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया चिन्त्यते तदा
ह्यणुकविनाशमारभ्य पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे वा रक्ताद्युत्पत्तिरुद्दहनीया
विस्तृतञ्चैतत् कणादरहस्ये ॥ ६ ॥

* एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥ *

पार्थिवपरमाणुरूपादीनां तेजःसंयोगात्मकवायिकारणकत्वं साध-
यितुमाह ।

पाकजानामिति शेषः, अत्र च गुणत्वे कार्यत्वे सतीति विव-
क्षितं तदयं प्रयोगः पार्थिवपरमाणुरूपादयः संयोगात्मकवायिकार-
णकाः कार्यगुणत्वे सति नित्यनिष्ठादिगुणत्वात् शब्दवत् बुद्ध्यादि-
वच्च, संयोगजत्वमात्रं वा साध्यं तेन विभागजशब्दे न व्यभिचारः
वायुसंयोगस्य शब्दमात्रे निमित्तकारणत्वात्, पार्थिवरूपादीनाञ्च

तेजोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनात् तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पञ्चधर्म-
तावतात् सिध्यति ॥ ७ ॥

* अथोर्महतस्योपलब्धानुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ ८ ॥ *

रूपरसगन्धस्पर्शानेकपन्थेन व्युत्पाद्य परिमाणस्य सर्वसिद्धत्वेन
सङ्ख्यायाञ्च विप्रतिपत्तिवाङ्मत्यादुद्देशक्रमसतिक्रम्य सूचीकटाह्न्यायेन
प्रथमं परिमाणपरीक्षामारम्भाय आह ।

नित्ये इति विषयेण विपर्ययं नित्यत्वप्रतिपादकं चतुर्थाध्याय-
मुपलक्षयति उपलब्धानुपलब्धी इति यथायोगमन्वयः “येन यस्या-
भिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः” इति न्यायेन, तथाचाणोरनुपलब्धि-
रिति लभ्यते तदेवं स्थूलो नीलः कलस इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा
नीलं रूपं विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परिमाणु-
पर्यन्तं परिमाणसूत्रीयते द्रव्यत्वाच्च किञ्च द्रव्यप्रत्यक्षतायां रूपवत्
परिमाणमपि कारणं न हि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति
तथाच द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं गुणोऽस्तीति
निश्चीयते यदि हि घटादिस्ररूपं परिमाणं स्यात् तदा महदानये-
त्युक्ते घटमात्रमानयेत् तथाच प्रैषसंप्रतिपत्ती विरुध्यताम्, एवं
घटप्रदात् परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदाद्वा घट इति, मानव्यव-
हारासाधारणकारणत्वं द्रव्यसाक्षात्कारकारणविषयनिष्ठसामान्यगु-
णत्वं वा महत्त्वत्वं मानव्यवहारो हस्तवितस्पादिव्यवहारो न तु पल-
सङ्ख्यादिव्यवहारः, तच्च परिमाणञ्चतुर्विधं महत्त्वमणत्वं दीर्घत्वं ह्रस्व-
त्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्तिनी परमाणुत्वपर-
मह्रस्वत्वे परमाणुवर्तिनी अवान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे अणुकवर्तिनी
त्वसरेणुभारभ्य महावयविपर्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे, एवञ्च सर्वान्यपि
द्रव्याणि परिमाणद्वयवर्ति, त्रिस्वामलकादावणुत्वव्यवहारः समिदि-
क्षुदण्डादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारो नाक्तः, भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावः,
आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुवले, त्रिस्वे यः प्रकर्षभावस्तस्या-
भावः आमलके, स च गोणसुखोभयभागित्वाद् भक्तिपदवाच्यः, दीर्घ-

त्वद्वस्त्वत्वे निम्ने न वर्त्तते इत्येके, परिमाण एव ते न भवत इत्यपरे,
महत्सु दीर्घमानीयतामिति वत् महत्सु वर्त्तुं त्रिकोणञ्चानीयतामिति
निर्धारणबलादुक्तत्वादीनामप्यापत्तेरिति तेषामाशयात् ॥ ८ ॥

* कारणबहुत्वाच्च ॥ ९ ॥ *

इदानीं परिमाणकारणानि परिचक्षते ।

चकारो महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति, परिमाणस्य सत्यते इति
सूत्रशेषः, तत्र कारणबहुत्वं व्युत्पत्तेः महत्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्व-
प्रचययोस्तत्कारणेऽभावात् तच्च बहुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तद्वृत्ते-
रनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपपन्नो नियामकः, एवं परिमाणद्वयगतं
द्वित्वं व्युत्पत्तेः परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्या-
मारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं बहुत्वप्रचययोस्तत्वा-
भावात् यत्र च द्वाभ्यां तूलकपिण्डाभ्यां तूलकपिण्डारम्भस्तत्र परि-
माणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वे-
ऽपि परिमाणोत्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् एवञ्च सति यद्वि महत्त्वं
तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं “द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा” इति ।
प्रचयश्च धारमकः संयोगः, स च स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवाद्युक्तत्वे
सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसंयोगलक्षणः, स चावयवसंयोगः स्वावय-
वप्रशियिलसंयोगापेक्षः परिमाणजनकः गुणकर्मारम्भे सापेक्ष इति
वचनात् ॥ ९ ॥

* अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥ *

महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पाद्याणुत्वं व्युत्पादयति ।

अतः प्रत्यक्षसिद्धान्तहृतः परिमाणाद्यविपरीतं तदनुपरिमाण-
मित्यर्थः । विपरीत्यङ्गाप्रत्यक्षत्वात् कारणवैपरीत्यञ्च, महत्त्वे हि मह-
त्त्वबहुत्वप्रचयानां कारणत्वम्, व्युत्पत्ते च कारणगतस्य द्वित्वस्येश्वरा-
पेक्षाबुद्धिजन्यस्य कारणत्वम्, एतेन दीर्घत्वविपरीतं सूत्रत्वनि-
त्यपि दृष्टव्यम्, वैपरीत्यङ्गापि पूर्ववत् ॥ १० ॥

* अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषा-
भावाच्च ॥ ११ ॥ *

इदानीं कुवलात्मकादावणुत्वव्यवहारो भाक्त इति दर्शयति ।

इतिशब्दो व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन विल्लामेक्षया कुवलमणु
कुवलामेक्षयामलकं महत् आमलकामेक्षया विल्लं महदिति तावद्व्यव-
हारोऽस्ति, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो मुख्यः, कुत एवमत आह
विशेषभावात्, महत्त्वविशेषस्यैव तरतमादिभावेन भावात्, अणुत्वव्य-
हारस्तु तेषु भाक्तः, कुत एवमत आह विशेषभावात् अणुत्वविशेषस्य
तत्ताभावात्, अणुत्वं हि कार्यं दृष्टुकमात्रमिति, नित्यं परमाणु-
मिति, कुवलादौ तदभावात् यद्वा विशेषस्य महत्त्वकारणस्यैवावयव-
बहुत्वमहत्त्वप्रचयानां कुवलाद्ययवेषु भावात् सङ्गावात् विशेषभावात्
विशेषस्य अणुत्वकारणस्य महत्त्वासमानाधिकरणद्वित्वस्य कुवलाद्ययव-
वेष्टभावादसङ्गावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* एककालत्वात् ॥ १२ ॥ *

अणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह ।

महत्त्वमणुत्वञ्च द्वयमप्येकस्मिन् कालेऽनुभूयते, ते च महत्त्वाणुत्वे
परस्परविरोधिनी नैकत्वान्नये सह सम्भवतः, अतो महत्त्वकारणसदु-
भायान्महत्त्वप्रत्ययस्तत्र मुख्योऽणुत्वप्रत्ययप्रयोगौ च भाक्तावित्यर्थः । ॥ १२ ॥

* दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥ *

महत्त्वप्रत्ययस्य मुख्यत्वे हेतुमाह ।

दृश्यते तथा वस्तुगत्या महत्त्वेव कुवलात्मकविल्लेषु सूक्ष्मसूक्ष्म-
तरसूक्ष्मतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या शुक्लोष्ण-
पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारः ॥ १३ ॥

* अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कमंगुणैर्व्या-
ख्यातः ॥ १४ ॥ *

नन्वणु महत्परिमाणमिति व्यवहारबलान्महत्त्वे अपि परिमाणे

महत्त्वमणुत्वेऽणुत्वमस्तीति ज्ञायते तस् कथं इव्यमात्रवृत्तिस्मरणयोः
कथं वा गुणे गुणवृत्तित्वविरोधो नापद्यत इत्यत आह ।

यथा गुणकर्मणी नाणुत्वमहत्त्ववती तथाऽणुत्वमहत्त्वे अपि
नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च भाक्तो द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

* कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥ १५ ॥ *

ननु यथा गुणा गुणवन्तः कथमन्यथा महान् शब्दः द्वौ शब्दो
एकः शब्दः चतुर्विंशतिगुणा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यपि च कर्म-
वन्ति प्रतीवन्ते कथमन्यथा शीघ्रं गच्छति द्रुतं गच्छतीति व्यवहारः
तथाचाणुत्वमहत्त्वे अपि तद्वती स्यातामित्यत आह ।

कर्मभिः कर्माणि न तद्वन्ति गुणैश्च गुणा न तद्वन्तस्तथाऽणुत्वमह-
त्त्वेऽपि न तद्वती, व्यवहारस्तु सर्वत्र भाक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाय व्याख्याताः ॥ १६ ॥ *

ननु महान्ति कर्माणि अणूनि कर्माणि महान्तो गुणाः अणवो
गुणा इत्यादिव्यवहारादणुत्वमहत्त्ववन्ति कर्माणि तदुभयवन्तश्च गुणाः
प्रसक्ता इत्यत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा न कर्माणि तदुभय-
वन्ति न वा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः, प्रयोगस्तु पूर्ववद्भाक्त इति
भावः ॥ १६ ॥

* एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते ॥ १७ ॥ *

अणुत्वमहत्त्वप्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिदिशति ।

ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती महत्त्वोत्पादकमेव दीर्घ-
त्वोत्पादकमणुत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्, कारणैक्यात् कथं कार्य-
भेद इति चेन्न प्रागभावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः यत्रैव महत्त्वं
तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वं यत्र नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं
ह्रस्वत्वमित्याद्यतिदेशार्थः ॥ १७ ॥

इदानीं विनाशिकमाह ।

एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं विनाशिनि द्रव्ये वर्तमानमाश्रय-
नाशादेव नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात् । घटे सत्यपि तत्परि-
माणं विनश्यति कथमन्यथा कम्बुभङ्गेऽपि स इवायं घट इति
प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशावश्यकत्वात् न हि पर-
माणुद्वयसंयोगनाशाद् ह्यणुके नष्टे तदाश्रयस्य त्वसरेणोस्तदाश्रितस्य
चूर्णशर्करादेरविनाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभि-
ज्ञेति चेत्, सेवेयं दीपकलिकेति प्रत्यभिज्ञानवद्भ्रान्तित्वात् । प्रदीप-
प्रत्यभिज्ञाऽपि प्रभेव ह्युक्तत्वदीर्घत्वे परसत्त्वादविनाशशान्तिनी इति
चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥ १८ ॥

* नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥ *

तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतमणुत्वं शब्दबुद्ध्या-
दिवदाकाशादिगतं सत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह ।

नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं तन्नित्यं विना-
शकाभावात् ॥ १९ ॥

* नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥ *

परमाणुपरिमाणस्य वेगेषिकविद्धां संज्ञामाह ।

परिमण्डलमनेव पारिमाण्डल्यं तदुक्तम् “अन्यत्र पारिमाण्ड-
ल्यादिभ्यः” इति ॥ २० ॥

* अविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥ *

ननु कुवलासलकादिषु समदिक्षुप्रभृतिषु च व्यर्थास्त्यमाश्रयमणुत्वं
ह्यसत्त्वं वा यदि न पारमार्थिकं तदा पारमार्थिकयोस्तयोः किं प्रमा-
णमत आह ।

विद्यालिङ्गमविद्या तदवसर्थः कुवलासलकादावणुत्वज्ञानं समि-
दिक्षुप्रभृतिषु ह्यसत्त्वज्ञानं तावदविद्या तत्र पारमार्थिकाणुत्वह्यसत्त्व-
योरभावात्, सवेत्ताप्रमा प्रमावृत्तिकैव भवतीत्यन्यथास्मादिवादिभि-

रभ्युपगमात् तथाच सत्यमणुत्वज्ञानं सत्यञ्च ह्यसत्यज्ञानमनुमेयनिमित्तं;
एवञ्च भाक्तः शब्दप्रयोगो मुख्यमन्त्रेण न भवतीति मुख्ये अणुत्व-
मुख्यत्वे क्वचिद्वश्यं मन्त्रव्ये ॥ २१ ॥

* विभवात्महानाकाशस्तथाचात्मा ॥ २२ ॥ *

द्रव्यत्वेन हेतुनाकाशादीनामनुमितस्य परिमाणस्य स्वरूपमाह ।

विभवः सर्वभूतसंयोगित्वं तच्च परममहत्त्वमन्त्रेणानुपपद्यमानं
परममहत्त्वमनुभाषयति, दृश्यते चेह वाराणस्यां पाटलिपुत्रे च
युगपदेव शब्दोत्पत्तिस्तत्र चैकमेवाकाशं समयायिकारणमित्याकाशस्य
व्यापकत्वं सिद्धं व्यापकत्वञ्च परममहत्परिमाणयोग एव नानाकाश-
कल्पने गौरवमित्येक एवाकाशोऽभ्युपगन्तव्यः । आकाशस्य प्रदेश-
इति तु व्यपदेशः प्रदेशवद्भिर्घटादिभिः संयोगनिवन्धनो भाक्तः
भक्तिश्च प्रदेशवद्व्यसंयोगित्वम् । तथात्मेति यथाकार्यं विभवात्
सर्वभूतसंयोगित्वात् परममहत् तथात्मापि परममहान् यद्यात्मनः
सकलभूतसंयोगित्वं न भवेत् तदा तेषु तेषु भूतेषु अदृष्टवदात्मसंयो-
गात् क्रिया नोत्पद्येत व्यभिकरणस्यादृष्टस्य प्रत्यासत्त्यपेक्षया क्रिया-
जनकत्वात् सा च प्रत्यासत्तिरदृष्टवदात्मसंयोग एव एवं सञ्चारिणि
शरीरे तत्र तत्र ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिरात्मनो वैभवमन्त्रेणानुपपद्ये-
त्यात्माऽपि व्यापकः स च नाकाशवदेक एव व्यवस्थादर्शनादित्युक्तमिति
भावः तच्च महत्त्वं सातिशयं नित्यञ्च परमाण्वणुत्ववत् एवमाकाशादौ
परमदीर्घत्वं परमाणुषु च परमसूक्ष्मत्वमूहनीयम् ॥ २२ ॥

* तदभावाद्गुण मनः ॥ २३ ॥ *

ननु मनो विभु सर्वदानिस्पर्शद्रव्यत्वादाकाशवत् ज्ञानाद्यसमवायि-
कारणसंयोगाधारत्वादात्मवदित्याकाशात्मनोः साहचर्येण मनोऽपि
किं नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्य सर्वभूतसंयोगित्वदाभावाद्गुण मनः सकलभूत-
संयोगित्वे तु युगपदनेकेन्द्रियसंयोगे ज्ञानयौगपद्यं स्यात् तथाच

व्यासक्तो न स्यात्, अनुमाने तु मनो यावन्न सिद्धं तावदान्वयासिद्धे
मनःसिद्धिदशायान्तु धर्मिग्राहकमानवाधिते । ननु विभवाभावादेवं
नाणुत्वं सिध्यति घटादौ व्यभिचारादिति चेन्न विभवाभावेनाव्यापक-
त्वमुपपन्नात् तथाचैकदेहे मनस्तावदेकं नानाकल्पने गौरवापत्तेः एक-
स्याप्यवयवकल्पने कल्पनागौरवाद्धिः स्वर्गत्वेनानारम्भकत्वाच्चेत्यादियुक्ते-
रणत्वसिद्धेरिति भावः ॥ २३ ॥

* गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥ *

दिशः परममहत्त्वे युक्तिमाह ।

गुणैः सकलद्वीपवर्त्तिपुरुषसाधारणपूर्वापरादिप्रत्ययरूपैः सकल-
भूर्त्निष्ठपरत्वापरत्वलक्षणैः दिगपि व्यापकत्वेन व्याख्यातेत्यर्थः ।
परत्वापरत्वयोरुत्पत्तौ संयुक्तसंयोगभूयस्तात्पीयस्त्वविषयापेक्षाबुद्धेः
कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, नानादिक्कल्पनस्य कल्पनागौरवप्रतिष्ठत-
त्वात्, कथं तर्हि दृश दृश इति प्रतीतिव्यपदेशाविति चेन्न तत्तदुपा-
धिनिबन्धनत्वादित्युक्तत्वात् ॥ २४ ॥

* कारणे कालः ॥ २५ ॥ *

कालस्य व्यापकत्वमाह ।

परापरव्यतिकरयोगपद्यायोगपद्यच्चिरन्तिप्रप्रत्ययकारणे द्रव्ये
काल इति समाख्या न तादृशः प्रत्ययः सर्वदेशपुरुषसाधारणः कालस्य
व्यापकतामन्तरेण सम्भवतीति तस्य व्यापकत्वं परममहत्त्वयोग इत्यर्थः ।
यद्वा इदानीं जात इत्यादिप्रतीतिबलात् सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वं
कालस्य प्रतीयते तदपि व्यापकत्वाधीनं निमित्तकारणस्य समवायस-
मवायिकारणप्रत्यासन्नत्वनियमात् । यद्वा अतीतानागतवर्त्तमानव्यव-
हारः सार्वत्रिक इति सर्वगत एव कालः । यद्वा क्षणवसुहृत्-
यामदिनाहोरात्रपञ्चमासवर्षयनसंवत्सरादिव्यवहारकारणे द्रव्ये काला-

स्थेति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् काणः सार्वत्रिक इति परममहान्
तस्य मानात्यक्त्यना च कल्पनागौरवप्रतिज्ञेत्युक्तम् ॥ २५ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपकारे सप्तमाध्यायस्या-

द्यमाङ्गिकम् ।

द्वितीयाङ्गिकम् ।

* रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ १ ॥ *

द्वितीयाङ्गिके एकानेकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणम् अनेकमात्र-
वृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं प्रसङ्गाच्छब्दार्थमन्वयपरीक्षाप्रकरणं विशेष-
गुणरहितविभूतयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं सभ-
वायपरीक्षाप्रकरणमिति तत्र सङ्घट्टैकार्यसमवायाधीनं सङ्ख्यादीना-
मपि प्रत्यक्षत्वानिति चोद्देशक्रममतिक्रम्य परिमाणनिरूपणानन्तरं
रङ्गग्रां पृथक्त्वञ्च परीक्षितमाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शेति सङ्ख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेका-
दिति व्यभिचारात् तदयमर्थः, एको घट इति विगिष्टप्रतीतिविशेष-
णजन्या, तच्च विशेषणं न रूपादि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात्,
न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, घटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं
सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सङ्ख्यानानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च
द्रव्यमात्रसामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्यनानतिरिक्तदेशत्वात् न चान्यना-
नतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्ता-
ऽपि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा
घटत्वकनसत्वयोरपि भेदापत्तेः, न च स्वरूपभेदे एकत्वमिति भूषण-
मतं युक्तम्, घटस्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा घटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात्,

स्वरूपभेदो द्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य त्रिषु-
ऽदिशाधारण्येन व्यवहारवैचित्त्यानुपपत्तेरिति भावः ॥ १ ॥

* तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥ *

एकत्वतुल्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह ।

अपोद्धारव्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्या-
कारः, व्यपष्टज्यावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्द्धारणं स ह्यपोद्धारः, तत्र
च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादवध्यनिरूप्यत्वाच्च, नन्वन्योन्याभाव एव
पृथक्त्वम्, इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमिति बहुवचनमिति प्रतीतेरन्यो-
न्याभावावलम्बनत्वात्, न पृथगादिशब्दानां प्रतीयत्वोऽपि नान्योन्या-
भावायत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न
भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात् न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वम्
व्यघटः पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगापत्तेः, ननु पृथगिति विशिष्ट
इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न मैत्रस्य दण्ड-
वैशिष्ट्यदशायां मैत्रात् पृथगयं मैत्र इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः एवं शब्द-
विशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः, अत-
एव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं पाकरोक्ते घटे श्यामाद्वटात् पृथगयं घट
इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधिधर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामा-
नन्तरं रक्ततादशायामपि न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावध्य-
निरूप्यत्वात् जातिषड्वारप्रसङ्गाच्च सम्भाव्यतत्त्वत्वे सत्तया, द्रव्यमात्र-
तत्त्वत्वे द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्ततत्त्वत्वापत्तेः ॥ २ ॥

* एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमह-
त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥ *

नन्वेकमैकत्वं, रूपादिभ्यः पृथक् पृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वे-
ऽप्येकत्वं, पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तथापीत्यत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तसवै-
कत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः ।

“कर्मभिः कर्माणि” “गुणैर्गुणाः” इत्यपि दृष्टान्तसूत्रद्वयं पूर्वदृष्टा-
न्तसूत्रेणैकवाक्यतापञ्चमेयात् प्रबिभासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति
गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकगुणकत्वे न तद्वती इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्य-
ते ॥ ४ ॥ *

ननु गुणेषु कर्मसु च साधारण एवैकत्वव्यवहारः किमत्र विनिग-
मकं यद्द्रव्येष्वेकत्वं न गुणादिष्वित्यत्राह ।

सर्वेषामेकत्वं तन्न विद्यते, कुत इत्यत आह निःसङ्गत्वात् कर्म-
गुणानामिति सङ्गप्राया निष्क्रान्ताः निःसङ्गास्तेषां भावो निःसङ्गत्वम्,
तथाच कर्माणि गुणाश्च निःसङ्गानि, सङ्गप्राया गुणत्वेन गुणेषु तावत्
सङ्गप्रा न विद्यते न या कर्मसु, गुणानां कर्मसु निषेधात् अन्यथा
द्रव्यत्वप्रसङ्गात् साधितञ्च सङ्गप्राया गुणत्वमेकत्वस्य च सङ्गप्रात्वमिति
भावः ॥ ४ ॥

* भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥ *

तर्हि कथमेकरूपमेको रस इत्यादिज्ञानमित्यत आह ।

गुणकर्मसु यदेकत्वज्ञानं तद् भ्रान्तमित्यर्थः, सूत्रे च ज्ञानमिति
शेषः व्याप्तिप्रपूर्वपक्षत्वात्, प्रयोगस्तु भाक्तः स्वरूपभेद एव च भक्तिः
न च तदेकैकत्वसुतोत्तरत्वात् ॥ ५ ॥

* एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥ *

ननु द्रव्येष्वप्ययमेकत्वप्रयोगो भाक्तोऽस्तु प्रत्ययस्तु तत्र भ्रान्तः
किमेकत्वेनेत्यत आह ।

यदि पारमार्थिकमेकत्वं कश्चिद्वाभ्युपगन्तव्यं तदा न प्रयोगो
भाक्तः सुखपूर्वकत्वाद्भक्तेः न वा प्रत्ययो भ्रान्तः प्रमापूर्वकत्वाद्भक्तस्य,
प्रमितं ह्यारोप्यते नाप्रमितम् असत्त्वातेर्निरासात् अन्यथाख्यातेः
साधनादिति भावः ॥ ६ ॥

* कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥ *

कार्यकारणयोस्तन्तुपटयोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च यत एवैकत्वमत एवैकपृथक्त्वमपि न हि स्वस्मादेव स्वं पृथगिति सम्भवति, न हि पटे पाद्यमाने प्रत्येकं तन्तूनामाकर्षे तद्भिन्नः पट उपलभ्यते, यदि तन्तुभिन्नः पटः स्यात् तदा तद्भिन्नतयोपलभ्येत घटवत्, एवं घटेऽपि भग्ने कपालद्वयातिरिक्तस्यानुपलम्भात् घटेऽपि कपालद्वयात्मक एव, तदुक्तं “नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः” इति तदिदं साङ्ख्यीयं मतं प्रसङ्गाच्चिराच्चिकीर्षुराह ।

कार्यं कारणञ्च द्वयमेकं न भवति, कुत एतदित्याह एकत्वाभावाद्भेदाभावात् तर्हि यदेव कार्यं तदेव कारणं तन्तवः पट इति बहुत्वैकत्वयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, भवत्येव सामानाधिकरण्यमेकस्यामपि पाथःकर्णिकायामाप इति प्रयोगात् एकस्यामपि योपिति दारा इति प्रयोगादिति चेन्न तत्तावयवबहुत्वमादायोपपत्तेः पाथःपरमाणौ तु प्रकृतिगतं रूपादिबहुत्वमादायेत्येके शब्दस्वाभाव्यमिदमपर्यनुयोज्यमित्यपरे न च रण्डाकरण्डावस्थितास्तन्तवः पटव्यपदेशं लभन्ते, न वा धारणाकर्षणे तन्तवः प्रत्येकं कर्तुमीयते, न वा कार्यं कारणञ्च द्वयमप्येकपृथक्त्वान्नयः परस्परव्यधिकत्वप्रतीतेः, कुत इत्यत आह एकपृथक्त्वाभावात्. एकपृथक्त्वमवैधर्म्यं तदभावात् कार्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यानुभवात् तन्तुत्वपटत्वयोः घटत्वकपालत्वयोश्च भिन्नबुद्धिव्यपदेशयोः सार्वभौकिकत्वात् कथं तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शानां न भेदेनोपलम्भः, अत्यन्तशून्यात् क्वचिच्चित्तपटादौ भेदोपलम्भोऽपि सङ्क्षरापरिमाण्वादिभेदस्य चातिस्फुटत्वात् ॥ ७ ॥

* एतदनित्ययोर्वाख्यातम् ॥ ८ ॥ *

अनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वमाह ।

अनित्ययोः सङ्खापृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यद्याख्यातं तद-
नित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोरेव बोद्धव्यम्, अन्येषां सङ्खापृथक्त्वा-

नामप्रेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्, यथाऽनित्ययोस्तेजोरूपस्यार्थयोः कारणगुण-
पूर्वकत्वं तथैकत्वैकपृथक्त्वयोरप्यनित्ययोरिति भावः । अपेक्षाद्वेक-
द्रव्या द्वित्वादिका परार्द्धान्ता । इत्युपसङ्ख्यानम्, उपसङ्ख्यानान्तरञ्च
तत्त्वमानाधिकरणञ्च द्विपृथक्त्वादि परार्द्धपृथक्त्वपर्यन्तम् । तदट
द्वित्वादुत्पादविनाशक्रमः । समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययो-
श्चक्षुःसन्निकर्षे सति तच्चिष्ठैकत्वसङ्ख्ययोर्यत्नामान्यमेकत्वत्वं तयोर्निर्विक-
ल्पकानन्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबुद्धिस्तथा तयो-
र्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते, उत्पन्नस्य च द्वित्वस्य यत्नामान्यं द्वित्वत्वं तदा-
लोचनं तेनालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया
विशिष्टबुद्धिश्चैकदा भवति, तदप्यिमज्जणे च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धि-
विनाशाद्विनाशः द्वे द्रव्ये इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते
ततस्तस्माद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संक्षेपः उत्प-
त्यमानद्वित्वाधारेणोन्द्रियसन्निकर्षस्तत एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानं तत
एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्बनरूपाऽपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्व
गुणोत्पत्तिस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं
ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतोन्द्रियसन्निकर्षमारभ्य
संस्कारपर्यन्तमष्टौ क्षणाः, विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापे-
क्षाबुद्धितोविनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च
द्वित्वगुणबुद्धितोविनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्ट-
द्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानादिति । नन्वेकत्वज्ञा-
नान्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्त्वामयीसत्त्वात् न हि गुणज्ञानं
सति द्रव्यज्ञाने विलम्बोऽस्ति तथाच तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तन्नाशाय
तदप्यिमज्जण एव द्वित्वनाश इति द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षणे
एव द्वित्वविनाशापत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेद
द्वित्वादुत्पत्तिसामान्यनभिभूताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशिष्टज्ञानजनक-
त्वनियमात् फलबलेन तथाकल्पनात्, ननु तथापि सज्जनितसंस्कारो-
पेक्षापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषस्तदवस्य एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्व-
क्षणे ह्येव द्वित्वनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्काराजन-

कत्वात् न हि केवलो गुणः कापि स्वर्यते, सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव
 गुणस्वरणात्, नतु भवत्वेवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि हित्वनाशे
 विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्तमानावभासिनी विशिष्ट-
 प्रतीतिविशेषणनाशकाले सम्भवति तथाऽदर्शनादिति चेन्न विशेषण-
 ज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गापेक्षस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्याः
 प्रकृतेऽपि सम्भवात् यद्वि तु विशेषण्येन्द्रियसन्निकर्षोऽपि सृज्यते तदा
 पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणवर्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेना-
 भ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति विशिष्टज्ञान-
 जनकज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं न तु विशिष्टज्ञानवि-
 पयत्वमपि । उपलक्षणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति वेत्ताप्रत्याख्य-
 व्यावृत्तिसामानाधिकरणस्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वात् उपलक्षणन्तु तद्व्या-
 धिकरणम्, एवं यदा देवदत्तगृहे काकवृत्ता तदा काको विशेषणं, यदा
 तु उपरिभ्रमन् असन् तदोपलक्षणम्, एवं सति रूपवति रस इत्यादौ
 रूपादेरपि विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इष्टत्वात्, तर्हि तत्रापि रसो
 वर्ततेति चेन्न विशिष्टवृत्तेर्विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् न हि विशे-
 षणं विशिष्टमित्येकं तत्त्वम्, हित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो नास्ति
 कुतो विशिष्टप्रत्यय इति चेन्न अतद्व्यावृत्तेरेव वैशिष्ट्यपदार्थत्वात्, तद्भा-
 नन्तु तत्रापीति न किञ्चिदनुपपन्नमित्याचार्याः । एवं हित्वोत्पत्ति-
 विनाशवन्निवोत्पत्तिविनाशावप्युचनीयौ । हित्वमपेक्षाबुद्धिनाशना-
 श्यम्, आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य सतोऽविनाशित्वात्
 चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाश्रयत्वात् । क्वचिदाश्रयनाशादपि
 नश्यति यत्र हित्वाधारावयवकर्मसमकालभेकत्वसामान्यज्ञानम्, तद्
 यथा अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणो-
 त्पत्तौ द्रव्यनाशहित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः, सामान्य-
 ज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य हित्वनाशसमानकालत्वात्
 कार्यकारणसमानभावाभावात् यदा तु हित्वाधारावयवकर्मपेक्षा-
 बुद्धोर्बौगपद्यं तदा हाभ्यामाश्रयनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां हित्वनाशः,
 तद्वद्वा अवयवकर्मपेक्षाबुद्धी विभागोत्पत्तिद्वित्वोत्पत्तौ संयोगनाशहित्व-

सामान्यज्ञाने द्रव्यनाशपेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाशः प्रत्येकं
 सामर्थ्यं यद्वात्, इत्यञ्च प्रक्रिया ज्ञानयोर्बध्यघातकपक्षे परसुपपद्यते
 स एव च पक्षः प्रामाणिकः । ननु द्वित्वत्वित्वादीनां सामर्थ्योपास्ये
 कथं कार्यवैलक्षण्यं ह्याभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं त्विभिरेकत्वेस्त्विति
 चेन्न एकत्वे द्वित्वादुभावात्, समवायिकारणगतमेव द्वित्वत्वित्वादिकं
 तत्त्वमिति चेन्न द्वित्वादुत्पत्तेः पूर्वं तत् द्वित्वादुभावात् तत्रापि कार-
 णचिन्ताया अनिवारणात् व्यपेक्षाबुद्धादेकत्वेषु च तादृशविशेषस्यानु-
 पलम्भबाधितत्वात् फलबलेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिव्यवहारोऽपि तत
 एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्टविशेषाद्विशेष इति चेदेवं सति द्वित्वा-
 रान्मिकत्वाऽपि सामर्थ्या कदाचिन्नित्वं चतुद्वितीयोत्पद्यतेत्यनियमप्रसङ्गः ।
 अतोऽप्यत्र प्रागभावविशेषाद्विशेषोपपत्तेः यथा तुल्यया सामर्थ्या पाक-
 जानां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्, प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न
 स्वस्वप्रागभावस्यैव कार्यं प्रति कारणत्वावधारणात् यद्वा शुद्धया-
 ऽपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसञ्चितया त्वित्वमिति नेयम्, शतं पिपीलि-
 कानां सदा हतमित्यादौ समवायिकारणाभावे द्वित्वं तावद्वितीयोत्पद्यते
 तथाच गौणस्तत्र सङ्ख्याव्यवहारो द्रष्टव्यः । सेनावनादौ नियतापेक्षा-
 बुद्धभावाद्बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु शतसहस्रादिसङ्ख्यायाम् औधरा-
 चार्याः । एवं सति शतसहस्रादिकोटिकस्तत्र संशयो न स्यात् न
 स्याच्च महती महत्तरा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्याः । अत्रैवमालो-
 चनीयं त्वित्वादिपरार्द्धपर्यन्ता सङ्ख्यायाम् बहुत्वम्, तद्विचित्रं वा सङ्ख्यान्त-
 रम्, नाद्यः सेनायनादावपि शतसहस्रादिसङ्ख्यायाम् उत्पत्तिनियमात्, न
 द्वितीयः त्वित्वादिविलक्षणस्य बहुत्वस्यानुभवात् तथाच प्रतिनियतै-
 कत्वानालम्बनापेक्षाबुद्धिजनितशतादिसङ्ख्यायाम् बहुत्वं शताद्यभिव्यक्तिस्तु
 तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात्, वयन्तु मूढः त्वित्वादिसमानाधि-
 करणं सङ्ख्यान्तरमेव बहुत्वं त्वित्वादिजनकापेक्षाबुद्धिजन्यं प्रागभाव-
 भेदादेवंभावः, कथमन्यथा बहुवस्तावत् सन्ति शतं वा सहस्रं वेति
 विशिष्य न जानीम इति, यथैकद्रव्ये महत्त्वं दीर्घत्वञ्च तथैकत्वैवा-
 धिकरणे त्वित्वादिकं बहुत्वञ्च, भवति हि शतं वा सहस्रं वा चूत-

फलान्धान्यामीति प्रश्ने बहुवस्तावदानीयन्तां किं विशेषमिच्छासवेति,
एवम् द्वित्वसहितप्रेषाबुद्ध्या त्वत्वं त्वित्वसहितप्रेषाबुद्ध्या चतुर्दशे-
वसुत्तरोत्तरोत्तरम्, बहुत्वोत्पत्तौ तु नामेषाबुद्धौ पूर्वपूर्वसङ्ख्याविशिष्ट-
त्वनियमः, अत एव सेनावनादिषु बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु सङ्ख्यान्तरं
संशयस्त्वसत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति । तत्प्रमानाधिकरणञ्च पृथक्-
त्वमिति यथा द्वित्वं तथा द्विपृथक्त्वमित्यादि । ननु द्वित्वत्वित्वादि-
समानाधिकरणैरेकपृथक्त्वैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं द्विपृथक्त्वादि-
नेति चेन्न घटात् पटबोद्धौ पृथगितिद्विपृथक्त्वस्यान्योन्यावधिकत्वा-
प्रतीतेः प्रत्येकपृथक्त्वे च तत्प्रतीतेरिति वैषम्यात्, न चैवं द्विपरत्वा-
पत्तिः द्वित्वसमानाधिकरणाभ्यां परत्वाभ्यामेव तदुपपत्तेः, यथा पृथक्त्वे
परस्परव्यधिकत्वविरोधस्तथा न परत्वे, द्वाविमौ पराविति द्वाविमौ
नीलाविति तदुपपत्तेः समानदेशस्थयोः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वसाध्येऽपि
दिक्पिण्डसंयोगस्यासमवायिकारणस्य भेदेन भिन्नकार्योत्पत्तिसम्भवात्,
मिलितयोरेकत्वयोर्द्वित्वं प्रति यथाऽसमवायिकारणत्वं तथा मिलि-
तयोरेकपृथक्त्वयोर्द्विपृथक्त्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वसम्भवात् द्रव्याति-
रिक्तमेकं कार्यं प्रत्यनेकेषां संयोगानां कार्यैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या
सम्भूयारम्भकत्वाददर्शनात्, कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या तु बहुवस्तन्तुतरो-
संयोगा एकं पटतुरीसंयोगमारभन्त एवेति दिक् । द्वित्वादिविनाश-
वद्विपृथक्त्वादिविनाशोऽप्युचनीयः ॥ ८ ॥

अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगलक्ष संयोगः १९ ॥ *

प्रकरणान्तरमारभते ।

संयोगे संयुक्तप्रतीतिरबाधिता प्रमाणं कार्यार्थिणि च, अथयवसं-
योगेषु द्रव्यमग्निसंयोगे पाकजा रूपादयः प्रचये परिमाणविशेषः
भेदार्थाकाशसंयोगे गन्ध इत्याद्युक्तम् । न चाविरक्तोत्पत्तिरेव संयोगः,
क्षणभङ्गपरिणामयोर्निरासात् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः, स
चान्यतरकर्मजः । क्रियावता श्येनेन निष्क्रियस्य स्थाणोस्तदभिमुख-
क्रियारहितस्य सक्रियस्यापि धावतः यथा धावता पुष्पान्तरेण पृष्ठ-

देशसंयोगः, उभयकर्मजः सैषयोर्मत्वयोर्वा प्रत्येकं ऋहीतसामर्थ्याभ्य
सुभाभ्यामेव तज्जननात्, तृतीयस्त्वङ्गुलितरुसंयोगाद्वस्ततरुसंयोगः,
चैकस्मादपि भवति यथा तन्तुवीरणसंयोगात् पटवीरणसंयोगः
कचिद्वाभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः यथा हाभ्यां तन्तुभ्यामाकाश
द्वौ संयोगौ ताभ्यामेक एव द्वितन्तुकपटस्याकाशेन संयोगः, कचि
बहुभिरपि संयोगैरेकः संयोग आरभ्यते यथा दग्धभिस्तन्तुभिराकाश
दशसंयोगा एकमेव दशतन्तुकपटाकाशसंयोगमारभन्ते, कचित् पुनरे
स्मादपि संयोगादसमवायिकारणात् संयोगद्वयसुत्पद्यते यथा पाणि
वाप्ययोः परमाण्वोः प्रथममनारम्भके संयोगे जाते पार्थिव परमाण्व
पार्थिवपरमाण्वन्तरेण, आप्ये च परमाण्वावाप्यपरमाण्वन्तरेण, ह्यणुः
द्वयारम्भकं संयोगद्वयसुत्पद्यते ताभ्यां संयोगाभ्यां सजातीयनिष्ठाम
ह्यणुकद्वयं युगपदारभ्यते तत्र यः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरनारम्भः
संयोग उत्पन्नस्तेनैकेनैव पार्थिवपरमाणुनाप्यह्यणुकेनैकः संयोगः आप
परमाणुना पार्थिवह्यणुकेनापरः संयोगो ह्यणुकयोरुपाद्युत्पत्तिसम
कालमेव जायते, कारणाकारणसंयोगेन कार्याकार्यसंयोगयोरवश
जननात्, सृष्टैर्विभूनामन्यतरकर्मज एव, विभुनोस्तु न संयोगः का
शाभावात् कर्म तावत्तत्र नास्ति न च कारणं तेन कारणाकारणसंयो
गात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि नास्ति, नित्यस्तु संयोगो सम्भवा
अप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेः संयोगत्वात् नित्यत्वे तद्विधातात् एवञ्च स
विभागपञ्चजस्तत्र स्यात् न चेष्टापत्तिः संयोगविभागयोर्विरोधिना
विनश्यदवस्थयोरेकत्वानुपपत्तेः, किञ्च संयोगं प्रति प्रयोजिका युत
सिद्धिः न च विभुनोस्तत्त्वम्भूतः सा हि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गति
मात्रं युताश्रयाश्रयित्वं वा, विनाशस्तु संयोगस्य समानाधिकरणा
द्विभागादाश्रयनाशार्थापि कचित् यथा तन्तुद्वयसंयोगानन्तरमेकस्य तन्तो
रवयवेऽंशौ क्षर्भ जायते तेनांश्चत्तराद्विभागः क्रियते विभागादारम्भक
संयोगनाशस्तत्तन्तुविनाशस्तन्तुविनाशात् संयोगनाशो यत्र तन्तुद्व
चिरं संयुक्तं सदनुत्पन्नक्रियं भवति, केचित्तु तन्त्ववयवकर्मणा यद
तत्स्वारम्भकसंयोगनाशः क्रियते तदा तत्त्वन्तरे कर्मषित्तनात् आश्रय

नाशविभागाभ्यां युगपदुत्पन्नाभ्यां संयोगो नश्यतीत्याहुः । तत्रानुपपन्नं
समवायिकारणनाशक्षणे विभागात्पक्षेः समवायिकारणस्य कार्यसम-
कालस्यायित्वनियमात् स चायं संयोगो द्रव्यारम्भे निरपेक्षो गुणकर्म-
ारम्भे सापेक्षः स्वसमानाधिकरणात्त्वन्ताभावप्रतियोगी तथैवानुभवात्
शास्त्राभावावच्छेदेनापि भवति न्यग्रोधतरौ वर्त्तमानः कपिसंयोगः,
न्यग्रोधतरौ कपिसंयोग इत्यनुभवात् अवच्छेदमात्रेणान्यथाविज्ञौ
परमाणुवृत्तिरापद्येत तथाच नोपलभ्येत विभूनामप्युपाधिभेद एव
प्रदेशस्तदवच्छेदेन वर्त्तमानस्य संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परमाणुनिष्ठस्यापि
संयोगस्य दिगादयोऽवच्छेदकाश्चिन्तनीयाः ॥ ८ ॥

* एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ १० ॥ *

विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह ।

संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च, ज्ञेय-
कर्मणा स्यादुत्पत्त्येनविभागः, संयुक्तयोर्मत्वयोर्भेदयोर्वा कर्मभ्यां तदुभय-
विभागः, स चायं कर्मोत्पत्त्यव्यवहितक्षणोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तरा-
भावात् तदुक्तं “संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म” इति, विभागे
जननीये आश्रयः, संयोगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशश्चापेक्षणीय इति
चेन्न स्रोतस्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्,
विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारण-
विभागभेदात् कारणाकारणविभागजकार्याकार्यविभागभेदाच्च, तत्र
कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालहवविभागात्
कपालाकाशविभागः, कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागो
यथाऽङ्गुलीतरुविभागाद्वस्ततरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति ।
ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहारादिति
चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्यवहार-
प्रसङ्गात्, द्रव्ययोर्वर्त्तमानः संयोगात्त्वन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति
चेन्नावयवावविनोरपि प्रसङ्गात्, अकार्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरिति
चेत् विन्यहिमवतोरपि स्यात्, भवत्येव तत्रेति चेन्न भ्रान्तस्य गुण-

कर्मणोरपि भावात् अन्धानामधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात्, संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एतत्संयोगिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात्, संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोग-
नाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुवलात्मनोः संयोगदशायां अपि
विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात्, यावत्संयोगनाशस्तथेति चेदेकसंयोगनाशे तद-
भावप्रसङ्गात् तत्र यावदर्थभावात्, तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम्,
स च गुणः विरोधिगुणान्तरनाशः, विरोधिनं समानाधिकरणं गुण-
मन्तरेण सत्याश्रये गुणनाशानुपपत्तेः, कस्यैव संयोगनाशक आदिति
चेन्न विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्, किञ्च यत्नाकुलीकृतभुजशरी-
राणां स्वस्वकर्मणा तत्संयोगस्तत्नाकुलीकृतो समुत्पन्नेन कर्मणाऽकुली-
तत्संयोगनाशसम्भवेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीरतरुसंयोगानामनाशप्र-
सङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अकुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधि-
करणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे क्वचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव
जर्धसंयोगनाशपत्तेः, त्वन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अकुलीतरु-
विभागेन हस्ततरुविभागो जनितो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्,
व्यधिकरणेनाकुलीकर्मणैव हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः
आश्रयाश्रितपरम्परानंसंयोगस्यैव व्यधिकरणकर्मनाशत्वाभ्युपगमादिति
सर्वज्ञेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र
नाशकत्वानुभवात् बाधकमन्तरेण तत्परित्यागानुपपत्तेः । शब्दविभागौ
च विभागकार्यौ तत्र विभागस्य शब्दासमवाधिकारणत्वं स्पष्टमस्ति
न हि वंशे प्राप्यमाने दले च चरणयन्त्रणावष्टब्धे दलान्तरे चोपरि-
लक्ष्यमाणे यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यदसमवाधिकारणं
पश्यामः न च दण्डहनदह्यमानस्तुटङ्गेणुचीतुकारे विभागातिरिक्तस-
मवाधिकारणं पश्यामः, कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यवि-
भागमनुमन्यामहे कथमन्यथा स्वस्वकर्मजनिताकुलीतरुसंयोगहस्ततरु-
संयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामकुलीकृतोत्पन्नकर्मणाऽकुली-
तरुविभागे सति अकुलीतरुसंयोगनाशे सत्यपि हस्ततरुसंयोगादीनां

कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न संप्रत्ययः यतो
 वंशदले यदुत्पन्नं कर्म तेन दलान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि
 जननतन्मवात् यावद्भिः समं तद्वत् संयुक्तमासीत् तावद्भुक्तकर्मणा
 विभागस्य दर्शनात् न ह्यङ्गुल्यासुप्तत्वेन कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदा-
 काशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते कर्मणदले चोत्पन्नेन कर्मणा
 दलान्तरविभागवदकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्यन्ते, द्रव्या-
 रम्भकसंयोगाविरोधिनः शतमपि विभागानेकं कर्माभतां यत्तु कर्म
 द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तत् द्रव्यारम्भकसंयोगा-
 विरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भक-
 संयोगविरोधिनमिति ब्रूमः, कुत एतदिति चेत् कार्यवैचित्येण
 कारणवैचित्यस्यावश्यकत्वात्, ननु कर्मण वैचित्यमावश्यकं तथाचैकं
 कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत्कमल-
 कङ्कणादावपरञ्च द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनञ्चोभयमिति
 नैवं कार्यविरोधो हि कारणवैचित्यकल्पनामूनं स च विरोधः एकस्य
 द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वत्वेन, अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वत्वेनेति तथैव
 वैचित्यस्यापि कल्पनौचित्यात् तच्चेदं वंशदले वर्तमानं कर्म दलद्वयवि-
 भागमात्रं जनयति, स च विभागोऽप्ये आकाशादिदेशाद्विभागं द्रव्या-
 रम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वितं विभागमारभते, तस्य च निरपेक्षस्य विभाग-
 जनने कर्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशविशिष्टं कालमप्येतते, ननु तदानी-
 मपि कर्मैव तज्जनयतु, अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्मणः स्वोत्प-
 न्त्यनन्तर एव कालः, नन्वेवं विभागेन जनिते विभागान्तरे कर्म प्रदे-
 शान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति कर्मणोऽनतीत-
 कालत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव तस्योत्तरसंयोगभावनाश्रयत्वात्,
 सोऽयं विभाग उत्तरसंयोगनाशः क्षणत्रयस्थाधी, केचिदाश्रयनाश-
 नाशः तद् यथा तन्नोरवबन्धौ कर्म तदनन्तरमंशुद्वयविभागस्तदैव
 तन्मन्तरे कर्म ततोऽंशुद्वयविभागेन तन्वारम्भकसंयोगनाशस्तन्तुकर्मणा
 च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशास्तन्तु नाशस्तत्राशाच्च तन्मन्तर-
 कर्मजन्यविभागनाशः । नन्वेवं तन्मन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्याद्वि-

नाशकाभावात् उत्तरसंयोगेन हि तच्चाक्ष्येत, विभागे च नष्टे नोत्तर-
संयोग इति चेन्न तन्नो यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा विनश्यदवस्थतन्नो-
विभागो जन्तिस्तथा तदंशोरपि विभागो जननीयः सोऽप्यारम्भक-
संयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्वाकाशविभागस्तेन चोत्तर-
संयोगस्तेन ततः कर्मनाशः यद्वा यत्न तन्नो यदा कर्म तदंशावपि
तदैव कर्म तच्च कर्म विनश्यदवस्थतन्तु तदवयवाकाशादिदेशाद्युपपदेव
विभागानारभते सर्वेषां विभागानामारम्भकसंयोगाविरोधित्वात् तथाच
कारणसंश्रुत्कारणञ्चाकाशादि तद्विभागात् कार्यस्य तन्नोरकार्येणः
काशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसम-
वेतस्य कर्मणो विनाश इति । क्वचिद्वाभ्यां तद् यथा तन्तुवीरणयोः
संयोगे सति तन्त्वयवेऽंशौ कर्म वीरणे च कर्मोत्प्रेकः कालः अंशु-
कर्मणाऽंशुन्तरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्वारम्भकस्य विनाशः
वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्वारम्भ-
कसंयोगनाशश्च तन्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरण-
संयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयो-
गाभ्यां विभागनाशः ॥ १० ॥

* संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमह-
त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥ *

ननु संयोगेऽपि संयोगोऽस्तु विभागेऽपि विभाग इति प्रसङ्गनि-
वारणार्थमाह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववतो तथा संयोगविभागो न
संयोगविभागवन्नो ॥ ११ ॥

* कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्या-
मिति ॥ १२ ॥ *

* युतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागी
न विद्येते ॥ १३ ॥ *

ननु द्रव्ययोरवयवावयविनोः संयोगः कथं भवेत्यत आह ।

असम्बन्धयोर्विद्यमानत्वं युतसिद्धिः पृथगाश्रयान्नितत्वं वा तद्-
भावस्त्ववयवावयविनोरित्यर्थः ॥ १३ ॥

* गुणत्वात् ॥ १४ ॥ *

इदानीं प्रसङ्गाच्छब्दार्थयोः साङ्केतिकं सम्बन्धं साधयितुं प्रकर-
णान्तरम्, तत्र पूर्वपक्षमाह ।

संयोगस्येति शेषः, तथाच गुणस्य शब्दस्य गुणः संयोगः कथं
स्यात् अर्थेन घटादिनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

* गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥ *

किञ्च विषयोऽपि काचिद् रूपरसादिगुणक्षणेन संयोगो न सम्भवति
गुणे गुणानङ्गीकारादित्याह ।

गुणोऽपि विषय इति शेषः गुणोऽपि रूपादिः शब्दस्य विषयो
न तु तेन समं संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः यदा गुणोऽपि शब्देन विभा-
व्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य न संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* निष्क्रियत्वात् ॥ १६ ॥ *

किञ्च कस्यचिदाकाशादेर्द्रव्यस्य नान्यतरकर्मजः संयोगो नोभय-
कर्मजः शब्दस्यापि निष्क्रियत्वादित्याह ।

शब्दस्य कस्यचिदर्थस्य वेति शेषः ॥ १६ ॥

* असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥ *

सम्बन्धे बाधकान्तरमाह ।

असत्यापि घटपटादौ, नास्ति गेहे घटः, नास्ति पटः, श्रुतपूर्वो

गकारो नास्ति, अभूत् पटः, पटो भविष्यतीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ।
तथाचासता घटादिना शब्दस्य न संयोगो न वा समवाय इति
भावः ॥ १७ ॥

* शब्दार्थावसम्बन्धी ॥ १८ ॥ *

किञ्चात इत्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगश्चेच्चास्ति तदेतदायातं शब्दार्थावसम्बन्धावे-
वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

* संयोगिनी दण्डात् समवायिनी विशेषाच्च ॥ १९ ॥ *

ननु संयोगसमवाययोरन्यतरसम्बन्धः कथं न स्यादित्यत आह ।

दण्डो पुरुषः हस्तो कुञ्जर इति प्रत्ययौ स्तः, तत्र प्रथमः
संयोगात्, द्वितीयः समवायात् हस्तेऽवयवविशेषे कुञ्जरस्य समवाया-
धीनः प्रत्ययः, हस्तः समवायितया यस्यास्ति स हस्तीति विशेषादिति
विशेष एव हस्तादौ समवायसम्बन्धाद्विशेषणत्वं न तु तन्त्वादीनामपि
तन्तुमान् पट इत्यादिरवयवविशेषणभावेन प्रत्ययो भवति, एवं घट-
शब्दान् घटोऽर्थ इति प्रत्ययो न भवति, तथाच शब्दार्थयोर्न
संयोगो नापि समवाय इति भावः ॥ १९ ॥

* सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥ *

ननु यदि न संयोगो न वा समवायः शब्दार्थयोस्तर्हि केन
सम्बन्धेन शब्दो नियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यत आह ।

सामयिक इति समय ईश्वरसङ्केतः व्यक्ताच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य
इत्याकारः, यः शब्दो यस्मिन्नर्थे भगवता सङ्केतितः स तमर्थं प्रति-
पादयति तथाच शब्दार्थयोरीश्वरेच्छेव सम्बन्धः स एव समयस्तदधीन
इत्यर्थः, यथा नकुलद्वारायस्युटा या काचिदोषधिः सा सर्वाऽपि
सर्पविषं जलि, स च समयः काचिद्व्यवहाराद् गृह्यते यथा प्रयोजकेन
घटमानयेत्कुते प्रयोज्यस्य कम्प्योवावन्तमर्थमानयतो ज्ञानं तावदनु-
मिनोति तदस्यो बाधः, इयमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञातजन्या प्रवृत्तित्वाद् सत्य-

एतत्तत्त्वं, तच्च ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यमेतदनन्तरभावित्वात्, एतज्ज्ञान-
 िषयोऽयं कम्बुपीवावानर्थो घटपदवाच्य इत्यावापोद्वापप्रक्रियया
 बालस्य घटपटादावर्थे व्युत्पत्तिः, क्वचिच्च साक्षादाग्राह्यादेव यथाऽयं
 कम्बुपीवावानर्थो घटपदवाच्य इति, क्वचिदुपमानात् यथा, गोम-
 दृशो गवयः, यथा सुदृस्तया सुदृपणी, यथा मापस्तया मापणीत्यादि
 साधर्म्योपमानात्, क्वचिच्चिन्दाकारादपि वाक्यात् यथा धिक् करभ-
 मतिबन्धौष्ठं दीर्घपीयं कठोरकण्टकाशिनमपसदं पशूनामिति निन्दा-
 वाक्यश्रवणानन्तरं तादृशपिण्डसुपलभ्यायमसौ करभ इति व्युत्पत्तिः,
 क्वचित् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि
 मधुकरः पिबतीति वाक्यश्रवणानन्तरं भवत्ययमसौ मधुकरपदवाच्यः
 प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानकहेत्वात्, यथा वा सङ्कारतरौ मधुरं
 पिको रीतीति । तदेतदनुमानं वा शब्द एव वा प्रसिद्धपदसामानाधि-
 करण्यसामर्थ्याद्भुत्यादकः, उपमानविशेष एव वा, मधुपानकहेत्वस्य
 भ्रमरादिव्यक्तान्तरसाधर्म्यस्योपनयनात् । समयश्च जातिभावे, व्यक्ते-
 राक्षेपत एवोपस्थितिरिति तौतातिकाः । जातौ व्यक्तौ चोभ-
 यश्शक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्तांशे स्वरूपसती प्रयोजिकेति
 प्राभाकराः । समयः शक्तिरेव व्यक्ताशक्तिजातयः पदार्था इति
 वृद्धाः । गवादिपदानामियं गतिः, शुष्ककर्मादिवाचकपदानान्तु
 जातिव्यक्ती एवार्थ इति मयूखे विपश्चितम् ॥ २० ॥

* एकदिक्ताभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां
 परमपरञ्च ॥ २१ ॥ *

इदानीमुद्देशक्रमप्राप्ते परत्वापरत्वे परस्परानुबद्धव्यवहारकार-
 णतया गिध्यबुद्धिवैपद्यार्थं संक्षेपार्थञ्चैकमन्येनाह ।

परमपरञ्चेति भावप्रधानो निर्देशः, उत्पद्यत इति शेषः, यद्वा
 परमपरञ्चेति व्यवहार इति शेषः, इतिरध्याहार्यम्, एका
 दिग् ययोस्तावेकदिक्ता ताभ्यामेकदिक्ताभ्यां पिबेताभ्यामित्यर्थः
 तस्यदेशावप्येकदिक्ता भवतः न तु ताभ्यां परत्वापरत्वे उत्पद्यते

व्यवह्रियेते वेत्यत उक्तं सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति, सन्निकर्षः संयुक्त-
 संयोगाल्पत्वम्, विप्रकर्षस्तदुभयस्त्वम्, तद्वदुभ्यामित्यर्थः एतेन समवा-
 यिकारणसुक्तम्, दिक्पिण्डसंयोगस्त्वसमवायिकारणम्, तथाहि प्राङ्-
 मुखस्य पुरुषस्य प्राच्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकास्मिन् संयुक्तसंयोगभूय-
 स्त्वमपरस्मिन् संयुक्तसंयोगाल्पतरत्वच्चापेक्ष्य परत्वमपरत्वञ्चोत्पद्यते,
 असमवायिकारणसुक्तम्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति विषयेण विषयिणं
 प्रत्ययमुपलक्षयति तथाचापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारणत्वसुक्तम्, एकदिग्-
 वस्थितयोरेव परत्वापरत्वे उत्पद्यते इति न सर्वतोत्पत्तिः, एकस्यैव
 द्रष्टुरपेक्षाबुद्धिः समुत्पद्यते इति न सर्वतोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनिय-
 मान्न सर्वतोत्पत्तिः, कारणशक्तेरुत्पन्नयोः प्रत्यक्षासङ्गत्वाच्च परस्परान्व-
 यत्वम्. अन्यथा हि नोत्पद्येयातां न वा प्रतीयेयातां परस्परापेक्षायां
 हि द्वयोरनुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च
 तयोर्नोत्पत्तिमन्तरेण्येति, एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वापरत्वे अभि-
 प्रेत्य, तत्रैककालाभ्यामिति एको वर्त्तमानः कालो ययोर्युर्वस्वविर-
 पिण्डयोः तावेककालौ ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः, सन्निकर्षोऽल्प-
 तरतपनपरिस्फन्दान्तरितजन्मत्वं, विप्रकर्षश्च बहुतरतपनपरिस्फन्दा-
 न्तरितजन्मत्वम्, अत्रापि विषयेण विषयिणीं बुद्धिसुपलक्षयति तेन
 युवस्यविरपिण्डौ समवायिकारणे, कालपिण्डसंयोगस्यासमवायि-
 कारणम्, अल्पतरतपनपरिस्फन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिरपरत्वे बहुतरतपन-
 परिस्फन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्, एते च परत्वा-
 परत्वे अनियतदिग्देगयोरपि पिण्डयोरुत्पद्यते, तत्र दैशिकपरत्वापर-
 त्वयोः सप्तधा विनाशः, उत्पादस्तु युगपदेव द्वयोरन्यथाऽन्योन्याश्रयः
 स्यात्, अपेक्षाबुद्धिनाशात्, संयोगस्यासमवायिकारणस्य नाशात्, द्रव्यस्य
 च समवायिकारणस्य नाशात्, निमित्तासमवायिकारणयोर्नाशात्,
 निमित्तसमवायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तनाशासमवायिकारणनाश-
 समवायिकारणनाशेभ्यः । तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात् तावत्, परत्वोत्पत्तिः
 परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशस्तद्दिनाशात् परत्वविशि-
 ष्टद्रव्यज्ञानकाले परत्वनाशः, द्वित्वनाशवदेव सर्वमूहनीयम् । असम-

वायिकारणनाशादपि तद् यथा यदेवापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाभादे
 पिण्डे कर्म ततो यदैव परत्वोत्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा
 परत्वसामान्यज्ञानं तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानाद-
 पेक्षाबुद्धिनाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः तत्त्व
 चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वाच्च तच्चाशक्यम्, नन्वसमवा-
 यिकारणनाशादपि गुणनाशे आत्ममनःसंयोगनाशादपि संस्कारादृष्टा-
 दीनां विनाशे बहु व्याकुलं स्यादिति चेन्न विप्रकृष्टत्वेन परत्वस्य व्याप-
 नात् परत्वाधारस्यान्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यकी
 न च तदा नाशकान्तरमस्तीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव नाशकः
 कल्प्यते, संस्कारादृष्टादेः कार्यस्य सृष्टिसृष्टादेश्विरेखापि दर्शनाच्च
 तच्चाशक्यना, उपलक्षणञ्चैतत् अवधेर्दृष्टुं तद्देशसंयोगनाशादपि
 परत्वापरत्वे विनश्यतः युक्ते स्तुल्यत्वात्, समवायिकारणनाशादपि
 कचित् परत्वनाशः तथाहि यदा पिण्डावयवे सन्तत्यक्षेण कर्मणाऽव-
 यवान्तरादिभागस्तदेवापेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः
 परत्वोत्पत्तिः, अपि सक्षणे संयोगनाशाद् द्रव्यनाशः परत्वसामान्य-
 ज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामान्यज्ञानात्,
 तथाच योगपद्वान्नापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश इति, क्वचिद् द्रव्य-
 नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा पिण्डावयवे कर्मापेक्षा-
 बुद्धेरुपादस्ततोऽवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिः तत आरम्भकसंयोग-
 नाशसामान्यज्ञाने ततो द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ततश्च परत्वनाशः,
 क्वचिद् द्रव्यस्य संयोगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः तद् यथा यदा
 द्रव्यावयवविभागस्तदैव पिण्डकर्मापेक्षाबुद्धोरुत्पादस्तदनन्तरमवयव-
 संयोगनाशदिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्ड-
 संयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्ध्यः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगना-
 शाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति, क्वचित् संयोग-
 नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी
 सामान्यज्ञानविभागो अपेक्षाबुद्धिनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः
 परत्वनाशः, क्वचित् समवाय्यसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः तद्यथा परत्वो-

त्यन्तिपिण्डावयवविभाजपिण्डकर्माणि युगपत्, तदनन्तरं परत्वसामान्यज्ञानावयवसंयोगनाशद्विक्पिण्डविभागाः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाश-द्रव्यनाशद्विक्पिण्डसंयोगनाशेभ्यो युगपदुत्पन्नेभ्यः परत्वस्यापरत्वस्य वा दैशिकस्य नाशः, कालकृतयोस्तु वरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणनाशाधीनो नाशो नास्ति दैशिकयोर्द्विक्पिण्डसंयोगनाशे सन्निकर्षविमर्कसंयोगो यथा न तथा कालिकयोरिति तयोः समवायिकारणनाशादपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वाभ्याञ्चेति तयः पक्षाः पूर्ववदूहनीयाः ॥ २१ ॥

* कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥

कालिकपरत्वापरत्वे प्रति विशेषमाह ।

परत्वापरत्वयोः कारणं कालस्तस्य परत्वापरत्वे परत्वासमवायिकारणकालसंयोगोऽपरत्वासमवायिकारणकालसंयोगस्य लक्षणयोक्तः, अन्यथाऽनन्वयापत्तेः, न हि परत्वापरत्वाभ्यामेव परत्वापरत्वे उत्पद्यते तस्मात् परत्वापरत्वपदयोस्तदुत्पादककालसंयोगावर्थौ लक्ष्यया ॥ २२ ॥

* परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥ *

* कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥ *

* गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥ *

ननु परत्वेऽपि परत्वमपरत्वेऽप्यपरत्वं किं न स्यादित्यत आह ।

एतानि सूत्राणि पूर्वमेव व्याकृतकल्पानि नेह व्याक्रियन्ते ॥ २१ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥

* इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥ *

वरत्वापरत्वादीनां मूर्त्तमात्रसमवेतत्वसूत्रं ज्ञानसुखादीनाञ्चात्मन्यसमेतत्वं तत्र समवाय एव क इति शिष्यजिज्ञासामनुसृत्य बुद्धेर्बुद्धेशक्त्यप्राप्तावा अपि लङ्घनीयं समवायपरीक्षमाह ।

कार्यकारणयोरित्युपलक्षणम्, अकार्यकारणयोरित्यपि द्रव्यं
तदुक्तं पदार्थप्रदेशाख्ये प्रकरणे “अयुतसिद्धान्तमाधार्याधारभूतानां
यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः” इति, असम्बन्धयोरविद्यु-
मानत्वमयुतमिद्विः, इह कुण्डे दधि इह कुण्डे बदराणीतिवत् इह
तन्तुषु पट इह वोरणेषु कष्ट इह द्रव्ये द्रव्यगुणकर्माणि इह गवि
गोत्वम् इहात्मनि ज्ञानम् इहाकाशे शब्द इतीहबुद्धिरुत्पद्यमाना
न विना सम्बन्धमुत्पत्तुमर्हति तेनानुमीयतेऽस्ति कश्चित् सम्बन्धः, न
चासौ संयोग एव, अन्यतरकर्मादीनां तदुत्पादकानामभावात् विभा-
गपथ्यवसानाभावाच्च सम्बन्धिनामीयुतसिद्धान्तमात्रं नियताधिकरणतयै-
वोद्भेद्यत्वात् अप्रत्यक्षत्वादेकत्वान्नित्यत्वाच्च । नन्वेकश्चेत् समवायस्तदा
द्रव्यत्वादीनां सङ्करप्रसङ्गः कर्मत्वादिष्वसमवायस्य द्रव्ये सम्भवात्, मैवम्,
आधाराधेयनियमादेवासङ्करात् यद्यपि य एव द्रव्यत्वसमवायः स एव
गुणत्वकर्मत्वादीनामपि तथापि तेषां न द्रव्यमाधारस्तत्वं तेषामप्रतीतिः
द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वं प्रतीयते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मेष्वेव कर्मत्वं नत्वन्यत्वे-
त्यन्यव्यतिरेकदर्शनादेव नियमः, यथा कुण्डदधोः संयोगाविशेषेऽपि
कुण्डमेवाधारो न दधीत्याश्रयाश्रयिभावनियमस्तथा व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्ति-
भेदादेवात्रापि नियम उपपत्स्यते न हि द्रव्येण द्रव्यत्ववत् कर्मत्वा-
द्यप्यभिव्यज्यते तदुक्तम्,

“संविदेव हि भगवतो वस्तूपगमे नः शरणम्” ॥

इति, नञाधारत्वं प्रति विपरीता संविदस्ति, न हि भवति द्रव्यं
कमेति, न वा भवति पटे तन्त्र इति, एतेन वायौ रूपसमवायेऽपि
वायौ रूपमित्याधारता न वायोः प्रतीयते तस्मात् स्वभावशक्तिरेव
सर्वत्र नियामिका, स चायं नित्य अकारणकत्वात् भावानां हि सम-
वायिकारणादुत्पत्तिनियमः, तदनुबुद्धे च निमित्तासमवायिनी, तथाच
समवायस्य समवायिकारणं यत् स्यात् तत् समवायान्तरेण तेनैव सम-
वायेन वा, न तावदाद्यः, अनवस्थापातात्, न द्वितीयः, न हि स
एव समवायः स्तेनैव समवायः सम्भवतीत्यात्माश्रयात्, तन्तुषु पटसम-
वायः पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिः कथमिति चेत् स्वरूपसम्बन्धे,

समवायान्तरोद्गीकारेऽनवस्थापातात्, तर्हीह घटरूपमित्यपीह प्रत्यय
स्वरूपसम्बन्धेनैव स्यात् किं समवायेनेति चेन्न तत्प्रातिरिक्तसम्बन्धं
साधकाभावात्, तर्हीह भूतस्य घटाभाव इत्यत्रापि समवायः सम्ब-
न्धान्तरं वा स्यादिति चेन्न स्वरूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटा-
त्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्नित्ययोरनेकसमवेतयोः सामान्यत्वापत्ते-
प्रध्वंसस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशित्वापत्तेः प्रागभावस्य च सम-
वेतानुत्पत्तयेनाविनाशित्वापत्तेश्च न च भावत्वं तत् तन्वस्, भावत्वस्या-
प्राप्तत्वात्, अभावेऽस्यैव वैशिष्ट्याख्यं सम्बन्धान्तरमिति भाट्टाः,
तत्र यदि सर्वाभावव्यक्तीनामेकमेव वैशिष्ट्यं तदा घटवत्यापि घटाभाव-
प्रत्ययप्रसङ्गः घटाभाववैशिष्ट्येनैव घटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वात्, घट ए-
तत्र घटाभावाधीप्रतिबन्धक इति चेत् वैशिष्ट्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धका-
भावस्यैव तत्र सत्त्वात्, न चाश्रयस्वभाव एव तादृशो येन न तत्र घटा-
भावाभिव्यक्तिः, घटाप्रसारणानन्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतिः । तत्रापि
रूपनाशानन्तरं कथं न रूपवत्ताप्रत्ययः समवायस्य नित्यत्वादेकत्या-
ज्ज्ञेति चेत्, रूपनाशादेव तदप्रतीतिरूपपत्तेः, समवायप्रतिबन्धि-
प्रत्ययसमयुक्ते मोक्षित एवेत्यास्ताम् ॥ २६ ॥

* द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥ *

द्रव्यादिभ्यः पञ्चभ्यो भेदं साधयन्नाह ।

भावः सत्ता, यथा सत्ता न द्रव्याद्यात्मिका द्रव्यलक्षणबुद्धिदेयत्वात्
तथा समवायोऽपि तत एव द्रव्यादिभ्यो भिन्नः द्रव्यत्वगुणत्वेषु पलक्षणं
कर्मत्वादपि द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ २८ ॥

एकत्वं साधयति ।

व्याख्यातमिति शेषः तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम्,
यथैका सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्त्तिका तथैक एव समवायः सर्वत्र
समवेतबुद्धिप्रवर्त्तकः स्वात्मिकाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च न हि सम-

वायस्य विशेषचिह्नं भेदकं लिङ्गमाकलयामो येन नानात्वसम्यग्ग-
च्छामः, अतएव नित्यः देशकालादिभेदेऽन्यभिन्नस्य सप्तावदेवानित्य-
त्वायोगात्, ननु समवायो यद्ययं सम्बन्ध एव तदा तन्तुपटयोः पटस्त्व-
पयोर्वा विस्फेपः स्यादिति चेन्न युतसिद्धभावाद्द्विस्फेपानुपपत्तेः न हि
रूपरूपवतोरवयवावयविमोर्वाऽसम्बन्धयोर्विद्यमानत्वमस्ति येन विस्फेपः
स्यात्, युतसिद्धिरेवापाद्यत इति चेन्न कदाचिदपि तथाऽननुभवेना-
पाद्यवाधात् । समवायो नानाऽनित्यश्चेति प्राभाकरास्तज्ञानुपपन्नं
रूपं नष्टमिति हि प्रत्ययो न तु रूपसमवायो नष्ट इति कस्यापि
प्रत्ययः । प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकास्तदप्यनुपपन्नं समवायो-
ऽतीन्द्रियः आत्मान्यत्वे सत्यसमवेतभावत्वात् मनोवत् कालादि-
वद्वा ॥ २८ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे सप्तमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

सप्ताध्यायं सप्तमाध्यायः ।

अष्टमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥ *

शिष्यजिज्ञासालुरोधात् क्रमलङ्घनमिदानीमुद्देशक्रममात्मन्ते
तत्र बुद्धिपरीक्षा अष्टमाध्यायार्थः, आत्मसाधनाय पूर्वं बुद्धिरक्ता
तां स्मारयन्नाह ।

द्रव्येष्विति विषयेषु विषयिषं ततोऽध्यायसमलक्षयति ।
“इन्द्रियार्थप्रसिद्धिस्त्रिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः” “आत्मनिष्ठ्या-
र्थसन्निकर्षादविषययते तदन्यत्” इत्येताभ्यां सूत्राणां स्मरणं व्याख्या-

तमित्यर्थः । तत्र “बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः” इति
समानतन्त्रे बुद्धिबल्लणे साङ्ख्यमतनिरासार्थं पर्यायाभिधानम् ।
साङ्ख्ये हि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदमाचक्षते तथाहि सत्त्वरजस्तमसां
सास्यावस्था प्रकृतिः, सा चैकैव, पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते, ते च कूटस्था
नित्या अपरिणामिनो नित्यचैतन्यस्वभावाः, ते च पञ्चवोऽपरिणामि-
त्वात्, प्रकृतिस्त्वस्या जडत्वात्, यदा विषयभोगेच्छा प्रकृतिपुरुषभे-
ददिदृक्षा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमते,
तस्याश्चाद्यः परिणामो बुद्धिरन्तःकरणविशेषः, बुद्धिरेव महत्तत्त्वं
तदुक्तम् “प्रकृतेर्भेदान्” इति, सा च बुद्धिर्दर्पणवर्त्तिमत्ता, तस्याच्च
वर्त्तिरिन्द्रियप्रणाडिकया विषयाकारो यः परिणतिभेदो घट इति
घट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं दृष्टिरिति चाख्यायते, स्वच्छायां बुद्धौ
वर्त्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरुषस्य भेदाप्यजादहं जानामाति
योग्यभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः, सूक्ष्मन्दनादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रिय-
प्रणाडिक्यैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेषः स
प्रत्ययः, व्यतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्माः सर्व एव
बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्मनात्वया प्रकृतावेव वर्त्तमाना अवस्था-
भेदादाविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च, पुरुषस्तु पुष्करपद्मागवर्त्तिर्लेपः
प्रतिविद्यते परं बुद्धादिति यन्मन्त्रे तदनेन पर्यायाभिधानसूचित-
प्रमाणेन निराक्रियते तथाहि बुद्धिशब्दो यदि बुध्यतेऽनयोति करण-
व्युत्पन्नस्तदा मन एव तत्पर्ययस्यति, न च मनः प्रत्ययम्, बुद्धिस्तु हं
बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यैव, न चान्तःकरणस्य ज्ञानादयो धर्माः, कर्तृधर्म-
त्वेनैव तेषां सिद्धेः, भवति हि अहं जाने अहं प्रत्येति अहत्तुपलभे
इत्यहन्त्वसामानाधिकरण्येन प्रतिभासः, अभिमानोऽसाधिति चेत्
तात्त्विकत्वे बाधकाभावात्, पुरुषस्यागन्तुकधर्मानाधारत्वं कूटस्थत्वं
तदेव बाधकमिति चेन्नागन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्वसम्भवात् न हि
धर्मी धर्मश्चेत्येकं तत्त्वं येन धर्मीत्यादविनाशावेव धर्म्युत्पादविनाशौ
स्यातां, तथाच य एव वेतयते स एव बुध्यते जानात्युपलभते प्रत्येति
वेति नार्थान्तरकल्पना युक्तीति दिक् । ॥

* तत्रात्मा मनसाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥

तच्च ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च, विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्ष-
लैङ्गिकसृष्ट्यार्थलक्षणा, अविद्याऽपि चतुर्विधा संशयविपर्ययस्वप्नान-
ध्यवसायलक्षणा, तत्र यल्लैङ्गिकं तदतिन्द्रियजम्, कुत एतदित्याह ।

आत्माऽत्र परात्मा स्वात्मा वा आत्मनि मानसस्य क्वाचित्काष्ठ-
स्यत्ययस्याहं गौरः कथो महाबाहुरित्यादिप्रत्ययतिरस्कृतत्वात् स्वात्म-
नोऽप्यप्रत्यक्षतां ज्ञात्वा, चकारादाकाशकालदिशां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्या-
णासु पश्यतः । इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वज्ञोयमसर्वज्ञोऽपि, सर्वज्ञीयं योग-
जधर्मलक्षणया प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसार्थज्ञानं, तथाहि परमाणवः
प्रसक्ताः प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् नत्पात् । सामग्रीविरहात् कथमेवं
महत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् न च परमाणवो महान्तः,
रूपवत्त्वस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षकारणत्वात् न च दिगादयो रूपवन्त इति
चेद्य योगजधर्मसहकारिणा मनसेव तत्त्वन्मयात् तदुपपन्नञ्चक्षुरा-
दिना वा, अचिन्त्यप्रभावो हि योगजो धर्मो न सहकार्यन्तरमपेक्षते ।
ऐश्वरादाध्यातितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वाद्दृष्टमिवेत्यादि तु प्राभाकरो
न भीमांसाभिन्नः पुरुषत्वाद्दृष्टमिवेत्यादिवद्विषयवाधकतर्कभूतत्वाद्प्रयो-
जकम्, असर्वज्ञोऽपि प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निविकल्पकञ्च, सविकल्पकं
ज्ञानं न प्रमाणांमिति कीर्त्तिदिङ्मागादयः तथाहि अभिलापसंसर्ग-
योग्यप्रतिभासं हि तत्, न ह्यभिलापेन नाम्ना सम्भवत्यर्थस्य सम्बन्धो
येन घट इति पट इति वा नामानुराजितः प्रत्ययः स्यात्, न च जात्यादि
परमार्थसत्, येन तद्वैशिष्ट्यं विषयेषु इन्द्रियेण गृह्येत, न च सतः
स्वल्पक्षणास्यासता सम्बन्धः सम्भवति, न चासत् इन्द्रियगोचरः, तस्या-
दिन्द्रियेणालोचनं जन्यते आलोचनमहिम्ना च सविकल्पकसत्पदस्यमानं
तत्रार्थं प्रवर्त्तयत् प्रत्यक्षमिति प्रमाणांमिति चोच्यते इति, तच्चैतद्-
तुपपन्नमभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासञ्च भवेत् प्रमाणञ्चेन्द्रियार्थसंज्ञि-
कर्षजन्यं स्यादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं, नामवैशिष्ट्यञ्च चाक्षुषज्ञाने
सम्भवत्येव, सुरभिचन्दनमिति वदुपनीतभान्सम्भवात् यद्वा संज्ञावैशिष्ट्यं

प्रत्यक्षज्ञाने न भास्ते संज्ञायाः कारणमात्रम्, यदेतव सा अर्थव्यावृत्तिः का,
अभ्युपगमज्ञाने प्रतियोगिसंश्लेषवत्, जात्यादिकञ्च वस्तुभूतं साधितमेवातिः
सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम् । ननु निर्विकल्पकं
न व्यग्रहारप्रवर्त्तकं न वा व्यवहारविषय इति किन्त्वत्र प्रमाणाभिमति
चेत् सविकल्पकमेव, तद्धि विशिष्टज्ञानम्, न च विशेषणज्ञानमन्तरेण
तदुत्पद्यते विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभ-
यासंसर्गग्रहस्य कारणत्वावधारणात् ॥ २ ॥

* ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥ *

यत्र यथा ज्ञानं यत्कारणकञ्च तद्विषयितुमाह ।

ज्ञानान्तरान्निर्देश्यं यत्प्रकारकं यद्विषयकं यद्वर्त्मकं तत्र ज्ञान-
निर्देशे कर्तव्ये ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुत्पत्तिप्रकार उक्तः उच्यते
इत्यर्थः आदिकर्मणि क्तविधानात् ॥ ३ ॥

* गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥ *

कीदृशो निष्पत्तिविधिस्तमाह ।

गुणेषु रूपादिषु कर्मसु चोत्क्षेपणादिषु यज्ज्ञानं निष्पद्यते तत्र
द्रव्यं कारणं योग्यद्रव्यनिष्ठमेव तदुभयं गृह्यत इति द्रव्ययोग्यतेव
तत्र तन्त्रम्, सन्निकर्षश्च तेषां द्रव्यघात एव, संयुक्तसमवायेन तेषां
ग्रहणात्, यद्यपि विषक्तचम्पकावयवकर्पूरभागानामयोग्यानां गन्धो
गृह्यते तथापि सन्निकर्षघटकं तत्तायोग्यमपि द्रव्यमेव, यद्यपि शब्दग्रहे
द्रव्ययोग्यता न तन्त्रं तथापि तत्रैव समवतः शब्दो गृह्यत इति तदेव
तन्त्रम्, नन्वदृष्टसन्निकर्षकल्पना कुतः क्रियते इति चेन्न ज्ञाननिष्पत्तेः
कार्येण हि कारणमवश्यं कल्पनीयमिति भावः ॥ ४ ॥

* सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव
ज्ञानम् ॥ ५ ॥ *

अपरं ज्ञाननिष्पत्तिविधिमाह ।

सामान्यं सत्ता तस्य विशेषा द्रव्यार्थेष्वलकर्मत्वानि एकमेतेषामपि

सामान्यानां विशेषाः पृथिवीत्वादिरूपत्वादुत्पत्त्यपत्त्यादीनि, तत्र
द्रव्यगतानां सामान्यानां तत एव योग्यान्वयविशेषादेव तद्विवक्षनाच्च
संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं
ज्ञानं गुणत्वे च संयुक्तसमवेतसमवायात् शब्दत्वकत्वादौ समवेतसम-
वायात् सत्तायाः संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् सम-
वेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं ज्ञानम्, गुणत्वे च संयुक्तसमवायः
समवायश्च न प्रत्यासत्तिरिति, ननु तत एव स्वाश्रयतन्त्रिकर्मा-
देवेत्यवधारणानुपपत्तिः यतः सामान्ये विशेषेषु च पृथिवीत्वादेषु
सामान्यविशेषान्तरमस्यैव तत्तन्त्रिकर्मोऽपि कारणमेवात आह सामान्य-
विशेषाभावादिति न हि सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा वर्तन्ते,
अनवस्थाप्रसङ्गात् तेषां परस्परं भेदप्रतीतिः खरूपत एव, गवेतरा-
सित्वे सति सकलगोष्ठित्वलक्षणोपाधिसम्बेदाद्वा, एवं घटत्वादाव-
ति ॥ ५ ॥

* सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥ *

ननु सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावाद्यथा तद्विरुद्धमेव
ज्ञानं तथा द्रव्यगुणकर्मसु किं तद्विरुद्धमेवेत्येवेत्याह ।

ज्ञानसुत्यद्यते इति प्रकृतम्, द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्व-
विशिष्टबुद्धिस्तावदस्ति विशिष्टज्ञानञ्च विशेष्यविशेषणान्द्रियसंज्ञकर्म-
दुत्यद्यते इति सामान्यविशेषापेक्षा तत्तावश्यकै, भवति हि द्रव्यमिदं
गुणोऽयं कर्मोऽस्ति विशिष्टज्ञानमिति भावः ॥ ६ ॥

* द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मपेक्षम् ॥ ७ ॥ *

तत् किं द्रव्योऽपि सामान्यविशेषमात्रापेक्षमेव ज्ञानमत आह ।

ज्ञानसुत्यद्यते इति प्रकृतं घट्टावान् शुक्लो गौर्गच्छतीति ज्ञानम्,
तत्र द्रव्यं घट्टा विशेषणम्, शुक्ल इति गुणः, गच्छतीति कर्म, तथाच
नागट्टीतविशेषणा विशिष्टप्रतीतिर्न वा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणेति
भवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुणकर्मपेक्षेति भावः ॥ ७ ॥

* गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥ *

तत् किं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मापेक्षा नेत्याह ।

ज्ञानमिति शेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मसु कर्मविशिष्टबुद्धे-
रभावात् गुणकर्मापेक्षा न तद्भाबुद्धिः, न हि गुणे गुणो, न वा कर्मसु
कर्म, येन तत्र विशेषणत्वेन भासेतेति भावः ॥ ८ ॥

* समवायिनः श्वेत्याच्छैत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिस्ते एते
कार्यकारणभूते ॥ ९ ॥ *

ननु गुणकर्मणोः स्फुरणाद्गुणबुद्धौ कर्मबुद्धौ च कथं न गुणकर्मा-
पेक्षेत्याशङ्क्य प्रकरणान्तरमारभते ।

समवायिन इत्यभिधानात् सम्बन्धस्य कारणतामाह तथाच गुणे
गुणसमवायाभावात् कर्मसु कर्मसमवायाभावाच्च न तत्तज्ज्ञाने गुण-
कर्मापेक्षा विशेषणत्वेन, विशेष्यत्वेन त्वस्यैव, एवञ्च श्वेतः शङ्ख इत्या-
दिप्रतीतौ श्वेत्यसमवायस्य श्वेत्यगुणस्य श्वेत्यविशेषणज्ञानस्य च कारणत्व-
मित्युक्तं तथाच विशेषणसम्बन्धविशेषणतज्ज्ञानानां विशिष्टप्रत्यक्षप्रमां
प्रति कारणत्वमिति तेन पूर्वोक्तं सर्वं सिध्यति ॥ ९ ॥

* द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥ *

ननु यथा घण्टावानित्यत्र द्रव्यापेक्षं द्रव्यज्ञानम्, तथाऽयं स्तम्भो,
अयं कुम्भ इत्याद्यापि द्रव्याविशेषणकबुद्धौ द्रव्यबुद्धिः कारणं तथाच
कार्पि प्रथमतो द्रव्यबुद्धिर्न स्यादित्यत आह ।

बुद्ध्य इति शेषः । स्तम्भज्ञानानन्तरकालीनमपि कुम्भज्ञानं न
स्तम्भज्ञानकार्यं स्तम्भस्य कुम्भं प्रति विशेषणत्यायोगात् ॥ १० ॥

* कारणायोगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां
क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥ *

ननु घटपटादिबुद्धीनां क्रमो दृश्यते क्रमश्च कार्यकारणभावंघटित
एवेत्यत आह ।

कारणक्रमाधीनो घटपटादिबुद्धीनां क्रमो, न हेतुफलभावाधीनः, कारणक्रम एव कथमत आह कारणयौगपद्यादिति बुद्धीनां यौगपद्यं प्रतिप्रवृत्ततो ननावृद्धिकारणानामपि न यौगपद्यम्, यदि तु कारणयौगपद्यं भवेत्तदा कार्ययौगपद्यमप्यापद्येत, तथाच युगप्रज्ञानानुत्पत्तिर्भनसो लिङ्गमिति बल्लभज्येतेति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारेऽष्टमाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

—००—

* अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्धापेक्षम् ॥१॥

मात्यजिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य निष्पत्तिर्विधिसमिधायेदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षसमिधातुमेकदेशमाह ।

सच्चिदृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकृष्टे च वस्तुन्येप इति, क्रियायां स्वतन्त्रोऽयमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्वयेति कर्तृत्वोपरक्ता बुद्धिः, कारणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य कृतमिति कर्मबुद्धिः, अयं भुजिक्रियायां कर्ता प्रयोजकश्चायमिति बुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति, नियोज्यनियोक्तृव्यापारस्य विषयोऽयमिति बुद्धिमपेक्षमेवमिति एवमन्यदपि बुद्धिमपेक्षमूहनीयम् ॥ १ ॥

* दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥ *

अन्वयव्यतिरेकपरिच्छेद्यमेवेतदित्याह ।

यदाऽयमितिबुद्धेः सच्चिदृष्टो विषयः, एष इति बुद्धेर्विप्रकृष्टोऽपि बुद्ध्यादृष्टो विषयः, त्वयेतिबुद्धेः सच्चिदृष्टः कर्ता विषयः, कृतमितिबुद्धेः

कर्म विषयः, भोजयेतिबुद्धेर्नियोज्यनियोक्तारो विषयौ, एतन्निबिबुद्धे-
स्तदुभयव्यापारो विषयः, सन्निकटो भवति तदैतादृशी बुद्धिरुत्पद्यते,
अदृष्टेषु तु विषयेषु नैता बुद्धयः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयव्यतिरेकगम्यमेवैत-
दित्यर्थः ॥ २ ॥

* अथ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥ *

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थ्यमानत्वं तेन तेन विधिभोक्तुं तेन तेषु
विषु वैशेषिकाणामर्थ इति परिभाषा, अर्थपदेन त्रयाणामुपस्थितेः,
तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः “त्रयाणामर्थशब्दाभिधेयत्वञ्च” इति ॥ ३ ॥

* द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥ *

प्रकरणान्तरमवतारयति ।

द्रव्येति द्रव्यपदार्थनिरूपणप्रकरणसुपलव्यति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षा-
णामित्वादिष्ठत्वेण शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतात्मकत्वं प्रतिषिद्धं
निराकृतम् । यथा शरीरस्य न नानाप्रकृतिकत्वं तथा वक्ष्यमाणानां
प्राण्यादीनामिन्द्रियाणामपि, तेन तेषां प्रतिनियतगुणप्राप्तकत्वं
सिध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

* भूयस्त्वादु गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥ *

यदर्थमिदमारब्धं तदाह ।

गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं प्राणं तत्र पृथिवी पृथिवीमात्रं
प्रकृतिः उपादानकारणम्, कुत एतदित्यत्र आह गन्धवत्त्वाद् न हि
गन्धवत् निर्गन्धेनारभ्यते इत्युक्तम्, गन्धवत्त्वञ्च वह्निरिन्द्रियाणां
प्राज्ञजातीयगुणवत्त्वनियमात् सिद्धम्, तर्हि पार्थिवत्वाविशेषेऽपि
शरीरावयवान्तराणां न गन्धव्यञ्जकत्वं किन्तु प्राणस्यैवेति कृतो नियम
अत्रत आह भूयस्त्वादिति इतरद्रव्यानभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्ध-
त्वमेव भूयस्त्वं पारिभाषिकञ्चैतदुभयस्त्वं समानतन्त्रेऽपि ॥ ५ ॥

* तथापस्ते जीवायुश्च रसरूपस्पर्शविशेषात् ॥ ६ ॥ *

इन्द्रियान्तरेऽप्येतदतिदिशति ।

रसनचक्षुद्वगिन्द्रियाणां प्रकृतिरिति शेषः, तेन यथासंख्यं रस-
नादीनामवादयः प्रकृतयः, तत्तत्प्रतिनियतार्थप्राप्तत्वात्, अत्रापि
नियमे भूयस्त्वमेव तन्त्रम्, रसादिमत्त्वे च रसनादीनां प्राज्ञजातीय-
विशेषगुणकत्वनियम एव प्रमाणमित्युक्तम्, एवञ्च विशिष्टादृष्टोप-
गृहीतकर्णशक्त्युल्लवच्छिन्नो नभोदेश एव श्रोत्रम् ॥ ६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥

संयोगसमवायान्यतरसन्निर्गजलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तदि-
तरप्रत्यासत्तिजन्यलौकिकालौकिकप्रत्यक्षव्युत्पादनफलकं नवमाध्याय-
माह ।

कार्यं मिति शेषः, प्रागिति कार्योत्पत्तेः प्राक्, कार्यं घटपटादि,
असत् तत्कालीनसज्जनकाभावप्रतियोगोत्पत्त्यर्थः, अत्र हेतुः क्रियागुण-
व्यपदेशाभावात्, यदि तदानीमपि कार्यं घटादि सदेव स्यात् तदा
क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यपदिश्येत, यथोत्पत्ते घटे घटस्तिष्ठति
घटश्चलति रूपवानयं दृश्यते घट इत्यादिप्रकारेण व्यपदिश्यते
न तथोत्पत्तेः प्रागपि व्यपदेशोऽस्ति तेन गम्यते तदानीमसन्निति,
स च व्यूहमानेषु वीरणेषु द्योव्यमानेषु तन्तुषु चक्रारुहावां रुदि

कुक्कुटादिव्यापारेषु अनुवर्त्तमानेषु भविष्यत्यत्र कटः घटो वेति
 सार्वभौकिकी प्रत्यक्षप्रतीतिः, चक्षुर्विस्फारणानन्तरं जायमानत्वात्.
 न च संयोगसमवायान्यतरघटिता प्रत्यासत्तिरत्र प्रभवति, तस्मादि-
 न्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासत्तिरत्र तन्त्रम्, ननु चान्योन्याश्रयः सत्त्वां
 विशेषणतायां तद्वतीतिः प्रतीतौ च विशेषणतेति चेन्न विशेषणता हि
 तदुभयस्वरूपमेव उपस्थितप्रत्ययजननयोग्यं तच्च प्रतीतेः पूर्वमपि
 सदेव तदुक्तं न्यायवार्त्तिके “समवायेऽभावे च विशेषणविशेष्यभावः”
 इति, स चायं प्रागभावः प्रतियोगिजनकः, न हि घटे जाते स एव
 घटस्तदानीमेवोत्पद्यते तत्र कारणान्तरसत्त्वेऽपि कारणवैकल्यमनुशि-
 यमाणं स्वप्रागभाववैकल्यमेवावुत्सर्त्तुमर्हति, तद्वदोत्पत्तौ स एव घटः
 प्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्य कारणत्वमवर्जनीयम्,
 ननु यदि घट एव तस्याभावस्तदा घटे नष्टे तदुत्पत्तिरिति चेन्न
 घटनाशस्यापि तद्विरोधित्वात् न हि विरोधिसत्त्वकालेऽपि विरोध्य-
 न्तरप्रादुर्भावं इति, नह्यनयोर्देवकृतो विरोधो येन गोत्वाश्वत्ववत् समा-
 नकालीनत्वं स्यात् किं तर्हि कालकृतस्तथाच कथमेककालावस्थायि-
 त्वम्भवेत् ॥ १ ॥

* सदसत् ॥ २ ॥ *

अभावान्तरं प्रतीतिबलसिद्धमाह ।

यथा कारणव्यापारात् पूर्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां कार्यस्यासत्त्वं
 प्रतीयते, तथा विनाशकस्य सुहृदादेर्व्यापारानन्तरं सदेव कार्यं घटादि
 इदानीमवर्त्तते प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव प्रतीयते, स चायमभावो ध्वंस
 इति गीयते, भवति हि घटो नष्टो ध्वस्त इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो
 नास्तीत्यादिधीरिति भावः ॥ २ ॥

* असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥ *

ननु घट एवावस्थाविशेषे ध्वंसव्यवहारं करोति न तु घटादन्य-
 सस्य ध्वंस इत्यत आह ।

इदिति सूत्रशेषः असतः सत् अर्थान्तरं, श्रुत इत्यत आह

क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति न हि प्रध्वंसकालेऽपि वर्तते घटः,
अस्ति घटः, इदानीं रूपवान् घटः, घटमानयेत्यादिव्यपदेशस्तदितो
वैधर्म्यादसतः सदर्थान्तरमिति ॥ ३ ॥

* सञ्ज्ञासत् ॥ ४ ॥ *

प्रागभावप्रध्वंसौ साधयित्वाऽन्योन्याभावं साधयितुमाह ।

यत्र सदेव घटादि असदिति व्यवहियते तत्र तादात्म्याभावः
प्रतीयते भवति हि असन्नश्चो गवात्मना, असन् गौरश्चात्मना, असन्
पटो घटात्मना, अघटः पटः, अन्नश्चो गौः, अगौरश्च इत्यादिप्रतीतिः,
तदस्यासन्नान्योन्याभाववान् गौः पटान्योन्याभाववान् घट इत्यन्यो-
न्याभाव एव तादात्म्याभावापरनामा भासते तदत्र तादात्म्यं प्रतियो-
गितावच्छेदकम्, प्रतियोगिसमानाधिकरणस्यायमभावः, भवति हि
घटो न भूतत्वमिति प्रतीतिः, नित्यञ्च, कदाचिदपि घटपटयोस्तादा-
त्म्यासम्भवात् ॥ ४ ॥

* यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ *

इदानीं चतुर्थमभावसत्यन्ताभावाख्यमाह ।

अतः पूर्वोक्तादभावत्वयात्, यदन्यदसत् तदसत्, तदत्यन्तामत्त्वम्,
असदित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः, तत्रैकमसदुद्देश्यमपरमसद्विधेयम्,
तथाचोक्ताभावत्वमभिज्ञो योऽभावः सोऽत्यन्ताभाव इति पर्यायसन्नो-
ऽर्थः, तत्र प्रागभावस्य उत्तरावधिकत्वम्, प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकत्वम्,
अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमत्यन्ताभावस्य तु त्रितय-
वैधर्म्यमतश्चतुर्थोऽयमभावः ॥ ५ ॥

* असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्य-
क्षवत् ॥ ६ ॥ *

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते तत्र प्रध्वंसे तावत् प्रत्यक्षसामयो-
माह ।

असद्वितीतिकारेण प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमाह, तेनासन् घटः, नष्टो घटः, ध्वस्त इदानीं घट इति प्रत्यक्षप्रतीतिरस्ति तत्र दृष्टान्तो विरोधिप्रत्यक्षवदिति विरोधिभो घटादेर्यथा स्पष्टं प्रत्यक्षं तथा तत्प्र-
ध्वंसस्यापि, तत्र कारणमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य उत्पद्य
विनष्टस्य घटादेः प्रत्यक्षाभावात् एतेन योग्यानुपलब्धिमाह, तत्र
चायं तर्कः सङ्गकारी, यद्यत्र घटोऽभविष्यत् भूतलभिवाद्विषयत न च
दृश्यते तस्मात्तास्तीति, सङ्गकार्यन्तरमाह भूतस्युत्तेरिति भूतस्य
प्रतियोगिभो घटादेः स्युत्तेरिति प्रतियोगिस्मरणमुक्तम् ॥ ६ ॥

* तद्याऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ *

प्रागभावे प्रध्वंसप्रत्यक्षताप्रकारमतिदिशन्नाह ।

सामान्यवाच्यपथयमभावशब्दः प्रकरणात् प्रागभावपरः, यत्रा
प्रध्वंसे प्रत्यक्षज्ञानं तथा प्रागभावेऽपि, कुतः भावप्रत्यक्षत्वात् भावस्य
व्यूह्यमानवीरणादेः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षेण विषयीक्रियमाणत्वात्, यद्वा
भावस्याधिकरणस्य प्रतियोगिनश्च प्रत्यक्षत्वात् योग्यत्वादित्यर्थः, संस-
र्गाभावग्रहेऽधिकरणयोग्यतायाः प्रतियोगियोग्यतायाश्च तन्त्रत्वात्,
चकारात् प्रतियोगिस्मरणमुक्तञ्च तर्कं समुच्चिनोति, अनादेरपि प्राग-
भावस्यानन्तस्यापि प्रध्वंसस्यावस्थाविशेषमात्रे प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

* एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥ *

अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतामाह ।

एतेनेति प्रतियोगिस्मरणाधिकरणग्रहणप्रागुक्ततर्कानतिदिशति,
योग्यानुपलब्धः सर्वत्र समानः, चकार उत्कृष्टसमुच्चयार्थः, अधर्म इत्य-
तीन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखज्ञानादावधिकरणेऽन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतां
वदन् अन्योन्याभावग्रहे प्रतियोगियोग्यता न तन्त्रं किन्त्वाधिकरण-
योग्यतामात्रं तन्त्रमित्युपदर्शयति, कथमन्यथा स्तम्भः पिशाचो न
भवतीति पिशाचान्योन्याभावः स्तम्भे गृह्येत, स्तम्भात्मतया पिशाचा-
नुपलब्धस्य तदन्योन्याभावग्राहकत्वात्, तस्याप्यनुपलब्धस्य प्रतियोगि-
सत्त्वविरोधित्वात् स्तम्भे पिशाचतादात्म्ये सत्यनुपलब्ध्यानुपपत्तेः ।

ननु पिशाचतादात्म्यमिह न प्रतियोगि, किन्तुहि पिशाचः, स च स्वप्ने वर्त्तमानोऽपि गुरुत्ववज्रोपलभ्यते इति तदनुपलम्भः प्रतियोगि-सत्त्वविरोधी न भवतीति चेन्न प्रतियोग्यनुपलम्भवत् प्रतियोगिता-वच्छेदकानुपलम्भस्याप्यभावग्रहकारणत्वात्, ननु प्रतियोगित्वग्रहाधी-नोऽन्योन्याभावग्रहः प्रतियोगित्वञ्चान्योन्याभावविरहात्मत्वं ततश्चान्यो-न्याभावग्रहाधीन एवान्योन्याभावग्रह इति चेन्नाधिकरणावृत्तित्वेन ज्ञायमानो धर्म एव प्रतियोगितावच्छेदको न तु प्रतियोगितावच्छे-दकत्वेनापि तदुपग्रहस्तन्वमित्युक्तत्वात् ॥ ८ ॥

* अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥ *

अथेदानीमत्यन्ताभावप्रत्यक्षतामाह ।

भूतमिदानीं नास्तीतिप्रतीतिध्वंसमालम्ब्यते भूतत्वं नोक्लिषति किन्त्विदं नास्तीतिमालोक्लिषिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरत्यन्ताभावमालम्ब्यते, अभूतमित्युत्पादविनाशानालम्बनत्वं द्योतयति, अनर्थान्तरत्वमपि तदभिप्रायकमेव, यथा जले पृथिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां न जलत्वमिति, यदि हि जलावयवविनि पृथिवीत्वं स्यात् उपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्माच्चास्तोतितकंपुरस्कारोऽत्रापि दृष्टव्यः । एवञ्च यद्वस्तु यत्न न कदाऽपि भविष्यति न च कदाचिद्भूतं तस्य वस्तुनस्तत्वात्यन्ताभावो मन्व्यः । भूतमविध्यतोश्च तत्र प्रध्वंसप्रागभावालम्बन एव तत्राधि-करणे नास्तीतिप्रत्ययः । अतएवायमात्यन्तिकस्तैकात्मिक इत्यभि-धीयते ॥ ९ ॥

* नास्ति घटो गेहे इति सती घटश्च गेहसंसर्गप्रति-

षेधः ॥ १० ॥ *

ननु गेहे घटाभावो नात्यन्ताभावः कदाचित्तत्र घटसत्त्वात्, नापि प्रागभावप्रध्वंसौ, तयोः समवायिकारणमावृत्तित्वात्, नास्त्यु-त्पादविनाशशीलोऽत्यन्ताभाव एव, आत्यन्तिकश्चोत्पादविनाशशीलश्चेति विरोधात्, नापि चतुर्थ एवायं संसर्गाभावः, तस्य त्वैविध्यविभाग-व्याघातादित्यद आह ।

गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः, स च यदि कदाचिदपि न घटस्तदात्म्यन्ताभाव एव, भविष्यतः प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभासः । तर्हि घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमिति कोऽर्थः, यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यापादनार्थस्तदेष्टापत्तिः, अथ तदुल्लेखिन्येति, तदा गेहे इत्यधिकरणोल्लेखस्यैव संसर्गोल्लेखपर्यवसानसाधारत्वस्यैव धर्मसम्बन्धाकारत्वात्, तत् किं घटस्तत्तास्यैव, अस्त्येवेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तो वा नाद्यः समवेतघटस्य तत्ताभावात्, न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात्, नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तत्संयोगसमवायान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभयनिषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात्, तत् किं घटस्तत्संयोगश्चेत्तेकं तत्त्वं, येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात्, तत् किं घटस्तत्संयोगसमवायावेकं तत्त्वं, येन तद्विधिरेव घटविधिः स्यात्, न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात्, तथाच यस्य यो विधिस्तद्विषेध एव तद्विषेध इति यद्वा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव, स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीतिविषयः, कपाले संयोगितयेव, एवं सति केवलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वत्रासन् स्यादिति ॥ १० ॥

* आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥११॥ *

तदेवं भावाभावविषयकं लौकिकप्रत्यक्षं निरूप्य योगिप्रत्यक्षं निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

ज्ञानसुखदुःखे इति शेषः, द्विविधास्तावद्योगिनः समाहितान्तःकरणं ये युक्ता इत्यभिधीयन्ते, असमाहितान्तःकरणाश्च ये विरुक्ता इत्यभिधीयन्ते, तत्र युक्ताः साक्षात्कर्तव्ये वस्तुन्यादरेण मनो निधाय निदिध्यासनवन्तः, तेषामात्मनि स्वात्मनि परात्मनि च ज्ञानसुखदुःखे आत्मप्रत्यक्षमिति आत्मा प्रत्यक्षः साक्षात्कारविषयो यत्र ज्ञाने तत्तथा वदुष्यन्तदादीनामपि कदाचिदात्मज्ञानमस्ति तथाप्यविद्यातिरस्कृतत्वात्

तदसत्कल्पमित्युक्तमात्ममनसोः सन्निकर्षविशेषादित यो गजधर्मानुग्रह
आत्ममनसोः सन्निकर्षे विशेषस्तथादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ १२ ॥ *

तत् किमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं तत् कुतः सार्वज्ञप्रमित्यत आह ।
ज्ञानसुखदयत इति प्रकरणायातम्, तथेति योगजधर्मानुग्रही-
तेनैव मनसा, द्रव्यान्तरेषु चतुर्ष्वर्णेषु मनसि वायुदिक्काळाकाशेषु,
द्रव्यपदेन तद्गतगुणकर्मसामान्यानां विशेषप्रदार्थस्य समवायस्य प्रत्यक्ष-
गतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्यापकादेरात्मगतस्यापि जीवनयोनित्वनिर्वि-
कल्पकभावनाधर्माधर्मादेः संप्रहः, सामग्र्या योगजधर्मोपपत्तस्य
तुल्यत्वात् अन्यथा सार्वज्ञप्रसक्तं न भवेत् ॥ १२ ॥

* असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च ॥ १३ ॥ *

युक्तानां प्रत्यक्षं ज्ञानमभिधायेदानीं वियुक्तानामाह ।

असमाहितान्तःकरणा इत्यस्यैव व्याख्यानमुपसंहृतसमाधय इति,
यद्वा कथमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह उपसंहृतसमाधय इति
उपसंहृतो दूरीकृतः समाधिर्निर्दिध्यासनात्मको यस्ते तथा, ते हि
समाधिप्रभावाद्विकरणधर्माः अग्निभाद्याः शरीरसिद्धीर्दूरश्रवणाद्या-
श्चेन्द्रियसिद्धीराप्तवन्तः समाधायप्यक्षं प्रत्ययमासादयन्तः “तावद्देवास्तु
चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पश्ये” इत्यादिश्रुतिसमधिगतकल्यान्तरा-
भावाः भोगमात्रस्य कर्त्तव्यतामाकलयन्ते तेषु तेषु प्रदेशेषु हीपोपहीपा-
दिषु तेन तेन जन्मानां लुरङ्गमातङ्गविहङ्गभुजङ्गादिना यावदेव चिरं
यावद्देवर्षिमानुषभावेन च पूर्वोपात्तान् कर्माशयानुपभुज्ज्महे तावत्
प्राप्तैव निरपाया भूमिरित्याकलयन्तः सकलमर्थजातं योगजधर्मबलोप-
वृंहितेन्द्रियगन्तयो व्यवर्हितं विप्रकटञ्च प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ १३ ॥

* तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥

ननु न तावत्तेषु मानसं ज्ञानं मनसो वहिरस्मात्तन्व्यात्, नापि
वहिरिन्द्रियजन्यम्, तेषां सम्बन्धवर्त्तमानार्थमाहितत्वात् यथाभोगं

रूपोक्तवादिसापेक्षत्वात् आलोकादिव्यपेक्षत्वाच्चेत्याशङ्क्य केषुचित्
प्रदर्शेषु प्रत्यासत्तिमुपपादयन्नाह ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इति शेषः । भौतिकानीन्द्रियाणि यदि
सन्निकर्षमपेक्षन्ते तदा परमाण्वाकाशदिक्कालसमवेतेषु गुणसामान्येषु
स्वमनःसंयोगिसमवायात् इतरद्रव्येषु च कायव्यूहोपभोगार्थोपगृहीत-
नानापण्डमनःसंयोगात् तत्संयुक्तसमवायात् तत्तद्द्रव्यगुणादिषु
ज्ञानमुत्पद्यते, एतज्ज्ञोपपत्तिसौकर्यमनुरध्योक्तम्, यस्तुतो बाह्येन्द्रियेषु
मनसि च योगज एव धर्मः प्रत्यासत्तिस्तत एव सर्वानुपपत्तिशान्तेः,
अगस्त्यसमुद्रपानं दण्डकारण्यनिर्माणञ्चात्र दृष्टान्तः ॥ १४ ॥

* आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥ *

तत् किं स्वकीयबुद्धादिष्वपि मनसो द्रव्यान्तरसंयुक्तसमवाय एव
प्रत्यासत्तिः, नेत्याह ।

योगिनां प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतम्, आत्मसमवेतानान्तु
बुद्धादीनां संयुक्तसमवायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यतेऽस्मादादीनामिवेति
न तत्र सन्निकर्षान्तरापेक्षेत्यर्थः, तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि-
ज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षम्, अथेजं वा, साक्षात्त्वयोगिज्ञानं प्रत्यक्षमिति
लौकिकालौकिकसाधारणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारे नवमाध्यायस्या-

दशमोऽङ्गिकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि
चेति लैङ्गिकम् ॥ १ ।

तदेवं पूर्वाह्निके योगिप्रत्यक्षसंयोगिप्रत्यक्षञ्च कारणतः स्वरूपतो
लक्षणतश्च निरूपितम्, प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं लैङ्गिकञ्चेति यद्विभक्तं
तत्र लैङ्गिकमिदानीं निरूपयितुमुपक्रमते ।

ज्ञानमिति प्रकृतम्, लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकं व्याप्तिविशिष्टः पक्ष-
धर्मी लिङ्गम्, तत्र व्याप्तिरुक्ता, यत्प्रिपाधयिषाविरोधिप्रमाणाभावो
यत्र स तं प्रति पक्षः, तादृशं प्रमाणं साधकं बाधकञ्च, तदुभयाभाव-
वतः पक्षत्वात्, न हि साधके बाधके वा प्रमाणं सति कस्याचित्
संशयः सिपाधायिषा वा, अतएव सान्दग्धनाध्यधर्मी धर्मी सिपाधायि-
ष्यतमाध्यधर्मी धर्मी वा पक्ष इति भाञ्चः, उत्पाद्यसाध्यवत्तानिर्णय-
निवर्त्यसंशयोत्पत्तिर्प्रातिबन्धकमानत्वावच्छिन्नाभावो यत्र स पक्ष इति
जीवनार्थमित्राः, सिपाधायिषाविरुद्धसङ्कतसाधकमानाभावो यत्र स
पक्ष इति केचित्, एतन्मते बाधस्यलेऽपि पक्षता, तदेतदनुमानमयूखे
दृष्टव्यम्, तदेतस्य पक्षस्य धर्मी लिङ्गमित्युक्तं भवति, लिङ्गञ्च दृष्टमनु-
मितं श्रुतं वा यदनुभवरूपं ज्ञानं जनयति तल्लैङ्गिकं तदुक्तम्,

“अनुमेयेन सखञ्चं प्रसिद्धञ्च तदन्वते ।

तदभावे तु नाख्येव तल्लिङ्गमनुभाषकम्” ॥ इति ॥

एतेन लिङ्गमेवानुमितिकरणं न तु तस्य परामर्शः तस्य निर्व्यापारत्वे-
नाकरणत्वात्, लिङ्गस्य तु स एव व्यापारः । यत्र धूमादेरतीतत्व-
मनागतत्वं वा तत्र कथमनुमितिरिति चेन्न साध्यस्याप्यतीतानागतत्व-
योक्तत्वानुमानात्, तत्रैव प्रतिबन्धात् अतीतत्वमनागतत्वं वर्त्तमान-
त्वञ्च धूमादेर्यत्र न निश्चितं तत्र कथमनुमितिरिति चेत्, न कथञ्चित्,

तत्र साध्यस्यापि सन्देहात्, पूर्वापरदिनयोः सत्त्वनिश्चये मध्यक्षिणे तु सन्देहे कथमनुमितिरिति चेत् तद्दिनावच्छिन्नधूमादिना तद्दिनावच्छिन्नवज्रग्रादेरनुमानात् तथैव व्याप्तेः कारणत्वावधारणात्, धूमीपटलात् कथं धूमसम्भवादनुमितिरिति चेत् व्याप्तत्वेन ज्ञातस्यैव लिङ्गत्वात् ज्ञानस्य च याथार्थ्यायाथार्थ्याभ्यामनुमितेस्तादृश्यात्, अन्यथा तर्वापि कथं तत्र परामर्शः करणं स्यात्, अतीन्द्रियालिङ्गस्थले परामर्शस्य तदजन्यतया कथं तद्व्यापारत्वमिति चेत् तत्त्वज्ञानिर्वाहकत्वरूपचैमिकसाधनतायास्तत्र व्यापारत्वघटकत्वात् अन्यथा समवायस्य श्रवणादेर्व्यापारत्वानुपपत्तेरिति, कार्यलिङ्गज्ञात् धूमालोकादेरग्न्याद्यनुमानं, कारणादपि यथा बधिरस्य श्रोतरोष्ठसंयोगविशेषात् शब्दानुमानम्, यथा वा धार्मिकस्य यथाविधिभागस्नानाद्यनुष्ठानादर्थस्वर्गाद्यनुमानम्, यथाविधिकारीत्याद्यनुष्ठानाद्वा वर्णानुमानम्, पयःपूर्णनद्यादौ खन्यमानप्रवाहाद्वा जलनिःसरणानुमानम्, उपरिष्टदिदर्शनाद्वा नदीपृष्ठानुमानम्, स चायं कार्यकारणभावलक्षण एकनस्वत्वः प्रकारद्वयेनोक्तः, संयोगितः शरीरस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानम्, विरोधिनो विस्फूर्जतोऽद्भेददर्शनाज्झाटाद्यन्तर्गतनकुनानुमानम्, समवायिना जलौष्ण्येन तत्त्वमृतेजोऽनुमानम् ॥ १ ॥

✽ अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धस्यावयवाद्भवति ॥ २ ॥ ✽

नन्वव्यापकमिदं परिसङ्ख्यानम्, न हि चन्द्रोदयेन सप्तदृजलपट्टेः जलप्रसादेनागस्त्यादयस्य क्षुद्रप्रकाशेन चन्द्रोदयस्य चतुर्दशनक्षत्रोदयेनापरचतुर्दशनक्षत्रास्तमयस्य रसेन रूपस्य रूपविशेषेण वा रसविशेषस्यानुमानमनेन संवृत्त्यते इत्यत आह ।

अस्येदमित्येतावदेव प्रयोजकं भवतीति, अस्य साधनस्य धूमादेरिदं साध्यं वज्रग्रादि यद्वाऽस्य व्यापकस्य वज्रग्रादेरिदं व्याप्यं धूमादि, तथाच व्याप्यत्वग्रहणात् तन्नं न तु कार्यकारणभावादिरपि, ननु पूर्वसूत्रे तर्हि परिसङ्ख्यानमतन्त्रमत आह कार्यकारणसम्बन्ध इति, कनेन चोक्तं सम्बन्धान्तरमप्युपलक्षयति सम्बन्धपदे च

विषयिण्यलक्षणा तेन सम्बन्ध इति सम्बन्धोक्त्यास इत्यर्थः । कुतस्तदु-
पन्यास इत्यत आह अवयवात् एकदेशात् उदाहरणमात्रात् ल्यब्लो-
पे पञ्चमी, तेनोदाहरणमनुसृत्य कार्यकारणभावादेः सम्बन्धस्योप-
न्यास इह दर्शने साध्यादिदर्शने च भवतीत्यर्थः । एवञ्च स्वाभा-
विकसम्बन्धशालित्वं व्याप्यत्वम्, स्वाभाविकत्वज्ञानौपाधिकत्वम्, तच्च
प्रत्यक्षाणां केपाञ्चित् साध्याव्यापकत्वनिश्चयात्, केपाञ्चित् साधन-
व्यापकत्वनिश्चयादेवानुपाधित्वं ज्ञेयम्, व्यतीन्द्रियाणाञ्च प्रमाण-
सिद्धानां केपाञ्चिदुभयव्यापकत्वम् उभयाव्यापकत्वं साधनमात्रव्याप-
कत्वं साध्यमात्राव्यापकत्वं वा, तत्राद्ये साधनव्यापकत्वात् द्वितीये
साध्याव्यापकत्वात्, चतुर्थेऽपि साधनव्यापकत्वादेवानुपाधित्वं निश्चे-
यम्, तृतीयेऽपि व्यापकस्य तन्मात्रव्यापकत्वानुपपत्तिरितरस्य तु कथं
तन्मात्रव्यापकत्वमित्यत्र तर्कोऽनुसन्धेय इति तुल्ययोगक्षेपत्वादिना-
ऽनुपाधित्वमध्यवसेयम् । भविष्यति कश्चिदलोपाधिरिति शङ्कापिशाची
सकलविधिनिषेधव्यवहारानास्क्रन्तीत्यनादेयेत्यनौपाधिकत्वनिश्चयसम्भ-
वात्, उपनिषदलक्षणं व्याप्तिनक्षणञ्चोक्तम् । तच्चानुमानं द्विविधं
स्वार्थं परार्थञ्च, तत्र स्वार्थं स्वयमेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुसन्धानात्,
परार्थञ्च परोदोरितन्यायजन्यव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानात्, न्यायश्च तृती-
यलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यम्, तदयववाच्यं पञ्च, तत्रा-
यवत्वं तृतीयलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनक-
वाक्यत्वम्, तानि च वाक्यानि प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपमयनिगमनानि,
तत्र प्रतिज्ञा उद्देश्यानुमित्यनूनातिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं
न्यायावयववाक्यम्, हेतुश्च प्रकृतसाधनगतपञ्चस्यन्तो न्यायावयवः, उदा-
हरणन्तु प्रकृतसाध्यसाधनाविनाभावप्रतिपादको न्यायावयवः, उप-
नयश्चाविनाभावविशिष्टश्च हेतोः पक्षवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः,
निगमनन्तु पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः । एवञ्च
प्रवर्तते न्यायः, शब्दोऽनित्यः, कृतकत्वात्, यद् यत् कृतकं तदनित्यम्,
अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववशाच्च, तस्मादनित्यः । एतेषामेव प्रतीक्षा-
धर्मेति दर्शनानुगमनान्प्रत्याग्राया इत्यन्वयां वैशेषिकाणां संज्ञाः,

अत्र च वादजल्पविनष्टानां प्रवृत्तिप्रकारम्वल्लजातिनिग्रहस्यानवच्छ-
न्नानि च वादविनोदेऽन्वेष्टव्यानि ॥ २ ॥

* एतेन शाब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ *

प्रमाणान्तराणि लैङ्गिकेऽन्तर्भाषयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

शाब्दं शब्दकरणकं ज्ञानमिदमिति यच्चैयायिकादीनामभिमतं
तदप्येतेन लैङ्गिकत्वेन लिङ्गप्रभवत्वेनैव व्याख्यातं यथा व्याप्तिपक्ष-
धर्मताप्रतिसम्मानापेक्षं लैङ्गिकं तथा शाब्दमपि, तथाहि एते पदार्थाः
मिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमार्जः आरितत्वात् गामभ्याजेति
पदार्थसार्थवत्, तत्र हि आकाङ्क्षादिमत्यदकदम्बसारितत्वं पदार्थानां
मिथःसंसर्गवत्त्वव्याप्यं गृहीत्वैव संसर्गवत्त्वमनुमिनोति किं कल्प-
नीयप्रमाणभावेन शब्देन, ननु नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यनाप्त-
वाक्ये व्यभिचारान्नेटमनुमानमिति चेन्न आप्तोक्तत्वेनापि विशेषणात्,
आप्तत्वं हि प्रकृतवाक्याथगोचरयथार्थवाक्यार्थज्ञानवत्त्वं नत्वप्रतारक-
त्वमात्रं तत्र वाक्यार्थप्रतीतेः पूर्वं दुपहमिति चेन्न शब्दप्रामाण्यवादि-
भिरपि व्यभिचारिशब्दव्यावर्तकस्याप्तोक्तत्वस्य ग्राहीत्वेनाभिमतत्वात्,
तेषां प्रामाण्यग्रहणार्थं तदपेक्षा शब्दन्तु ज्ञानं तदुपहमनरेणाप्यु-
पपद्यते तत्र तु यादृशं लिङ्गं तादृशग्रहणमावश्यकं व्याप्यन्वाप्तोक्तत्व-
विशिष्टमिति चेन्न अवयवताभ्रान्त इति सामान्यतो ग्रहणसम्भवात्,
नन्वेति प्रकृतसंसर्गे इत्येव पर्यवस्यति तथाच पूर्वमशक्यमेव तदु-
ग्रहणमिति चेन्न प्रकरणसमभिव्याहारादिनाहात्त्यात् सामान्यत
आप्तत्वनिश्चयसम्भवेन लिङ्गनिश्चयसम्भवात्, कदाचित्तत्र विसंवादेऽपि
वाप्यादौ धूमधर्मेणवानुमानप्रवृत्तेः । नन्वेते पदार्थाः संसृष्टा एवेति
वा साध्यसू, सम्भावितसंसर्गा इति वा, नाद्यः अनाप्तोक्ते व्यभिचा-
रात्, न द्वितीयः योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गानिश्चयान्निष्कम्पप्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेः, योग्यतायाश्च पूर्वमेव हेतुविशेषणत्वेन ज्ञातत्वात् किमनु-
मानेनेति चेन्न नियमस्यैव साध्यत्वात् आप्तोक्तत्वेन विशेषणाच्च न
व्यभिचार इत्युक्तत्वात्, नन्वाकाङ्क्षा श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गादगम-

प्रागभायः स च स्वरूपसन्नेव हेतुस्तज्ज्ञाने च संसर्गज्ञानस्य पूर्वमेव
भावादनुमानवैयर्थ्यमिति चेन्न न हि संसर्गावगमप्रागभायमात्रमा-
काङ्क्षां ब्रूयः, किं तर्हि स्मरिततदास्मिन्नाविनाभावविशिष्टम्, तथा च
विशेषणार्थज्ञानादेवाकाङ्क्षाया ज्ञानात्, तर्हि तावदेवाकाङ्क्षाऽस्त्विति
चेन्न विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यत्रापि नदीकच्छयोरवि-
नाभावसत्त्वेनान्वयबोधोपपत्तेः नीलसुत्पलमित्यत्र नीलोत्पलयोरविनाभावे-
ऽपि तदास्मिन्प्रयोर्द्व्यवयवयोरविनाभावसम्भवात्, यद्वा पदस्मरि-
तगोचरा जिज्ञासैवाकाङ्क्षा अभिधानापर्थ्यवसानं वा तथापि तज्-
ज्ञानमावश्यकं ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयुक्तव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वात्
व्याप्तिवत्, अत एवानन्वयनिश्चयविरहो वा, बाधकप्रमाणाभावात्,
सजातीये दर्शने वा, इतरपदार्थसंसर्गऽपरपदार्थनिष्ठात्वानाभावाप्रति-
योगित्वप्रसाविशेष्यत्वं वा योग्यताऽस्तु, तज्ज्ञानमावश्यकम्, आस-
त्तेरप्यव्यवधानेन स्मरणरूपाया ज्ञानं तन्वम्, संसर्गे च संसृज्यमान-
विशेषादेव विशेष इति नानभिमतविशेषसिद्धिः । यद्वा एतानि पदानि
स्मरितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकारिण्य आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदकदम्बत्वात्
गामभ्याजेतिपदकदम्बवदित्यनुमानात् ज्ञानावच्छेदकतयाऽभिमतविशेष-
सिद्धिः । यत्तु एतानि पदानि स्मरितार्थसंसर्गवन्तीति साध्यम्, तत्
पदानां पदार्थसंसर्गवत्त्वं बाधितमित्युपेक्षणीयम्, न च लिङ्गतया
संसर्गज्ञापकत्वमेव पदानां संसर्गवत्त्वम्, तस्यानुमानात् पूर्वमसिद्धत्वेन
व्याप्तेरप्यत्राह । केचिच्चेष्टाप्रमाणान्तरमिति वदन्ति, तत्रोच्यते चेष्टा
द्विविधा कृतसमयाऽकृतसमया च, तत्र कृतसमया अभिप्रायस्यं शब्दं
स्मरयति न तु संसर्गप्रसामपि जनयति लिपिवत्, सुव्याख्यातः शब्द-
एव तत्र प्रमाणं शब्दस्य च लिङ्गत्वसुक्तं न च शब्दस्मरणं चेष्टाया
अवान्तरव्यापारः, चेष्टामन्तरेणापि शब्दादर्थप्रत्ययात् व्यापारत्वे तु
चेष्टानैयत्यापत्तेः । नन्वेवं कथमेडमूकस्य चेष्टाधीनो व्यवहारस्तस्य
तत्र समयग्रहाभावादिति चेन्न तस्य चेष्टातः कथमर्थेऽपि संप्रत्यय
इति चिन्तनीयत्वात् तस्यार्थेऽपि सकृत्तिग्रहाभावात्, व्यवहारस्तु
तस्याविनाभावग्रहात् करितुरगयोरेव क्रयाङ्कुशाभिघातात्तत्तद्वद-

कारपाटवोपपत्तेः । अतस्तसमया तु या कल्पान्वयिनी, सा प्रयो-
जकाभिप्रायं स्मारयन्ती प्रयोज्यं प्रवर्त्तयति, न तु कुतश्चित्प्रसां जन-
यति, यथा शङ्खध्वनौ त्वयागन्तव्यमिति श्रुतशङ्खध्वनिः प्रतष्ठते,
तथा यदा मया तर्जन्व्यूहिक्रियते तदा त्वयाऽसौ ताडनीय इति तदा
ताडयति, न तु किञ्चित् प्रमिथ्यति । इत्यन्वयिनी त्वक्तसमया यथा
दशानामङ्कुचीनामूर्द्ध्वकरणेन दश सङ्ख्या सुद्राण्यां पुराणानां वा त्वया
ज्ञातव्येति कारकप्रधाना, हस्ताङ्कुञ्चनदर्शनात्त्वया समागन्तव्यमिति
क्रियाप्रधाना, तथाचानया चेष्टया पदार्था एव स्वतन्त्राः परं आ-
र्यन्ते न तु तेषां परस्परमन्वयोऽपि बोध्यते, तद्बोधककल्मर्कमादिवि-
भक्तिवत् प्रकृते चेष्टैकदेशानां नियतानामभावात्, तर्हि संसर्गबोध-
मन्तरेण चेष्टातः कथं प्रवृत्तिनिवृत्ती इति चेत् संशयप्रतिभयोरन्यतर-
त्वादिति नटहाण, तस्मान्न चेष्टाऽपि प्रमाणमिति ॥ ३ ॥

* हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥*

ननु शब्दः कथं लिङ्गं शब्दस्यापदेशसम्भावत्वेन लिङ्गभिन्नत्वादि-
न्याशङ्काह ।

अपदिश्यते कथ्यतेऽनेनाथ इत्यपदेशः शब्दः, स च हेतुलिङ्ग-
पर्याय एव, प्रमाणमिति लिङ्गविधया प्रमाकरणामित्यर्थः, एवं करण-
शब्दोऽपि लैङ्गिकज्ञानकरणे लिङ्ग एव वर्त्तते, इयो हि करणगतिः,
किञ्चित् सन्निकर्षाधीनप्रवृत्ति, किञ्चिच्चाविनाभावबलप्रवृत्ति, शब्दस्य तु
अर्थेन सन्निकर्षो नाप्यविनाभाव इति कथमर्थं गमयेत्, सङ्केताङ्गमय-
तीति चेत् सङ्केतो हि पदार्थे न तु तत्संसर्गे, तत्रापि सङ्केत इति
चेन्न तस्यानेकविधत्वेन सङ्केतविषयभावात्तुपपत्तेः, पदार्थसङ्केतबलादेव
वाक्यार्थोऽपि भासते इति चेन्न अन्यसङ्केतेनान्योपस्थितावतिप्रसङ्गात्,
शब्दस्मारितसंसर्गत्वेन नियम इति चेत् तथाचेतस्त्रियमबलेनानुमान-
स्यैव लब्धावसरत्वात्, सङ्केतस्यापि दृष्टामात्रत्वेनातिप्रसङ्गात्,
देवदेवता नातिप्रसङ्गेति चेन्न तदिष्टामन्तरेणापि गङ्गादिपदात्तीरा-
द्युपस्थितेरित्यर्थं, नैवाधिकेषु घटतयेति ॥ ४ ॥

अस्येदमिति-बुद्धापेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

उपमानार्थीनामपि पराभिमतानाम् अविनाभावबलप्रवृत्तिकानां
लैङ्गिक एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयितुमाह ।

उपमानार्थापत्तिसम्भवाभादानामिति शेषः । अस्य व्यापकस्य
इदं व्याप्यमित्याकारा या बुद्धिः सा जनकत्वेनापेक्षिता येषां ते तद्-
पेक्षितास्तस्य भावस्तदपेक्षितत्वं तस्मादित्यर्थः आहिताग्निपाठात्
ज्ञानेन बद्धग्रीहिः, तारकादिपाठादितो वा, ततोपमानं तावदनु-
मानमेव शब्दद्वारा, तथाहि गोसदृशो गवय इति वाक्यन्तावत् आर-
ण्यकेन कीदृक् गवय इति नामरिक्तजिज्ञासायामभिधीयते तत्र यो
गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यबलात् व्यतिदेश-
वाक्यश्रवणानन्तरमेव परिच्छिनत्ति, वनं गतस्तु तादृशं पिण्डमुपलभ्या-
यमसौ गवयशब्दवाच्य इति प्रतिसम्बन्धे, व्यतिदेशवाक्यश्रवणसमये
गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञातमतः कथं संज्ञापरिच्छेद इति चेत्
लक्षणाया तत्प्रतीतिसम्भवात्, गोसदृशो गवय इति वाक्येऽन्यथानुप-
पत्तिविरहात् कथं लक्षणेति चेत् तात्पर्यानुपपत्तेः सत्त्वात्, न हि
व्युत्पत्तिस्तुं प्रति गोसदृश्यस्य सखण्डस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपदर्शनसुचितं
तस्मादखण्डजातिविशेषे तात्पर्यमस्येति लक्षणासम्भवात्, यदा
गवयशब्दो गवयवाचकः असति घृत्यन्तरे शिष्टैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्
असति घृत्यन्तरे यः शब्दो यत्र शिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको
यथा गोशब्दो गौरित्यनुमानादेव गवयसंज्ञां परिच्छिनत्ति, तर्कश्च
यस्तयोपमानसहकारी वाच्यः स वरमनुमाने कृत्प्रप्रमाणभावेऽस्तु किं
कल्पनीयप्रमाणभावनोपमानेनेति, अनुमानमयूखे विस्तरोऽत्वान्नेष्टव्यः ।
अर्थापत्तिरप्यनुमानमेव तथाहि दृष्टार्थापत्तिस्तावज्जीयतश्चैतस्य
गृहसत्त्वेन दृढतरप्रमाणावधृतेन वह्निः सत्त्वं कल्पयति, ततोपपा-
द्योपपादकयोर्व्याप्यव्यापकभावधारणाधीनैव वह्निःसत्त्वप्रतीतिः,
भवति हि जीयतो गृहसत्त्वं वह्निःसत्त्वेन सहचरितं, वह्निःसत्त्वं
विना जीयतो गृहसत्त्वमनुपपन्नमिति वा ज्ञानम. तत्राद्येऽन्य-

व्याप्तिरेवान्त्थे तु व्यतिरेकव्याप्तेरेव ग्रह इति, व्याप्तिरस्ति न तस्य
 ग्रहणमिहोपयुज्यते इति चेत् व्याप्तिग्रहमन्तरेणार्थापत्त्यभासान-
 वकायात्, स्वरूपसत्त्वा व्याख्या वस्तुनो यदुपपादकं तस्यैव कल्पना
 स्यादिति टिक् । संशयकराणिकाया विरोधकराणिकायाश्चानुमाना-
 न्तर्भावो जहनीयः । विरोधस्यापि सहानवस्थाननियमलक्षणस्य
 व्याप्तिघटितत्वात् । श्रुतार्थापत्तिः पञ्चानुमितानुमानं पीनो देवदत्तो
 दिवा न भुङ्क्ते इत्यनेन वाक्येन पीनत्वमनुमितं तेन च पीनत्वेन रात्रि-
 भोजनानुमानम्, देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वा-
 सम्भवादिति । सम्भवोऽप्यनुमानमेव, तदुदाहरणं हि सम्भवति
 खार्थं द्रोणः सम्भवति द्रोणे व्याटकम् सम्भवति सङ्घस्ते शतमित्यादि,
 तत्रेयं खारी द्रोणवती तद्वटितत्वात् यद्येन घटितं तत्तेन तद्वत्
 यथाऽवयववान् घटाः, एयमन्यदप्युद्द्यम् । यत्तु सम्भवति ब्राह्मणे
 विद्या, सम्भवति चात्रिये शौर्यमित्यादि, तत्प्रमाणमेव न भवति क्षति-
 स्थायकत्वात् । अभावोऽपि न मानान्तरं कार्येण कारणानुमानवत्
 कार्यभावेन कारणभावानुमानस्य व्याप्तिमूलकत्वेनानुमान एवान्त-
 र्भावात् । भट्टमतन्तु भूतलाटावभावस्याहकं प्रमाणमनुपलम्भाख्यं,
 तत् क्वचित् प्रत्यक्षे क्वचिच्चानुमानेऽन्तर्भूतं चक्षुरादिनैवाभावग्रहात्,
 न चेन्द्रियमधिकरणग्रह एवोपश्लेषम्, अभावग्रहपथ्यन्तं तद्यापार-
 सत्त्वात् । ऐतिह्यमविज्ञातप्रवृत्तकं प्रवादपारम्पर्यम्, इति हेतिनिपा-
 तसमुदायः पुराष्टत्ते वर्तते, तस्य भाव ऐतिह्यं, तद् यदि बाधितार्थं
 न भवति तदा शब्दान्तर्निवेशादनुमानम्, यदिह वंटे यक्षोमधुकरौ
 गौरीत्वादिति तद् यद्याप्रोक्तं तदा पूर्ववत्, नाप्रोक्तञ्चेत्तदा न प्रमाणम्,
 तदेवं प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति सिद्धं द्वयमेव प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

* आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥ *

लैङ्गिकं व्याख्याय इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

उत्पद्यत इति शेषः, संयोगविशेषः प्राणिधानादिसंनिधानम्,
 एतस्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्याविशेष

उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण व्यापारी पूर्वाहु-
भवः संसृज्यते, अतुभवयाथाथ्यायाथार्थमियमनुविधत्ते, रज्जुं
भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्तु तथैव सृतेः, न च सततं सृतिप्रसङ्गः,
संस्कारोद्धोधाधीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः “लिङ्गदर्शनेच्छासु-
स्कारणाद्यपेक्षादात्मनसोः संयोगविशेषात् पद्वभ्यासादरप्रत्ययजनितान्
संस्काराद्दृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायस्मरणेच्छाहोपहेतुरतीतविष-
या सृतिः” इति । आधि ज्ञानं सूत्रकृता पृथङ् लक्षितं, योगिप्रत्य-
क्षान्तर्भावितं, पदार्थप्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आम्नाय-
विधानाणां सृष्टीणां मतीतानागतवर्त्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु
ग्रन्थोपनिबद्धेषु लिङ्गाद्यनपेक्षादात्मनसोः संयोगाद्भूमिविशेषाच्च
प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्थम्” इति तच्च कदाचिन्नौकिकाना-
मपि भवति यथा कन्यका वदति श्वो मे भ्राता गन्तेति हृदयं
मे कथयतीति ॥ ६ ॥

तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

तदेवं चतुर्विधां विद्यां व्युत्पाद्य इदानीन्विद्यां व्युत्पादयितुं
मर्हति, तत्र संशयविपर्ययो प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितौ, स्वप्नं
निरूपयितुमाह ।

यथात्मनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च सृतिस्तथा स्वप्नज्ञान-
रूपीत्यर्थः । उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्य इन्द्रियद्वारेण यद-
श्रुतमनं मानसम्, तत् स्वप्नज्ञानम्, तच्च त्रिविधं किञ्चित् संस्कारपाट-
्यात् कामी क्रुद्धो वा यमर्थमादृतस्मिन्नयन् स्वपिति तस्य तस्यामव-
स्थायां प्रत्यक्कारं ज्ञानं पुराणादिश्रवणजनितसंस्कारवशाज्जायते
कथांजुनीयं शुद्धमिदमित्याकारम्, किञ्चिद्वातनां वातपित्तश्लेष्मणां
दोषात्, तत्र वातदोषादाकाशगमन-यसुश्वरापर्यटन-व्याघ्रादिभय-
पलायनादीनि पश्यति, पित्तोपचयदोषमहिम्ना बर्जप्रवेश-बर्जज्वा-
लाबिङ्गन-कनकपर्वत-विद्युच्छ्रुताविस्फुरणदिग्दाहादिकं पश्यति, श्लेष्म-
दोषप्राबल्याच्च समुद्रसन्तरणनदीमज्जत-धारासारवर्षण-रजतपर्वतादि

प्रकृति, अदृष्टवशादपि तज्जन्मानुभूतेषु जन्मान्तरानुभूते वा विज्ञोपभुता-
न्तःकरणस्य यज्ज्ञानसुप्तद्यते तत्र शुभावेदकं धर्मात् गजारोहण-पर्व-
तारोहण-ऊतबाम-पायसमक्षण-राजसन्दर्शनादिविषयकम्, अधर्मात्
तेलाभ्यङ्गनान्मकूपपतनोद्धारो हण-पङ्कमज्जन-स्त्रिवाहदृग्नादिविषयकं
स्वप्नज्ञानसुप्तद्यते तयाणां मिश्रितानामेवात्र कारणत्वं गुणप्रधान-
भावमाश्रित्यायं विभागो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

“स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥” *

ननु यज्ज्ञानं स्वप्नमध्ये स्वप्नज्ञानानुभूतस्यैवाधेयस्य स्मृतिरूपं
जायते तत्र स्वप्नत्वं न वर्तते स्वप्नस्यानुभयरूपत्वात् तथाच कस्मात्
कारणात्तदुत्पत्तिरित्यत आह ।

तथेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते तेनात्मनसोः संयोगविशेषात् संस्का-
राच्च यथा स्वप्नतथा स्वप्नान्तिकमपीत्यर्थः । एतावानेव विधेयो यत्
स्वप्नज्ञानं पूर्वानुभवजनितात् संस्कारात्, स्वप्नान्तिकानु तत्कालोत्प-
न्नानुभवजनितसंस्कारादेव, तदुक्तं प्रपञ्चदेवाचार्यैः “अतीतज्ञान-
प्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेव” इति । उक्तञ्च वृत्तिकारैः “अनुभूतवस्तु-
स्मरणार्थतया न स्मरणादर्थान्तरं स्वप्नज्ञानम्” इति । स्वप्नमध्ये
प्रभातं यज्ज्ञानं तत् स्वप्नान्तिकमिति केचित् यथा शय्यायां शया-
ः ॥ ८ ॥

“धर्माच्च ॥ ९ ॥” *

स्वप्नस्वप्नान्तिकयोः कारणं समुच्चिनोति ।

अधर्मसमुच्चयार्थश्चकारः, कृतव्याख्यानमेतत् ॥ ९ ॥

“इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥” *

इदानीं पर्यायमधिकृत्याह ।

अविदेति सामान्यवाच्यमपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकरणात्
संशयस्वप्नानध्यवसायानासक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषो वातपित्ताद्यभिभव-

कृतमपाटवम्, संस्कारदोषो विशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मित्या-
ज्ञानं जायते ॥ १० ॥

* तदुष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥ *

अविद्यासामान्यलक्षणमाह ।

तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परावृणोति, साऽविद्या,
दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमतीतिरिति ज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नं
विशेषादृष्टिप्रकारकमिति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्यानिश्चयरूपत्वमपि,
तेनैककोटिसत्त्वेऽपि संशयो दुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्, तदनेन
संशयविपर्ययस्य ज्ञानाध्यवसायानाञ्चतुर्णामप्युपग्रहः ॥ ११ ॥

* अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥ *

ज्ञानमित्यनुवर्त्तते अदुष्टमदुष्टेन्द्रियजन्यं यत् यदस्ति तत् तदं-
नुभवो वा समानाधिकरणप्रकारानुभवो वा विशेषादृष्टप्रकारकानु-
भवो वा विद्येत्यर्थः, तच्चाध्यक्षं लैङ्गिकञ्च द्वयमेव ॥ १२ ॥

* आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥ *

नवार्पणमपि ज्ञानं समानाधिकरणप्रकारकमेव तच्च नेन्द्रियजन्य-
मसंज्ञिकदार्थगोचरत्वात्, न लैङ्गिकं लिङ्गानुसम्भानमन्तरेण जाय-
मानत्वात्, तथा चैतत्करणं तृतीयं प्रमाणमावातमत आह ।

ऋषीणां गालवप्रभृतीनां यदतीतानागतविषयकं ज्ञानं तदार्पणम्,
यच्च सिद्धानां मन्त्रौषधिगुटिकाञ्जनादिना व्यवहितविप्रकृष्टार्थगोचर-
ज्ञानं प्रतिसिद्धिगतानां यद्दर्शनं तदुभयं धर्मेभ्यो यथार्थसाक्षात्कारि-
ज्ञानं जायते, तद्योगप्रत्यक्षेऽन्तर्भावाच्च विद्यान्तरमिति दृष्टिकृतः,
आर्षं ज्ञानं चतुर्थीं विद्येव सा च ऋषीणां लौकिकानाञ्च भवति,
तच्च मानसं प्रत्यक्षमेव उत्प्रेक्षासङ्कतेन मनसा जनितं नियम-
सन्दर्शनादि-लिङ्गजनितं वा, प्राग्भवीयसंस्काराधीनैवात्र व्याप्तिधीः,
स्तनपानेष्टसाधनताव्याप्तिग्रहवत् । प्रशस्ताचार्यास्तु सिद्धदर्शनं न
ज्ञानान्तरमित्याहुः तर्थाह यदि सिद्धानां गुटिकाञ्जनादिसिद्धिनिमि-

सप्रभं व्यवहितविप्रकटविषयं तदुच्यते तदा प्रत्यक्षमेव, यदि तु
दिव्यान्तरीक्षभौमानां यच्चक्षत्तसञ्चारदिनिमित्ताधीनं तदा तत्त्वैक-
कमेव तथा सहचारदर्शनेन व्याप्तिपरिच्छेदादिति ॥ १२ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारे नवमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्त्यायं नवमोऽध्यायः ।

दशमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःख-
योरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥ *

आत्मगुणानां कारणतो भेदयुत्पादनं दशमाध्यायार्थः, तत्र
“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्र-
मेयम्” इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्थानभिधानात् दुःखा-
भिन्नेमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह ।

सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावो भेदो वैजात्यमिति यावत्
कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं इष्टमाणां स्वक्वन्दन-
पनितादि, अनिष्टमनिष्टमाणासहिष्णुतादि, तद्रूपं यत् कारणं
तस्य विशेषाङ्गदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं यतः,
भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानस्थानलक्षणात् न ह्येकस्मिन्नात्म-
न्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकाराटनयोः कार्यभेदं भेदकं
समुच्चिनोति, तथाहि अतुल्यहमिष्वङ्गनयनप्रवृत्तादि सुखस्य, दैन्य-
सुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं
प्रशस्ताचार्यैः “अतुल्यलक्षणं सुखं स्वभाव्यभिप्रेतविषयसाक्षिभ्यो
वति इष्टोत्पत्तिधीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्विषयमेवादात्मनसोः संयोगाद्

यदनुपहाभिषङ्गनयनादिप्रसादजनकसुतप्रद्योने तत् सुखम्" इति,
तदिदमर्थातेषु सूक्ष्मचन्द्रमादिषु सृष्टिजमनागतेषु सङ्कल्पजम्, गौतमीये
सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भाष्यतो वैराग्यं
स्यादेतदर्थमिति ॥ १ ॥

* संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥ *

नवास्तु सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानादभिन्ने स्यातां सृष्ट्यनु-
भववदित्यन आह ।

सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभिन्नत्वे संशयनिर्णयाभ्यन्तरत्वाभा-
वो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः, तदयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं
वा स्यात् निर्णयरूपं वा, नाद्यः कोटिद्वयानुक्लेषित्वात्, न द्वितीयः
एककोट्यनुक्लेषित्वात्, तथाच यावद्विशेषबाधात् सामान्यबाधः,
हावेव हि ज्ञानस्य विशेषो संशयत्वं निर्णयत्वञ्च, तदुभयञ्च सुखे
दुःखे च बाधितमिति ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम्, चकारादनुभवबाधं
समुद्दिनोति सुखदुःखयोरहं सुखो दुःखीति मानसोऽनुभवो न त्वहं
ज्ञाने सन्देहि निर्दिशोमीत्याकारोऽनुभव इति ॥ २ ॥

* तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षाङ्गिज्ञाञ्च सुखं दुःखं
वा न प्रत्यक्षसामयोजन्यं न वा लिङ्गजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं
वैषयिकं मानोरथिकम् आभिमानिकमाभ्यासिकञ्च, तत्र त्रयाणा-
मिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवत्वं नास्त्येव प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् ज्ञानं
स्यादिति चेन्न सामग्र्येकदेशस्य कार्यस्य साजात्यानापादकत्वात्
अन्यथा टिक्कालसाधारण्येन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षोत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं वा,
नाद्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेष्यविशेषणभावेन द्वयो-
रनाकलनरूपत्वात्, किञ्च सुखदुःखयोरवश्यसंघेद्यत्वात् ज्ञानस्यावश्य-
संघेद्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, लैङ्गिकमिति लिङ्गमेव वैषयिकवत् । इति-

कृतस्तु तयोर्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिकज्ञान-
व्याख्यानाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रियजनम्, लैङ्गिकान्तु चिह्न-
जनम्, सुखादिकान्तु नैतादृशमिति व्याचक्रुः ॥ ३ ॥

* अभूदित्यपि ॥ ४ ॥ *

लैङ्गिकज्ञानात् सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह ।

इतिशब्दः प्रकारे, अपिशब्दो भविष्यतीत्याकारान्नरससञ्चये,
तथाच पर्वते वज्रिभूजविष्यति वेति लैङ्गिके ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारो
दृश्यते न चैवंप्रकारं सुखं दुःखं या उत्पद्यमानमुपलब्धम् ॥ ४ ॥

* सति च कार्यादर्शनात् ॥ ५ ॥ *

भेदकान्तरं समुच्चिनोति ।

सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति च व्याप्तिप्रपञ्चधर्मतादिप्रतिसन्धाने
कार्यस्य सुखस्य दुःखस्य वाऽदृशनात् न प्रत्यक्षमात्रं सुखं दुःखं या न
लैङ्गिकमात्रं वा, तदयमर्थः ज्ञानसामान्यं तावत् सुखदुःखे न भवत
इत्युक्तं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षज्ञानं वा भवेदनुमितिरूपं वा इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षे सक्चन्दनादिप्रत्यक्षे सुखत्वानुभवाभावात्, न द्वितीयः चन्द-
नाद्यनुमितौ वज्रग्राद्यनुमितौ वा सुखत्वदुःखत्वान्यतरानुभवात् एवं
प्रत्यक्षविशेषेऽनुमितिविशेषे वा सुखदुःखयोरनुभवाच्च तद्विशेषो-
ऽपीति ॥ ५ ॥

* एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

सुखदुःखयोरिति शेषः, सुखं प्रति एकार्थसमवेतानि असाधारण-
कारणानि, धर्मः, सुखे रागः, सुखकारणेष्वेका, तदुपादानयत्नः, सक्-
चन्दनादिज्ञानम्, दुःखं प्रति तु व्यधर्मः, अनिष्टकण्टकादिज्ञानम्, एषु
एकार्थसमवायिषु कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः, ज्ञानान्तु निर्विकल्पकमेकार्थ-
समवेतसमाधारणकारणं नापेक्षत एव, सन्निकल्पकत्वमेवेत्येति विशेषण-
ज्ञानं तत्र कारणान्तरं सविज्ञातीयं कारणं न भवति, मनःसंयोगस्तु

साधारणत्वादविवक्षितः । यद्यपि स्मृतिः संस्कारमसाधारणमपेक्षते
तथापि तद्भेदः स्मृतसिद्ध एवेत्यनुभवमादाय भेदचिन्तनात् । लौकिके
यद्यपि व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मतादिज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तराशब्देनैव तद्व्यु-
दासः । तदर्थं प्रमाणार्थः सुखदुःखे अनुभवभिन्ने स्वसमानाधिकरण-
स्वजातीयासाधारणकारणजन्यत्वात् स्मृतिवदाद्यशब्दश्च ॥ ६ ॥

* एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्वि-
शेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥ *

ननु यदि कारणभेदाधीनो ज्ञानात् सुखदुःखयोः सुखाच्च दुःखस्य
सम्भक्तुम्भादिवदेव परस्परं भेदः तदा शरीरस्य तदवयवानाञ्च शिरः-
पादपृष्ठोदरादीनां न परस्परं भेदः स्यात् तत्र हि परमाणुह्यणुका-
दीनां बोद्धितरेतसोर्वा कारणानामविशेषादित्यत आह ।

एकदेश इति अवयवे इत्यर्थः, एकस्मिन्निति शरीरे इत्यर्थः, शिर
इत्येकदेशः उदरं पृष्ठं मर्माणि च स्नायुप्रभृतीनि, तेषां विशेषो वै-
जात्यम्, तद्विशेषेभ्यस्तत्कारणविशेषेभ्यः, तत्रापि कारणवैजात्यादेव
वैजात्यं न हि यज्जातीयं शिरःसमवायिकारणं तज्जातीयमेवोदरपृष्ठा-
देरपि, तन्तुकपालाद्युपादानवैजात्यात्, पटघटादौ वैजात्यवत्, तत्रापि
वैजात्यसम्भवात् तन्तुकपालादेरपि अंशुशर्करादिवैजात्यात् एवं तत्र
तत्राप्यन्वेष्टव्यं परमाणूनां साधारण्येऽपि स्वस्वोपादानवैजात्यस्य
सर्वत्र वैजात्यप्रयोजकत्वात् द्रव्यत्वेन तूपादानसाजात्यं न वैजात्यप्रयो-
जकमिति दिक् ॥ ७ ॥

इति श्रीशङ्करे यैश्वरिकास्तोत्रोपकारे दशमाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

— ०० —

* कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् ॥ १ ॥

इदानीं प्रसङ्गतस्त्रयाणां कारणानां विशेषविवेचनमारभते ।

कारणं समवायिकारणमिदमिति प्रतीतिप्रयोगौ द्रव्ये द्रष्टव्यौ.
कुत एवमत आह कार्यसमवायात् कार्याणि द्रव्यगुणकर्माणि तत्रैव
समवयन्ति यतः ॥ १ ॥

* संयोगाद्वा ॥ २ ॥ *

तत् किं समवायिकारणत्वमात्रं द्रव्याणामत आह ।

पटोत्पत्तौ तन्तूनां समवायिकारणत्ववत् निमित्तकारणत्वमपि,
तुरीतन्तुसंयोगस्यापि पटकारणत्वात् तत्संयोगद्वारा त्रय्यास्तन्तोश्च
पटनिमित्तकारणत्वमपि, वाकारः ससुञ्चये तुरीतन्तुसंयोगं प्रति तन्तोः
समवायिकारणत्वेऽपि पटं प्रति तद्द्वारा निमित्तकारणत्वात् ॥ २ ॥

* कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥ *

कर्माणि यादृशकारणत्वं तदाह ।

असमवायिकारणानीति शेषः असमवायिकारणत्वञ्च कार्यकार-
णभावसम्बन्धे कार्यसमयेतकारणत्वं तच्च कार्यकार्यसमवायात् कारणे-
कार्यसमवायाद्वा तत्राद्या लघ्वी द्वितीया महतीति वैशेषिकपरिभाषा,
तत्र कथा प्रत्यासत्त्या संयोगविभागसंस्कारान् प्रति कर्मणामसमवायि-
कारणत्वमित्यत आह कारणे समवायात् कारणे संयोगादिसमवायि-
कारणे समवायात् तथाच कार्यकार्यसमवायलक्षणया लघ्व्या प्रत्या-
सत्त्या संयोगादौ कर्मणोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

* तथा रूपे कारणैकार्यसमवायाच्च ॥ ४ ॥

रूपादीनां गुणानामवयववर्तिनामवयवविगुणादिषु कीदृशी कारण-
तेत्यपेक्षायामाह ।

रूप इति रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्व-
क्षेहाद्युपलक्षयति, तथेत्यसमवायिकारणत्वमतिदिशति, कारणैकार्य-
समवायादिति अवयविरूपादीनां समवायिकारणं यदवयववि तेन सहै-
कार्यसमवायेन सहत्या प्रत्यासत्त्याऽवयविरूपादिकमारभते, तद् यथा
कपालरूपादि घटे रूपादिकमारभते इति सर्वत्र द्रष्टव्यम्, चकाराद-
मीषां कचिच्चिन्मित्तत्वमपि सञ्चिनोति ॥ ४ ॥

* कारणसमवायात् संयोगः पटस्य ॥ ५ ॥ *

द्रव्यारम्भे संयोगस्यासमवायिकारणस्य लक्ष्मीं प्रत्यासत्तिमाह ।

कारणे समवायिकारणे समवायात् संयोगोऽपि पटादौ कार्ये
कार्यैकार्यसमवायलक्षण्या प्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणमित्यर्थः, पट-
पदेन कार्यद्रव्यमात्रमुपलक्षयति यदि त्ववयवावयवसंयोगोऽपि पटादे-
रसमवायिकारणं तदा कारणैकार्यसमवायोऽपीति कश्चित् ॥ ५ ॥

* कारणकारणसमवायाच्च ॥ ६ ॥ *

संयोगस्य कश्चित् सहत्या प्रत्यासत्त्या कारणत्वमित्याह ।

तलपिण्डावयवे वर्त्तमानः प्रचयाख्यः संयोगस्तूलकपिण्डे सह-
त्वमारभते तत्र कारणैकार्यसमवायः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

* संयुक्तसमवायादग्ने वैशेषिकम् ॥ ७ ॥ *

एवं समवायिनिरूपितां कारणतां निरूप्य निमित्तकारणतां
निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

अग्ने वैशेषिकं विशेषगुणमौष्ण्यं संयुक्तसमवायात् पाकजेषु
निमित्तकारणम् । उपलक्ष्यञ्चैतत् ज्ञानं प्रति सर्वेषां निमित्तकार-
णत्वं बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावानां निमित्तकारणत्वमेव
सुखादीनां भेदप्रतिपादनाय प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

* दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युद-
याय ॥ ८ ॥ *

इदानीमान्नायप्रामाण्यं दृढयितुमुक्तमेवार्थमाह ।

दृष्टानां प्रमाणत उपलब्धानां कर्मणां यागदानस्नानादीनां
दृष्टप्रयोजनानां दृष्टसुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तथाहि “स्वर्गकामो यजेत”
“अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव
फलम्, क्वचिदार्थवादिकं यथा “य एता रात्रोरधीयीत तस्य पितरः,
इतकुल्या मधुकुल्याः चरन्ति” इत्यादौ, क्वचिच्चौपादानिकम्, यथा
“विश्वजिता यजेत” इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं नार्थ-
वादोपस्थितमित्यौपादानिकं काल्पनिकं स्वर्गस्यैव स्वतः सुन्दरस्य
फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचाशुतरविनाशिनामेतेषां कर्मणां चिर-
भाविने फलाय कारणत्वमनुपपद्यमानमत एतेषां प्रयोगोऽनुष्ठान-
मभ्युदयायापूर्वायेत्यर्थः । ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं तदेव तु
दुर्लभं न हि भीमांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं त्वये-
ष्यते पौरुषेयत्वेनाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रलिप्तादिसम्भ-
वादत आह दृष्टाभाव इति दृष्टं पुरुषान्तरेऽप्यदादौ भ्रमप्रमाद-
लिप्तादिकं पुरुषदूषणं तदभावे सतीत्यर्थः । क्षितिकर्तृत्वेन वेदवक्तृ-
त्वेन वाऽनुमितस्य पुरुषधौरेयस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथाच
तद्वचसां न निरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न निष्प्रयोजना-
भिधेयता, भूतेन्द्रियमनसां दोषात् भ्रमप्रमादकरणापाटवादिप्रयुक्ता
एव वचसामविशुद्धयः सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरवचसि तासां सम्भवः,
तदुक्तम् “रागज्ञानादिभिर्वक्ता यस्तत्वादन्तं वदेत् । ते चेश्वरे न
विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति ॥ ८ ॥

* तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यामिति ॥ ९ ॥ *

ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत आह ।

इति शास्त्रपरिस्मरमाप्तौ तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयनादा-

स्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्तावत् प्रौढयेया वाक्यत्वादिति
साधितं न चास्मदादयस्तेषां सङ्ख्यशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते
अतीन्द्रियार्थत्वात्, न चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः, किञ्चाप्नोक्ता
वेदा महाजनपरिगृहीतत्वात्, यन्नाप्नोक्तं न तन्महाजनपरिगृहीतं
महाजनपरिगृहीतञ्चेदं तस्मादाप्नोक्तम्, स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वञ्चाप्नोक्त-
त्वम्, महाजनपरिगृहीतत्वञ्च सर्वदर्शनान्तःप्रातिपुष्टानुष्ठेयमानार्थ-
त्वम्, क्वचित् फलाभावः कर्मकलं साधनवैगुण्यादित्युक्तम्, कलंकारणा-
भावाच्चैवमिति चेन्न कलंकारणस्य पूर्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वञ्च
स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव मिद्धम्, न त्वस्मदादीनां सङ्ख्यशाखवेदप्रणयने
स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिक-
प्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकं तत्र च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थ-
ज्ञानमेव वाच्यस्तथाच तादृश एव वेदे वक्ता, यः स्वर्गापूर्वादिविषयक-
साक्षात्कारवान्, तादृशश्च नेश्वरादन्य इति सुष्ठु ॥ ६ ॥

अकृत भवानीतनयो भवनाथसुतो भवार्चने निरतः ।

एतं कणादसूत्रोपस्कारं शङ्करः श्रीमान् ॥

स्वाध्यास्यद् व्यपि नेतरेषामिदं कतिः स्वादुपज्ञानयोग्या ।

तथापि शिष्यैर्गुरुगौरवेण परः सङ्ख्यैः अनुपासनीया ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे दशमाध्यायः

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं दशमाध्यायः ।

समाप्तञ्चेदं शास्त्रम् ।

—

